

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ DEVLET-KABİLE
İLİŞKİSİ, AŞİRET MEKTEBİ ÖRNEĞİ**

YUNUS GÜLER

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. ZAHİDE AY**

KONYA-2024

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**STATE-TRIBE RELATIONS IN THE ABDULHAMİD II
PERIOD, THE EXAMPLE OF THE TRIBAL SCHOOL**

YUNUS GÜLER

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. ZAHİDE AY**

KONYA-2024

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yunus GÜLER
	Numarası	18810501060
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Tarih
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Zahide AY
	Tezin Adı	II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ DEVLET-KABİLE İLİŞKİSİ, AŞİRET MEKTEBİ ÖRNEĞİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği başlıklı bu çalışma 01/03/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Zahide AY	
2	Prof. Dr.	Caner ARABACI	
3	Prof. Dr.	İsmail KIVRIM	
4	Doç. Dr.	Hasan Ali POLAT	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Ş. Pınar ÖZYALVAÇ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yunus GÜLER		
	Numarası	18810501060		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		X
Tezin Adı	II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ DEVLET-KABİLE İLİŞKİSİ, AŞİRET MEKTEBİ ÖRNEĞİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yunus GÜLER
İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yunus GÜLER		
	Numarası	18810501060		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Zahide AY		
Tezin Adı	II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ DEVLET-KABİLE İLİŞKİSİ, AŞİRET MEKTEBİ ÖRNEĞİ			

Osmanlı Devleti modernleşmenin temeli olarak gördüğü eğitimi, XIX. yüzyılın her aşamasında iyi bir seviyeye getirmek için politikalar üretmiştir. Eğitimi geliştirmek için nizamnameler yazılmış bakanlık ve meclis gibi benzeri yapılar icra edilmiştir. Devleti ayakta tutabilmek adına güçlü kurumlar kurulmaya çalışılmış ve merkezin gücünü taşraya iletmeye çalışmışlardır. Tanzimat dönemiyle beraber devletin merkeziyetçi tavrı daha hissedilir hale gelmiş ve faaliyetlerini bu doğrultuda gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde ortaya çıkan "Kürt İsyanları" ve "Arap coğrafyasındaki karışıklıkları" altında yatan sebeplerden birisi de merkeziyetçi politikalarıdır. Devlet, Diyarbakır, Suriye, Basra, Trablusgarp gibi Kürt ve Arap nüfuslarının yoğun olduğu bölgeleri kontrol altına alabilmek adına buradaki güçlü beyleri merkezin bünyesine almaya çalışmıştır. Daha sonraki süreçte II. Abdülhamid buralarda kontrolü sağlamak için Panislamist politikalar üretmiştir. Devlet, bu politikalar çerçevesinde kurulan "Aşiret Mektebi" ilk etapta Arap Aşiretlerinin önde gelen çocuklarını başkente getirerek okula kaydetmişlerdir. II. Abdülhamid, bu okula ekstra önem vermiş ve okulun işleyişi ile ilgili bilgiler almıştır. Daha sonrasında yine Panislamist politikanın bir ürünü olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürtlerden oluşan "Hamidiye Alayları" mensupları da kendi çocuklarının kaydını talep etmişler ve bu talepleri doğrultusunda Kürtlerden de öğrenci alınmıştır. Son olarak da Arnavut çocuklar İstanbul'a getirilerek okula kaydedilmiştir. Bu okulun en büyük amacı, sömürgeci devletleri bu bölgelerdeki faaliyetlerini boşa çıkarmak ve aynı zamanda aşiretlerin ileri gelen çocuklarını eğiterek merkezin bürokratik himayesine almaya çalışmaktır. Aşiret mektebinden mezun olanlar devletin son dönemlerinde orduda ve bürokrasi içinde yer almışlardır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Pan-İslamizm, Merkezileşme, Eğitim, Aşiret Mektebi.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Yunus GÜLER		
	Student Number	18810501060		
	Department	History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Zahide AY		
Title of the Thesis/Dissertation	THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STATE AND THE TRIBE, THE EXAMPLE OF THE TRIBAL SCHOOL DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II			

The Ottoman Empire, perceiving education as the cornerstone of modernization, endeavoured to enhance its educational standards throughout the 19th century by formulating policies and establishing administrative structures such as ministries and assemblies. These endeavors aimed at strengthening education were driven by a strategic necessity to preserve the unity of the state, resulting in the establishment of resilient institutions and initiatives geared towards decentralizing authority to the provinces. During the Tanzimat era, the state's inclination towards centralization became more pronounced, shaping its actions accordingly. Notably, the emergence of "Kurdish Rebellions" and unrest in the Arab regions in the later stages of the empire can be partially attributed to its centralist policies. In order to assert control over regions with substantial Kurdish and Arab populations, such as Diyarbakır, Syria, Basra, and Tripolitania, the Ottoman government endeavored to integrate influential local leaders into its administrative framework. Subsequently, under Abdulhamid II's rule, the administration pursued Pan-Islamist policies to consolidate authority in these regions. The establishment of the "Tribal School" exemplifies this approach, initially enrolling prominent children from Arab tribes by relocating them to the capital. Abdulhamid II attached significant importance to this institution, actively overseeing its operations. Additionally, members of the "Hamidiye Regiments," predominantly composed of Kurds in Eastern and Southeastern Anatolia, advocated for the enrollment of their children, leading to the admission of Kurdish students. Lastly, the primary objective of these educational initiatives, including the enrollment of Albanian children in Istanbul, was twofold: to counter colonial activities in these regions and to integrate the children of tribal leaders into the administrative structure of the empire's center. Graduates of

the tribal school assumed significant roles within the military and bureaucracy during the twilight years of the empire.

Keywords: Abdulhamid II, Pan-Islamism, Centralization, Education, Tribal School.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	ii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
ÖNSÖZ.....	xi
1. Giriş	1
2. Araştırmanın Konusu Tanımı ve Amacı	19
3. Araştırma Konusunun Yöntemi ve Kapsamı	20
4. Araştırma Konusunun Kaynakları	23
BİRİNCİ BÖLÜM.....	24
1. Aşiret Devlet İlişkisi	24
1.1.Aşiret Nedir?.....	24
1.2. Osmanlı Aşiret İlişkisi	29
1.3. Tanzimat Dönemi Aşiret İlişkileri	30
1.3.1. Tanzimat Dönemi Merkeziyetçiliğine Karşı Kürt Aşiret İsyanları	35
1.3.1.1. Han Mahmut İsyanı	40
1.3.1.2. Bedirhan Bey İsyanı.....	44
1.3.1.3. İzzeddin Şir (Yezdanşir) Bey İsyanı	51
1.3.2. Tanzimat Dönemi Merkeziyetçiliğine Karşı Arap İsyanları.....	56
1.3.3. Tanzimat Merkeziyetçiliğine Karşı Arnavut İsyanları.	72
İKİNCİ BÖLÜM	74
II. ABDÜLHAMİD- AŞİRET İLİŞKİSİ.....	74
2. II. Abdülhamid Aşiret İlişkisi	74

2.1. Kabileden Pan-Arabizm Fikrine	74
2.2. Kabilelerin İskânı.....	88
2.3. Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları.....	93
2.4. Hamidiye Alayları.....	102
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	114
AŞİRET MEKTEBİ.....	114
3. Aşiret Mektebi	114
3.1. Aşiret Mektebinin Kurulması ve Amacı	114
3.2. Kürt Aşiretlerden Öğrenci Alınması	129
3.3. Arnavutlardan Öğrenci Alınması.....	132
3.4. Mektebin Müdürleri ve Okul Müfredatı	135
3.5. İmtihan Cetvelleri	157
3.6. Talebelerin Mensubiyeti	175
3.7. İstihdam	177
3.8. Kapatılma Sebepleri.....	194
SONUÇ.....	198
KAYNAKLAR.....	202
EKLER.....	219

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Sadaret, Mektubi Muhimme Kalemî Evrakı
BEO	: Babıali Evrak Odası Evrakı
BOA. Osmanlı Arşivi	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. EUM., 4. ŞB. Şube	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Dördüncü
DH. MKT.	: Dâhiliye Mektubi Kalemî
DH. SAİDd.	: Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı
E.T.	: Erişim tarihi
Ed.	: Editör
HAT.	: Hatt-ı Hümayun
HH. İ.	: Hazine-i Hassa İradeler
HR. TH.	: Hariciye Nezareti, Tahrirat
İ. DH.	: İrade Dâhiliye
İ. DUİT.	: İrade Dosya Usulü
İ. HUS.	: İrade Hususi
İ. MBH.	: İrade Mabeyn-i Hümayun
İ. MF.	: İrade Maarif
İ. MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. MSM.	: İrade Mesâil-i Mühimme
İ. TAL.	: İrade Taltifat.
MF. İBT.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemî
MF. ALY.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Y. A. HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES.	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller
Y. PRK. MF.	: Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
ZB.	: Zabtiye Nezareti Evrakı

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl özelinde ulus-devlet çalışmalarının ağırlık kazanması ve devletlerin merkezi bürokrasiyi güçlendirmeye çalışmasıyla eğitim ve askeri faaliyetler önem kazanmıştır. Osmanlı Devleti de bu yüzyılda eğitim faaliyetlerini arttırmış sadece naklî bilimler değil aklî bilimler veren kurumlar açmıştır. III. Selim ve halefi II. Mahmud okullaşmayı arttırarak batı tarzında eğitim kurumları inşa etmişlerdir. Burada amaç eğitimle toplumu dönüştürmek ve bürokratik manada kalifiye elamanlar yetiştirmek olmuştur. Bürokrasinin geliştirilmek istenmesindeki ana sebeplerden biri de merkezileşme politikalarını daha işlevsel hale getirmektir. Tanzimat'la beraber eğitim ve merkezileşme politikaları artarak devam etmiş ve II. Abdülhamid'le beraber eğitim alanında büyük atılım gerçekleştirilmiştir. “Maarifperver” olarak bilinen II. Abdülhamid, ülkenin hemen hemen her yerine okullar açarak o dönem açılan yabancı okullara karşı da bir reaksiyon göstermiştir. Sadece normal eğitim veren okullar değil aynı zamanda mesleki anlamda da birçok okul açılarak ülkenin kalkınması hedeflenmiştir. Aşiret Mektebi de II. Abdülhamid'in açtığı, Panislamist düşünceyle, Arap, Kürt ve Arnavut aşiretlerinin ileri gelenlerinin çocuklarını eğitmeyi hedef almıştır. Burada amaç, çocukların mezun olup memleketlerine döndüklerinde ve herhangi bir devlet kademesinde görev aldıklarında “Osmanlı” düşüncesiyle hareket etmelerini sağlamaktır. Bu doktora çalışması da Osmanlı Merkezileşme ve modernleşme çerçevesiyle ele alınan aşiretlerin iskânı ve eğitimlerini konu edinmeye çalışmıştır.

Doktora Tezi olarak hazırladığım bu çalışmadaki konunun bulunması ve daha sonraki süreçte hem akademik hem de manevi desteklerini esirgemeyen Dr. Ergün HASANOĞLU'na, her fırsatta tezi okuyan Burak KÜÇÜK ve Mehmet ÖZEN'e bürokratik konularda bana ışık olan Dr. Abdulvahap ALICI ve Cem UNCU'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Yüksek Lisans döneminde akademik anlamda bana yol gösteren Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY'a da teşekkür ederim.

Tez çalışmam süresince bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen, tezin her aşamasında destek olan Doç. Dr. Hasan Ali POLAT'a müteşekkirim. Akademik anlamda bana ufuk açan, rehber olan ve çalışmama farklı pencerelerden bakmamı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Caner ARABACI 'ya teşekkürlerimi arz ederim.

Tezin son döneminde benimle beraber olan Doç. Dr. Zahide AY'a teşekkürü borç bilirim.

Beni büyütüp eğitim imkânını sağlayan ve hiçbir zaman benden ümitlerini kesmeyen annem Leyla GÜLER ve babam Davut GÜLER'e minnet doluyum. Teşekkürün en büyüğü ise bu zorlu süreçte maddi manevi desteklerini esirgemeyen, onları ihmal etmeme rağmen yaptığım işe saygı duyan ve beni her daim yüreklendiren eşim Merve Nur GÜLER'edir. Tabii oğullarım Mehmet Ali ve Kerem Aslan GÜLER, ilgimin teze kaydığı süreçler için haklarını helal ederler umarım.

Yunus GÜLER

KONYA 2024

1. Giriş

Bu Osmanlı'da eğitim denildiğinde akla ilk gelen müesseseler medreselerdir ve İslam'ın ilk yıllarına kadar giden bu kurum, Osmanlı'daki şeklini alana kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir. Öncelikle medrese, dinî, hukukî ve aklî alanlardaki yüksek eğitim kurumudur. Medreseden mezun olanların mesleklerine bakıldığında din görevlilerinin yetişirildiği görülmektedir. Aynı zamanda sırasıyla adalet teşkilatına kadı ve kurumlara müderris yetiştirmek medresenin en aslî vazifesi olmuştur. Nitekim klasik dönemin işleyişinde medreseler önemli bir yere sahiptir¹.

Osmanlı Devleti, birçok müessesede olduğu gibi medrese kurumunu da kendisinden önce kurulan Türk devletleri ve Abbasiler gibi İslam devletlerinden miras almıştır. Büyük Selçuklu Devleti ile Türk dünyasının birçok yerine yayılan medreseler, Türkiye Selçuklu Devleti ile Anadolu'daki halini alarak Osmanlı'ya miras kalmıştır. Osmanlılar, bu eğitim kurumlarını vakıf müessesesi ile koordineli bir şekilde yürüterek mali kaynak sorununu çözmüşlerdir. Osmanlı, kuruluş yıllarında başlattığı eğitim seferberliğini, devletin gücüne paralel olarak arttırmış ve himaye ettiği birçok bölgede de medreseler açmıştır. Osmanlılar devrinde bilinen ilk medrese, Orhan Gazi döneminde, beyliğin merkezi İznik'te 1330 senesinde teşkil olunmuş ve bu medreseye müderris olarak Şerefüddîn Dâvûd-ı Kayserî tayin edilmiştir². İznik'teki medrese ile başlayan ve zaman içinde uzmanlaşarak farklı kademelerin de açıldığı Osmanlı medreseleri içerisinde, sırasıyla Çelebi Mehmet'in açtığı Sultaniye Medresesi, Yıldırım Beyazıt tarafından Bursa'da yaptırılan Dârüşşifâ (Osmanlıların ilk hastanesi ve tıp medresesi) ve II. Murad'ın Edirne'deki Saatli Medresesi en üst kademeli medrese olarak dönemin ileri eğitim merkezleri arasında sayılmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet zamanında daha sistemli hale getirilmeye çalışılan medreselerde naklî ilimlerin yanı sıra aklî ilimlerin de verilmesi planlanmış ve bu plan doğrultusunda Ali

¹ Caner Arabacı, *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri*, Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, Konya 2017, s. 19.

² Sefa Yıldırım ve Ümit Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Nisan 2018, s. 604.

Kuşçu İstanbul'a getirilmiştir³. Fatih Medresesi modeli üzerine inşa edilen Süleymaniye Medresesi ise bu müesseselerin zirvesi olarak addedilmiştir⁴.

Süleymaniye Medresesi devrin en iyi eğitim kurumlarından biri olsa da Osmanlı eğitim sistemi yine XVI. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. Medreselerin ıslahı klasik dönem dışında her zaman gündemde olmuş, çeşitli eserler ve layihalarla çözüm yolları aranmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde medreselerin bozulması ve aynı oranda ıslah düşüncelerinin de artmasına rağmen bu konu hakkında somut ve işlevsel bir adım atılamamıştır. XIX. yüzyıla kadar medreselerdeki bozulmanın en temel sebepleri; beşik ulemalığı, rüşvet ve iltimasla mezun olmak, mülazemet (staj) kuralına uyulmadan müderrisliğe başlanması ve ilmiye içindeki düzensizliklerden dolayı talebelerin asilik etmeleriydi. Naklî bilimlerin medreselerde güçlenmesi, müessesenin eski işlevsel özelliklerini yitirmesine sebep olmuştur. XIX. yüzyılda ise artık bu kurumların mutlaka ıslah edilmesi gerektiği düşüncesi ağır basmıştır. Bu tarihten itibaren artık eğitim daha pragmatik bir hâl almış, Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinde yalnızca aklî ve naklî bilimler değil uzmanlık gerektiren konularda da okullar açılarak eğitimde modernleşmek hedeflenmiştir⁵.

XIX. yüzyıla gelindiğinde tüm Avrupa'da eğitim, ulus-devlet sürecinde pragmatik yöntemler kullanılarak, merkezî devlet için araçsallaştırılmıştır. Devletler, yetiştireceği nesilleri kendi eğitim programları çerçevesinde planlamış ve modern eğitimin de temellerini atmışlardır. Osmanlı Devleti de bu yüzyılda yaşanan değişimden nasibini almış ve eğitimi merkezîleştirme girişimlerine başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde maarif üzerine gerçekleşen reformlar, talebelerin devlete yani merkezî otoriteye bağımlılıklarını ve itaatlerini pekiştirmek için de gerçekleştirilmiştir. Bu hedeflere erişmek için dinî ve ahlaki eğitimi birer araç olarak kullanmış ve her zor duruma düştüğünde gerek çocukları gerekse büyükleri camilerde ve mahalle mekteplerinde dinî eğitimden geçirmeye çalışarak ülkede birlik hedeflenmiştir.

³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 15.

⁴ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Medreseleri ile İlgili Ayrıntılı Bilgiler*, Süleymaniye Vakfıyesi, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1962, s. 46.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 530.

Osmanlı eğitimi, Avrupa'daki muadilleri gibi sosyal disiplini öngörmüş ve adımlarını bu doğrultuda atmıştır⁶.

Islahatçıların, eğitim fikirleri açısından, eğitimi modernleştirme çabalarının ilk yıllarında çalışmalarının odak noktası, askerî ve faydacı bir biçimde gerçekleştirilmekteydi. Tanzimat Fermanı ile sivilleşme eğilimi gösteren eğitim, ulus-devletin getirdiği vatanseverlik fikrini aşılacak için kullanılabilecek bir alan olarak keşfedildi. Sadece vatanseverlik ve soyut devlet inşası değil mesleki dönüşümün de eğitimle sağlanacağı vurgulanmıştır. Bu doğrultuda sınaî ve ziraat okullarının gerekliliği de yine eğitim reformlarının muhteviyatında yer almıştır⁷. Modern bir eğitim sistemi inşa etmek isteyenlerin bir kısmı, medreseleri önlerinde bir engel olarak görmüşlerdir. Osmanlı içerisindeki ıslahat taraftarı bazı yöneticiler, medrese müessesesinin devleti yavaşlattığı ve Avrupa'daki ilmî, felsefî ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramadığı eleştirisini sıklıkla dile getirmişlerdir.

Medreseler, kuruluş döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin yükselmesine ve Türk-İslam medeniyetinin zenginleşmesine katkılar sunmuştur. Vakıflar aracılığıyla varlığını sürdüren bu kurumlar, merkezî yapının güçlü olduğu dönemlerde eğitim ve öğretim alanında güçlü hizmetler vermişlerdir. Fakat XVII. yüzyıldan sonra devletin taşradaki zayıflığı, merkezîyetçi politikaları sekteye uğratmış ve vakıfların denetimliliği zayıflamıştır. Klasik Osmanlı düzeninde vakıflar, zenginlerin halis duygularla yardım yaptıkları bir müesseseyken sorunların artmasıyla beraber bazı zenginlerin, zenginliklerini sağlama almaya çalıştıkları birer müessese haline gelmiştir. Bu durum vakıflar sayesinde güçlü olan medreseleri de vurmuş ve bir müddet sonra eğitimin kalitesinde düşüşler meydana gelmiştir.

Medreselerin bozulması farklı sebeplere dayandırılmaktadır: Beşik ulemalığı, rüşvet ve nepotizmin⁸ bunlardan bazılarıdır. XVII. yüzyıldan itibaren medreselerin aklî ilimlere yeterince önem vermediği, tekrara düştüğü, şerhlerle yetindiği ve tarih okutan merkezler hâline geldiği gözlenmiştir. Medresenin içinde bulunduğu kısır

⁶ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 25.

⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin...*, s. 36.

⁸ Fransızca kökenli bu sözcük, akraba ve yakın arkadaşları kayırma anlamında kullanılır. TDK.

döngü, XVIII. yüzyıl itibariyle ‘Batılılaşma’ düşüncesiyle kırılmaya çalışılmış ve bu yüzyıldan itibaren dönemin ıslahat taraftarları, modernleşmeyi Batı fikirleri ile vücuda getirmeye çalışmışlardır. 1734’te bir askerî okul olan Hendesehane, 1773 yılında açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun ve 1796’da açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun, modern anlamda batılı mekteplerin temelini oluşturmuştur. II. Mahmut dönemindeki, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye, genele isnat edilemese de modern eğitimin inşasında önemli sac ayakları olarak karşımıza çıkmaktadır⁹.

II. Mahmut döneminde eğitim hususunda yapılan reformlarla beraber birçok modern kavram Türk diline kazandırılmıştır. İlim yerine “fen”, fen ile alakalı işler için “nafia” (faydalı işler) terimi, eğitim için ise aydınlanmayla beraber de “maarif” kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Kavramların değişimi aslında, dönüşümün başladığını ve ıslahatların artık bu doğrultuda ifâ edileceğinin de göstergesidir¹⁰. II. Mahmut ile iyice artan modernleşme çalışmaları, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla (Vak’a-i Hayriyye) ivme kazanarak devam etmiştir. Avrupa’ya öğrencilerin gönderilmesi, yeni meclislerin açılması, rüştiye ve meslek okullarının açılması, ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi sonraki dönemlerde gerçekleşecek eğitim dönüşümlerinin temelini oluşturmaktadır. Ulemanın bütün muhalif tavırlarına rağmen, hukukî eğitim, adlî ve askerî alanda yapılan yenilikler bir sonraki neslin yetişmesi ve batılı anlamda dönüşmesinin de yolunu açmıştır. II. Mahmut’un girişimleriyle meydana gelen Meclis-i Umûr-ı Nâfia layihası başkentte okullaşmanın dönemin şartlarına ve pratik bir hüviyette ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu vesika, dönemin Tanzimat öncesi aydın bürokratlarının eğitime bakış açılarını göstermeleri bakımından önemlidir. Burada mahalle mekteplerinin işlevsizliği eleştirilirken, çözüm önerilerinin de muhafazakâr ve din içerikli olması baskın bir ulema çekincesinden kaynaklanmaktadır.

Layiha iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, eğitimin genel öneminden bahsedilerek naklî ve aklî bilimlerin paralelliğinden değinilmiştir. Fen bilimlerinin sinai ve zirai faaliyetleri yükselttiği vurgulanarak mesleki okulların önemine de atıf

⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 11.

¹⁰ Ejder Okumuş, *Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Ark Yayınları, İstanbul 2006, s. 222.

yapılmıştır. İkinci bölümde ise mekteplerin durumu gözden geçirilmiş, sanayi, ticaret ve tarımın gelişmesi isteniyorsa mevcut okulların teftişinin arttırılması önerilmiştir. Layiha, eğitime yaklaşımda modernleşmeye vurgu yapsa da mahalle mekteplerindeki çocukların, Kur'ân'ı hatmetmeleri ve daha büyük camilerde, İlm-i Lügat, Hat dersleri, Ahlak ve Kitâbet derslerinin verilmesi tavsiye ediliyordu. Selatin mekteplerine kabul şartı olarak, Kur'ân-ı Kerîm'i hatmetmek ve ilmihal okumak şeklinde lâyihanın vücuda getirilmesi ulema etkisini göstermektedir¹¹. Devlet, modernleşmeyi bir politika haline getirmesiyle beraber, mücadele ettiği diğer bir husus olan ulemayı da memnun etmek için bu tarz şerhler düşmüş, ulemanın tepkisini asgariye indirmeye çalışmıştır. Islahatçı kadrolar, planlanan mektep-medrese ayrımının merkezî politikalarla gerçekleşebileceğini ve bu doğrultuda adımlar atılması gerektiğinin de farkındaydı.

Bürokrasideki düzenlemelerle merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak isteyen devlet çalışmalarını bu doğrultuda gerçekleştirmiştir. Bürokrasi, devletin kurallarını uygulayan, devletteki keyfiliği bir nebze ortadan kaldırmaya çalışan, yetki ve sorumlulukları belirlenen devlet memuriyeti anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bürokrasi hem sistemin hem de bu sistemde çalışanların adıdır. Merkezî devletin en temel bileşeni olan bu yapı, iktidarı padişahın tarafından devleti yönetmeyi planlamıştır. Bu sistem, II. Mahmut'un saltanatı zamanında, Tanzimat'a zemin hazırlayarak önemli değişimlerin meydana gelmesini sağlamıştır. Dâhiliye, Hâriciye, Maliye, Evkâf-ı Hümâyun gibi nezaretlerin yanı sıra, Meclis-i Hass-ı Vükelâ, Meclis-i Âli-i Umumi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gibi meclisler kurulmuştur¹². Weber'in bürokrasi yapılanmasından hareketle Reşit Paşa, hükûmetin başarılı olmasını bürokrasinin kurulmasına bağlamış ve bu vesileyle de bir yönetim geleneğinin kazanılacağına inanmıştır. Bu düşüncelerin işlevsellik kazanabilmesi için ilk etapta eğitimde bir merkezileşme ve modernleşme girişimi, Reşit Paşa gibi dönemin diğer ıslahatçılarından da kabul ettiği bir şeydir. Reşit Paşa, eğitimin modernleşmesiyle beraber ülkenin hem dönüşeceğini hem de Avrupalı devletlerce makbul sayılacağını düşünüyordu¹³. Medreselerin ıslahının mümkün olmayacağını ve medreselerin miadını doldurduğunu

¹¹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin...*, s. 51.

¹² Okumuş, *Hukuk ve Modernleşme...*, s. 223.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1998'e*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 155.

düşünen ıslahatçılar, modernleşmeyi medrese dışındaki eğitim kurumlarında gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir¹⁴.

II. Mahmut döneminde modernleşme çerçevesinde atılan adımlar, halefinin önünü açmış, Sultan Abdülmecit (1839-1861), Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı modernleşmesine farklı bir boyut kazandırmıştır. Abdülmecit döneminde Mustafa Reşit Paşa'nın çabalarıyla ilan olunan Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde evvela fikrî alanda bir dönüşüm içermekteydi. Ferman hazırlanırken Avrupa'da mevcut bulunan hukuk ve devlet idaresi örnek alınarak Osmanlı'nın toparlanması hedeflenmiştir. Fermanda eğitimden bahsedilmemesi, eğitimin geri plana atıldığı fikrinin doğmasına sebep oluyorsa da sonrasına bakıldığında Tanzimat döneminde eğitime büyük önem verildiği görülmektedir. Tanzimat olarak isimlendirilen bu dönemde Lewis'in deyiimiyle, *“Türkler ya tarih olacaktı ya da modernleşeceklerdi, modernleşmeyi tercih edenler, sonraki yüzyıldaki modernleşmelerin temelini oluşturanlar oldular”*¹⁵. Tanzimat Fermanı, kökleşmiş yapıları bir gecede dönüştürüp, yıllardır süregelen alışkanlıkları hızlı bir şekilde değiştir(e)mese de aydın bürokratların, devleti dönüştürme çabaları yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir¹⁶.

Tanzimatçılar, Avrupa'nın laik ve liberal rüzgârından etkilenseler de politikalarını genellikle 'Osmanlıcılık' üzerine inşa etmişlerdir. Bu doğrultuda Müslim ve gayrimüslim farkını ortadan kaldırmak için yeni okullar açılmıştır. Devlet kendi eliyle açtığı okulların yanı sıra yabancılara da okul açma izni vermiş ve bu tarihten itibaren devletin içinde yabancı okulların sayısı her geçen gün artış göstermiştir¹⁷. Eğitim alanında planlanan değişim, teori ile pratiğin uyuşmaması dolayısıyla akim kalsa da Türk eğitim tarihi açısından bu dönemin kararları önem arz etmektedir. Modern devletin temelini atan bu fermanda eğitime yer verilmemesine rağmen Reşit Paşa, Avrupa tarzı gelişimin var olabilmesi için nitelikli okullarda okumuş ve

¹⁴ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 410.

¹⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Çev. Babür Turna, İstanbul 2015, s. 77.

¹⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 11.

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 51.

Avrupa’da eğitimine devam eden kadroların olması gerektiğinin farkına varmıştır. Devrin hükümdarı da Reşit Paşa gibi eğitim alanında yapılacak olan reformları destekliyordu. Nitekim Abdülmecit, 1839-1845 yılları arasında eğitime dair bir ıslahat çalışmasının olmamasını eleştirmiş ve 1845’te Bâbîâli’ye giderek bu konudaki eksikliğin giderilmesini emretmiştir. Ek olarak reformların başarıya ulaşmasının şartlarından en önemlisinin maarif olduğunu söyleyerek bu konudaki çalışmalara başlanması gerektiğini belirtmiştir. Padişahın emri üzerine 1845 yılında Meclis-i Maarif-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) açılmıştır. Meclisin açılması hakkında 11 Nisan 1845 tarihli *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinde şöyle denilmektedir¹⁸.

*“Cemiyetten her bir ferdin ilk önce dinî meseleleri ve farzları bellemesi ve kendi işlerinde başkasına muhtaç olmayacak derecede tahsil etmesi insanlığın icabıdır. Sonra faydalı ilimleri, fenleri öğrenmesi ve mümkün olduğu kadar malumat, adab ve fezail sahibi olmağa çalışması icap eder”*¹⁹.

Meclis-i Maarif-i Muvakkat, maarif konusunu zamanın ihtiyaçlarına göre ele alıp bu doğrultuda çözüm yolları bulacaktı. Daha önce kurulan fakat işlevsiz olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti’nin yerine kurulan bu meclisin üyeleri, batı kültürünü benimsemiş, yabancı dil bilen ve batıdaki eğitim sisteminden haberdar olan kimselerden seçilmiştir. Bu mecliste şeyhülislamlığın olmaması, medrese-mektep ayrımında adımlar atıldığına da bir göstergesidir. Sekiz üyeden oluşan meclis haftada iki gün toplanır ve aldığı kararları Meclis-i Vâlâ’ya bildirirdi²⁰. Bu meclis hemen çalışmaya başlayarak, eğitim hususunda üç önemli reform önerisi hazırlayarak Bâbîâli’ye sunmuştur. Bu reformlardan ilki, mahalle mekteplerinin ıslahı; ikincisi, zamanın gereklerine uygun fakat dinin sınırları içerisinde herkesin öğrenmesi zorunlu olan bilimleri ve fenleri aktaracak Rüşdiye okullarının kurulması, üçüncüsü de Dârülfünun’un (üniversite) kurulmasına dairdir ki bu kurum, 1863-1865 ve 1870-1872’deki başarısız girişimlerin akabinde ancak 1900’lerde kurulabilecekti²¹.

¹⁸ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964, s. 20.

¹⁹ *Takvim-i Vekayi*, 3 Rebiülahir 1261.

²⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri...*, s. 75.

²¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 230.

Meclis-i Muvakkat'tan sonra eğitim alanında kurumsallaşma 1857 yılında kurulan Maarif-i Umumiyye Nezareti ile devam etmiştir. Bu durum, bürokratik dönüşümle beraber fizikî anlamda okullaşmanın da artması hedeflenen modern eğitim düsturunun benimsendiğini göstermektedir. İslahatçıların hedef kitlesi olan rüştiye mekteplerinin artması ve hemen hemen her vilayette kurulmaya başlanması olgun bir eğitim dönüşümünü göstermektedir. Tanzimat'ın hedeflerinden birisi olan nitelikli kadrolar yetiştirme isteği, toplumun dönüşümü, sekülerleşme ve yabancı dil eğitiminin bu modern okullar vasıtasıyla gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Okullaşma ve bürokratik dönüşümle beraber eğitimin hukuki alt yapısını da yine Tanzimatçılar inşa etmiş, kurulan nezaretler ve meclislerin yanı sıra 1869 yılında ilan olunan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi, yapılan ıslahatların yönünü tayin etmiştir. Bütün bu çalışmalar, XIX. yüzyılda daha da önemli hale gelen “merkezî devlet” anlayışında eğitimin önemini ön plana çıkarmıştır. Devletler, merkezîyetçi yapılarını güçlü temeller üzerine kurmak ve toplumu dönüştürmek için eğitimi araçsallaştırmış bununla beraber bürokratik dönüşümler gerçekleştirmiştir. Tanzimatçıların da eğitim alanındaki merkezîyetçi tavrı, içinde buldukları yüzyıldan etkilendiklerini göstermektedir²².

Tanzimat Dönemi'nin devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa, açılan meclisleri ve çalışmaları yazdığı tezkirede, bazı eksiklikleri dile getirerek politikaları eleştirmiştir. Rüşdiye mekteplerinin açılmasını ilerleme yolunda atılan adımlar olarak görse de eğitim işinin ortasından başladığını ifade etmiştir. Önce sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi gerektiğini düşünen Paşa, rüştiye mektebinin nitelikli öğrencilerle amacına uygun hale geleceğini ifade etmektedir. Reşit Paşa'nın azledilip yerine İbrâhim Sârim Paşa'nın geçmesiyle devlet işlerinin Damat Said Paşa eline geçtiğini iddia ederek, onun da Reşit Paşa kadrolarını dini umursamazlık sebebiyle temizlediğini yazmaktadır. Said Paşa'nın bu tavrını eğitime de aksettirdiği, hatta o

²² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Ed.: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1992, s. 370.

dönemde resim dersini günah sayarak rüştiye mektebindeki haritaların dahi kaldırılacağı dedikodularının çıktığından yakınmaktadır²³.

Tanzimat Dönemi, eğitim modernleşmesini, genel bir ifadeyle iyi eğitim almış memur taifesinin oluşmasını, eğitim müfredatlarının giderek seküler bir hâl almasını, Fennî derslerin sayısının artırılmasını ve bir nebze de olsa müslim ve gayrimüslimin karışık eğitim almasını sağlamıştır. Dönemin okutulan derslerinde her ne kadar pratik saikler aransa da Tanzimatçılar içerisinde var olan otoriter-ıslahatçı çizgi, mekteplerde okutulan kitaplarda kendisini göstermektedir²⁴. Dönemin bürokratik merkezleşme çabalarını ya da otoriter tutumlarını yansıtan Sadık Rifat Paşa'nın yazdığı ve 30 sene boyunca mekteplerde okutulan *Ahlâk Risalesi*, eğitimin yalnızca pragmatik amaçlar taşıması gerektiğini sıradan insanların okumasının devlete isyana sebep olacağını dile getirmiştir²⁵. *Ahlâk Risalesi*'nde geleneksel ve dinî otoritenin unsurları görülmektedir. Tanzimatçılar her ne kadar Avrupa merkezli bir modernleşme çabasına girse de Fransız İhtilali ve Aydınlanma Çağı ideallerinden uzak bir görüntü sergilemektedirler. Dönemin en belirgin özelliği, bireyi geleneksel ve dinî saiklerle kontrol altına alarak sosyal düzeni hedeflenmiş olmasıdır. Bu bize gösteriyor ki Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876), modernist tavırların yanı sıra geleneksel anlamda da eğitimi bir disiplin aracı ve sosyal kontrol olarak gören ıslahatçılar da mevcuttur. Yine de eğitimde modernleşmeye başlangıç Tanzimat Dönemi'nde olmuş ve II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir.

II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatu, XIX. ve XX. yüzyılın en çalkantılı dönemine denk gelmiştir. Bu uzun dönemde pek çok vaka da meydana gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sürekli Batılı ve Türk düşünürlerce tenkit edilen hatta "Kızıl Sultan" gibi lakapların takıldığı hükümdar yaşadığı dönem itibariyle iç ve dış tehditlere karşı mücadele etmiştir. Siyasi olayların yanı sıra, ülkenin kalkınması için eğitim, hukuk, askerî ve mali alanda reformlar yaparak modern Türkiye'nin doğuşuna önemli katkılar sunmuştur. II. Abdülhamid'in politikaları, Osmanlı

²³ Ahmet Cevdet Paşa, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Tezkire, 6, C. 1, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 39-40.

²⁴ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin...*, s. 83.

²⁵ Sadık Rifat Paşa, *Zeyl-i Risâle-i Ahlâk*, Darü't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1273.

Devleti'ni oluşturan temel birçok kurum üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahipti. Padişahın tatbik ettiği reformlar, kendisinden önceki padişahların reformlarına nazaran daha çok insana ulaşmıştır. Eğitim, her zaman Abdülhamid'in en fazla önem verdiği konuların başında gelmiştir²⁶.

Tanzimat Dönemi'nden önce var olan dinî ağırlıklı eğitim veren okullara paralel olarak, Fransız eğitim uygulamalarına göre tertip edilen 1869 eğitim yasası, eğitimde bürokratik bir yapının oluşturulmasını öngörmekteydi. Bu yasaya göre, aşamalı okulları içeren eğitim sistemi; iptidai, rüştiye, idadi, sultani ve Dârülfünun'dan oluşmaktaydı. Abdülhamid, iktidarı ele aldığı anda bu program doğrultusunda devam etmiş fakat programı tam anlamıyla gerçekleştirememiştir. O dönemin eğitimdeki gerçeklerinden biri de yabancı okulların yani misyoner okullarının ülkenin her yanında açılıyor olmasıydı. II. Abdülhamid'in eğitim hususunda bu kadar mesai harcama sebeplerinden biri de budur. Örneğin, 1880'lerin sonlarında Beyrut vilayetinde beş Fransız okulu ve dört İngiliz okulunun yanı sıra birkaç Amerikan, Alman ve İtalyan okulu vardı. Bunların bazıları misyonerler ve ilgili yabancı hükümetler tarafından da destekleniyordu. Cumhuriyet dönemi yazarlarından bazıları Atıf Kansu²⁷ ve Celal Antel²⁸ örneğin, II. Abdülhamid dönemiyle ilgili eğitim değerlendirmeleri yaparken, menfi ifadeler kullanmışlar ve dönemi eğitimde karanlık ve gerileme dönemi olarak ifade etmişlerdir. Ancak bütün bu eleştirilere rağmen Sultan, saltanatının başlangıcından itibaren eğitim sistemini yoğun bir şekilde genişletmeye ve bu alanlarda yeni eğitim fırsatları (Ziraat Mektepleri, Ticaret Mektebi, Dilsiz ve Âmâ Mektebi, Tüccar Kaptan ve Torpido Mektebi vb.) açmaya çalışmıştır. Öğrencilerine genel bir eğitim veren okullar dışında, Abdülhamid ayrıca hatırı sayılır sayıda ve çeşitli ihtisas okulları açtırmıştır.

II. Abdülhamid, Tanzimat ve daha önceki dönemlerin hükümdarları gibi yalnızca payitahtta okullar açarak elitlere yönelik faaliyet gerçekleştirmemiş; taşrada da okullar açarak toplumun tamamında bir eğitim seferberliği başlatmıştır. Böylece

²⁶ Kemal Karpat ve Robert W. Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid Saltanatı (1876-1909)", *Türkler Ansiklopedisi*, Çev. Nasuh Uslu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1490.

²⁷ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Halit Kitaphanesi, İstanbul 1930, s. 155.

²⁸ Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 451.

Abdülhamid'in iktidara geldiği 1876'da 6 olan ortaokulların sayısı 1893'te 55'e, 1908'de 98'e çıkmıştır. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde (1908) ortaokulların yalnızca onda biri İstanbul'daydı bu da Sultan'ın politikasının önemli ölçüde tatbik edildiğini gösteriyordu. Daha önce açılmış olan Dârülfünun 1900 yılında yeniden açıldı. Bunun yanı sıra 1903'te Şam'da bir tıp okulu, yine Şam ve Bağdat'ta bir askerî okul, 1907'de Anadolu, Rumeli ve Bağdat'ta olmak üzere üç hukuk mektebi açıldı.

II. Abdülhamid, seleflerinden aldığı modernleşme teamüllerini devam ettirerek devleti modern bir yapıya kavuşturmayı hedeflemiştir. II. Mahmud ile başlayan merkezileşme hareketleri Abdülhamid ile devam etmiştir²⁹. II. Abdülhamid dönemiyle ilgili çalışmalar yaparken iç ve dış politikada meydana gelen gelişmeleri göz önüne alarak değerlendirme yapmak gerekmektedir. Netice itibarıyla dış politikada karşı karşıya kalınan zorluklar, iç politikadaki çalkantılar, Abdülhamid'i sıkı bir rejime ya da dönemin ve sonraki dönemlerin eleştirel yaklaşanlarının ifadesiyle "istibdad"a sevk etmiştir. Devletin toparlanması için belli bir zaman gerekmektedir. Sultan tahta çıktığı 1876 yılından, 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) bitimine kadar, tahta çıkmasında büyük rol oynayan Midhat Paşa ve arkadaşlarıyla saltanatının ilk yıllarında mesai harcamıştır. Savaş esnasında dönemin bürokratik kadrolarını dinleyen II. Abdülhamid, daha sonra gerçekleştireceği icraatlar için uygun zemini beklemiştir. Sultan, tahta çıktığı günden itibaren iki yıl boyunca sorunlarla uğraşmıştır. 93 Harbi'nin başarısızlıkla sonuçlanması ve bunun sonucunda Ruslarla 3 Mart 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması devletin içinde bulunduğu kötü durumu gözler önüne sermekteydi. Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Ayastefanos Antlaşması'nın kendileri için büyük kayıp olacağını düşünen düvel-i muazzama (İngiltere, Fransa, Rusya gibi) 13 Haziran'da Berlin'de bir kongre tertip ederek bu antlaşmayı geçersiz kıldı. Bir ay süren kongre neticesinde 13 Temmuz 1878 tarihinde Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kaybettiği Berlin Antlaşması imzalandı. Sonrasında Kıbrıs'ın İngiltere'ye terk edilmesi büyük toprak kayıplarına bir yenisini daha eklemekteydi. Sultan Abdülhamid, kısa süre içerisinde bu olayların etkisinden

²⁹ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2018, s. 44.

kurtularak dersler çıkarmış, kendi kadrolarını tahsis etmiş, iç ve dış politika üzerine çalışmalar başlatmıştır³⁰.

Berlin Antlaşması sonrasında reform çalışmalarına başlayan II. Abdülhamid, Anadolu ve Arap vilayetleri olmak üzere birçok bölgede ıslahatlar yapmayı planlamıştır. Bu doğrultuda, Ahmet Cevdet Paşa³¹ ve Küçük Said Paşa ile izlenecek yolları belirlemeye çalışmışlardır. Sultan, bu dönemde bizzat kendisinin yazdırdığı birçok layihayı uygulamaya koymuştur. Özellikle 1879 yılında kaleme alınan, askerî ve mali konular gibi hayati meseleleri içeren layiha, II. Abdülhamid döneminin nasıl geçeceğinin habercisidir. Bütün prensip ve politikaları başarıyla uygulamak veya hayata geçirmek için önemli olan, her alanda yapılacak yeniliklerdir. II. Abdülhamid'in çalışmalarına, bayındırlık, iktisadi gelişme, fen ve teknoloji alanlarındaki faaliyetlerine baktığımızda ilerleme ve gelişmeden yana bir tavır aldığı söylenebilir. Sultan, devletinin eksikliklerinin farkındadır; reformun her alana yayılmasının, devletin geleceği için önemli olduğunun bilincindedir. II. Abdülhamid'in çok önem verdiği alanlardan biri ister sivil ister askerî alanda olsun modern eğitimidir. Onun devrinde açılan okullar Sultan'ın bu amaç doğrultusunda hareket ettiğinin somut göstergesidir³².

Tanzimat Dönemi, eğitim alanında altyapı hazırlayarak Fransız eğitim modelini almış, iptidaiden rüştiyeye, idadiye, sultaniye ve son olarak da dârülfünuna kadar bir derecelendirme belirlemiştir. Bu dönemin diğer önemli etkisi de eğitimin devletin işi olduğu fikrini miras bırakmak olmuştur. 1869 yılındaki nizamname çerçevesinde bunları planlayan ıslahatçılar, 1876 yılına yani II. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıla kadar planlanan işlerden çok uzaktaydılar. Planlanan okullaşmanın gerisinde kalınmasının sebeplerinden biri de maliyeydi. Abdülhamid, tahta çıkarken yayınlanacağına söz verdiği Kânûn-i Esasî de eğitime yer verir; eğitim özgürlüğünü,

³⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 259.

³¹ Osmanlı devletinin son dönemine damga vuran, tarihçi, devlet adamı ve hukukçu kimlikleriyle birçok çalışmaya imza atan Paşa, 1895 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Bk. Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve Modern, Ahmet Cevdet Paşa*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

³² Yunus Güler, *II. Abdülhamid Dönemi, Tarım Politikası Ekseninde Bir Yapı Taşı, Bursa Ziraat Mektebi, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Üzerine Yazılar*, Ed. Şeniz Anbarlı Boztaş, Detay Yayıncılık, Ankara 2020, s. 212.

devletin okulları denetimi ve zorunlu ilköğretim ilkesini hatırlatır. 1879 yılındaki hazırlanan geniş çaplı ıslahat hareketinde kamu eğitimini modernleştirme gereğini söyler³³.

Eğitim, toplumları dönüştürmek için önemli bir araçtır. II. Abdülhamid de eğitimin bu gücünü fark etmiş ve nicel anlamda, eğitim veren kurumların sayısını arttırmıştır. İsteddiği nesilleri ortaya çıkarmak, devlete, millete, İslam'a ve en önemlisi de padişaha bağlı nesiller yetiştirmek için mücadele etmiştir. Modern eğitim anlayışının yanında İslam saikleri de eğitimin içine dâhil ederek modern-İslam karışımı bir eğitim propagandası vücuda getirmeyi amaçlamıştır. Bu eğitim anlayışının en temel argümanı da Osmanlı'yı kurtarmak için ortaya atılan fikir akımlarından biri olan İslamcılık yani "Panislamizm"dir.

Osmanlı Devleti'nde Panislamist politikaların neler olduğuna ve ne zaman başladığına geçmeden önce bu kavramın muhteviyatına bakmakta fayda vardır. Panislamizmin kelime karşılığı İttihâd-ı İslâm yani İslam birliğidir. Sömürgeci devletlere karşı Müslüman devletlerin bir araya gelerek yek vücut halinde onlara karşı gelişidir. Bu kavramın en çok karıştırıldığı unsur ise İslamcılıktır. İslamcılık, İslamı bir bütün olarak, inanç, ibadet, siyaset ve eğitim gibi alanlarda gündelik hayata yeniden kanalize etmekle ilgilidir. Panislamizm ise İslam bayrağı altında, Avrupa'nın emperyalizmine karşı halifenin çevresinde toplanmaktır. Osmanlı'da İslamcılık ve Panislamizm iç içe geçmiş eğitim, siyaset, diplomasi gibi alanlara sirayet etmiş ve bu minvalde politikalar üretilmiştir³⁴.

Osmanlı Devleti açısından Panislamist politikalar, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde (1774) Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile kendisini göstermiştir. Bu antlaşma ile bir İslam diyarı kaybedilmiş ve bunun üzerine anlaşmaya "halifelik" otoritesiyle ilgili madde eklenmiştir. Antlaşmaya göre "Padişahın, İmparatorluk sınırları dışındaki Müslümanlar üzerinde manevî bir yetkisi vardır". Bu madde ile aradaki bağların kopmaması hedeflenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi (1517) akabinde kutsal emanetlerle beraber halifelik makamını da İstanbul'a

³³ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 348.

³⁴ Alaaddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1990, s.25.

taşınması üzerinden takribi 300 yıl geçtikten sonra halifelik makamını siyasi bir araç olarak kullanılması devletin Hristiyan yükselişine karşı bir cephe arayışı olarak da değerlendirilebilir³⁵. Kırım'ın bağımsızlığa kavuşmasıyla gündeme gelen halifelik makamı, daha sonraki yıllarda tahta geçen bazı padişahlar tarafından da kullanılmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyılın etkin sadrazamlarından olan Âli Paşa, (1815-1871) Cezayir'de çıkan Mokrani ayaklanmasında (1871) Osmanlı'dan yardım talebinde bulunan Cezayir milliyetçilerine, silah ve teçhizat desteği için vaatte bulunmuş fakat ömrü vefa etmemiştir. Yine aynı dönemde Türkistan'da Kaşgar Emiri Yakup Han, İstanbul'a elçi göndererek hutbeyi Abdülaziz adına okuttuğunu ve Çin'in saldırılarına karşı yardım talebi ettiğini iletmiştir. Talep karşılığında 1874 yılında Abdülaziz, Doğu Türkistan'a askerî teçhizat göndermiştir³⁶.

II. Abdülhamid dönemindeki olayları değerlendirdiğimizde Panislamizmin daha belirgin olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Sultanın, Panislamizmi başlangıçta Panslavizme tepki olarak güçlendirmeye çalıştığını ve sonrasında devrin sömürge devletleri olan İngiltere ve Fransa'ya karşı bir koz olarak kullandığını görmekteyiz. Tanzimat Dönemi modernleşme çabaları sonrasında, Tanzimat'ın batılılaşma teamüllerine karşı siyasi birer aktör olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlılar, Halife'nin gücünün daha aktif şekilde kullanılması gerektiğini ve "İttihâd-ı İslâm" fikirlerini çıkardıkları gazetelerde vurgulamışlardır³⁷. İslam birliğini ihtiva eden bu kavram yüzyılın içerisinde değişik kişiler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Batılılar tarafından "pan" ifadesi ile ilişkilendirilen İttihâd-ı İslâm fikrini savunan Yeni Osmanlıların, 1870-1876 arasında eski liberal düşüncelerinden uzak ve daha dağınık bir şekilde savundukları bu fikir bir sonraki dönemin en asli unsuru haline gelecekti³⁸. İslamcılarının fikrî anlamda buluştukları yegâne konu, Tanzimat ile beraber kültürel benliklerin kaybedilmesi idi. Namık Kemal'in başını çektiği bu düşünce ekibi, Osmanlıyı yeniden yola sokmanın, Tanzimat'la beraber ortaya çıkan sekülerleşmeyi

³⁵ Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev. Nigâr Bulut, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 27.

³⁶ Mehmet Saray, *1874'te Kaşgar'a Gönderilen Türk Subayları*, Türk Kültürü Araştırmaları, C. 17-21, 1978-1983, s. 245.

³⁷ XIX. yüzyılda çıkan, *Hürriyet*, *Basiret* ve *İbret* gazeteleri bunlara örnek olarak verilebilir.

³⁸ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I, Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 90.

bitirerek geleneksel İslami yapıya tekrardan geri dönmekle mümkün olduğunu vurgulamışlardır³⁹.

Kânûn-ı Esâsî maddelerine bakıldığı zaman Panislamist politikaların ve halifenin gücünün anayasal bir misyonla da uygulanacağı gözükmektedir⁴⁰. Kânûn-ı Esâsî'nin 3. ve 4. maddeleri halifenin misyonu ile alakalıdır. 3. madde “*Saltanatı Seniyei Osmaniye hilâfet-i kübray-ı İslâmiyeyi haiz olarak sülale-i âli Osman'dan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir.*” 4. madde, “*Zatı Hazreti Padişahi hasbel hilâfe dini İslâmın hâmisî ve bilcümle tebeai Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır*”⁴¹. Bu maddelerde de görüleceği üzere Sultan, İslam'ın koruyuculuğunu anayasal bir görevle üstlenmiştir.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) neticesinde ortaya çıkan durum Osmanlı Devleti'nin aleyhineydi. Balkanlarda kaybedilen topraklar, bu bölgeden Anadolu'ya doğru kitlesel göçleri başlatmış ve devletin toplam nüfusunda Müslümanların lehine bir durum meydana getirmiştir. II. Abdülhamid devrinin başlangıç yıllarına denk gelen bu durum, hükümdarın yeni politikalar belirlerken en temel unsurlarından biri olmuştur. Padişahın tatbik ettiği dinî ağırlıklı politikaları belirleyen en önemli parametreler halifelik ve hac olmuştur. Padişah İslam dünyasının dikkatini, sevgisini ve tabiiyetini bu iki unsur üzerinden uyguladığı politikalarla celb etmeye çalışmıştır⁴². Konumuz Panislamizmin eğitim üzerine etkisi olduğu için bu bölümde halifelik makamını nasıl kullandığına ve hac dönemlerinde etkili olan Sûrre Alaylarının etkisine yer vermeyeceğiz⁴³.

II. Abdülhamid, bütün yönetim birimleri üzerindeki etkisini 1882 yılından itibaren arttırmaya başlamış ve 1908'e kadar mutlak hâkimiyet kurmuştur. Abdülhamid, ilk evrede sosyal hayatın düzenlenmesinde İslami ritüeller, din adamların etkisinin arttırılması, din kitaplarının sayısının artması, cami sayısındaki artış,

³⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 91.

⁴⁰ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, İstanbul 1997, s. 54.

⁴¹ <https://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> (E.T. 01.11.2021).

⁴² Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 171.

⁴³ Bu konu için bk., Yaşar Demir, Yusuf Aydın, *Fransa'nın Hilafet Politikası, Fransız Dış Politikasında ve Kamuoyunda Hilafet ve İttihad-ı İslam Algısı*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2016.

Müslüman mahallelerindeki içki satışının düzenlenmesi gibi birtakım uygulamalarla İslami bir düzenin yönetimde ve sosyal hayatta ağırlık kazanacağını sinyallerini vermiştir. Yukarıda değindiğimiz Tanzimat Dönemi eğitim reformları maddi imkansızlıklardan dolayı tam kapasiteyle yürürlüğe girmemiş olsa da II. Abdülhamid dönemindeki eğitim kadroları, bir önceki dönemin meyvelerinin toplanmaya başladığının göstergesiydi. Tanzimat Dönemi'nin bir gerçeği olan maddi yetersizliklerden dolayı eğitimde tam anlamıyla modernleşememek bu dönemde de kendisini göstermiş fakat Abdülhamid, bu dönem eğitim müesseselerini ve müfredatı olabildiğince dinî saiklerle çağdaş eğitimi harmanlayarak ortaya koymakta kararlı olduğundan dolayı imkân yaratmak için devletin birçok kurumunu seferber etmeyi başarmıştır⁴⁴.

Abdülhamid'in Panislamist politikalarının bir inşa süreci vardır. Bu süreçte Panislamist fikrinin en önemli savunucularından birisi olan Cemaleddin Afgani, 1892-1897 yılları arasında Abdülhamid'in konuğu olarak İstanbul'da ikamet etmiştir. Afgani ile Panislamist düsturu benimseyen Muhammed Abduh, Paris'te 1883-1885 yılları arasında Arapça olarak Panislamist düşüncelerin yer aldığı *el-Urvetü'l Vüska* isimli bir dergi çıkarmıştır. Dergiyi çıkarana kadar herhangi bir Panislamist hareketten bahsetmeyen Afgani, dergi sonrasında mesaisini bu ideoloji etrafında şekillendirmiştir. Bu dergide Afgani, bazı yazılarında Osmanlı hilafetine karşı eleştirel yorumlar getirmiştir. Afgani, Arapların birliğinin olmamasını ve kendi kendine yetememelerinin sorumlusu olarak da Osmanlı Devleti'ni görmektedir. Afgani ve Abduh'un yazıları, Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş ve dergi hakkında olumsuz mülahazalar yapılmıştır⁴⁵. Afgani'nin hareketleri İngilizlerin de dikkatini çekmiş ve onunla ilgili olumsuz görüş bildirmişlerdir. II. Abdülhamid ise Afgani'nin İngilizlerle, "Arap Halifeliği" ve "Arap Hareketleri" şeklinde iş birliği içerisinde olmasından endişe ettiği için 1892 yılında onu İstanbul'a davet etmiştir⁴⁶. Afgani, İstanbul'da

⁴⁴ Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr, Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 39.

⁴⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.), 9/106, Lef: 1, 29 Cemaziyülevvel 1301/27 Mart 1884.

⁴⁶ Nikki R. Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II.," *Middle Eastern Studies*, C.3/ S. 1, 1966, s. 50.

kaldığı süre zarfında da gözetim altında tutulmuş ve faaliyetleri takip edilmiştir. Onun İstanbul'da kaldığı dönemde 1897 yılında Paris'te Fransızca neşredilen “Şeyh Cemaleddin el-Afgani ve Esrarü Celalü Sultani” isimli risalenin Osmanlı memleketlerine girişi yasaklanmış eğer *iradeden* evvel girdiyse var olanın toplatılmasının istenmesi kontrol mekanizmasının ne denli kapsamlı olduğunu göstermiştir⁴⁷. Cemaleddin Afgani'nin payitahtta kaldığı sürede üstlendiği en kritik görev, Şii ulema ile İslam birliği hususunda harekete geçerek Sünni-Şii yakınlaşmasını sağlamaktır.

II. Abdülhamid dönemiyle alakalı incelemeler yaparken iç ve dış politikada meydana gelen gelişmeleri göz ardı edemeyiz. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devrin büyük devletlerinin Osmanlı Devleti'ne dair emperyalist politikaları bu dönemde daha da artmış ve Osmanlı bir yalnızlığa doğru itilmiştir. Elinde kalan son toprakları sıkı sıkıya korumak isteyen Abdülhamid, sarıldığı en temel argüman olan Panislamizmi bir sonraki nesilleri kurtaracak kadroları yetiştirmek için eğitimin içine entegre etmiştir. Bu politikayı uygularken ki hedefi, Anadolu halkının padişaha bağlılığını arttırmaya çalışmakla beraber Arap, Kürt ve Arnavut yani millet sistemi içerisinde “Müslim” statüsünde olan bölgeleri halife etrafında birleştirmektir. Milliyetçilik ideolojisine karşın yükselen bu Panislamizm, Abdülhamid'in elde kalan toprakları tutması için “maya” durumundaydı. Bu düstur yalnızca eğitimde değil askeriyede de kendisini göstermiş “Hamidiye Alayları⁴⁸” ve “Arnavut Muhafız Alayı⁴⁹” bu minvalde teşkil edilmiştir⁵⁰.

Padişah, tahta geçmesinin akabinde meydana gelen 93 Harbi'ni gerekçe göstererek Kânûn-i Esâsî'yi adeta rafa kaldırmış ve meclisi de süresiz tatil etmiştir. Artık memleketin bütün işleri doğrudan kendisinin kontrolündedir. Konjonktür değişmiş ve İttihâd-ı Anasır'dan, İttihâd-ı İslâm'a geçmek için uygun ortam

⁴⁷ BOA, Hariciye Nezareti, Tahrirat, (HR. TH..) 201/31, Lef: 1, 1 Cemaziyülevvel 1315/28 Eylül 1897.

⁴⁸ Bu konu için bk. Janet Klein, *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

⁴⁹ Bu konu için bk. Hürü Sağlam Tekir, *Sultan'ın “II. Abdülhamid'in Muhafız Alayları” Muhafızları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

⁵⁰ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Dönemi İlköğretimde Ahlak Eğitimi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

bulunmuştur. Bu durumu sağlayacak en önemli unsur elbette ki eğitimidir. Eğitim sisteminin yetersizliğinden ve öğrencilere gerekli dinî eğitimlerin verilmediğinden yakınan Sultan, bir belgede şunları zikretmiştir: “*Mekteplerimizin programları, yetiştirdikleri öğrencilerin zihinlerine din, devlet ve vatan sevgisini tamamiyle yerleştiremiyor. Düşmanlarımızın aldatıcı, karıştırıcı düşüncelerini ayırmaya güçleri yetmiyor.*” Bu doğrultuda öğrencilerin daha iyi yetişmeleri, emsalleriyle boy ölçüşebilir vaziyete gelmeleri için Abdülhamid, devletin bütün imkanlarını eğitim yolunda seferber etmiştir. Başlangıç olarak ulema ve diğer din adamlarının şartları iyileştirilmiş cami ve diğer dini kurumlar restore edilmiştir. Bu, Panislamist politikanın ilk nüvelerini oluşturmaktadır⁵¹.

Panislamist politikaların eğitimde bu denli fazla kendisini hissettirmesinin sebebi, XIX. yüzyıl politikalarının temelinde yatan entegrasyon düşüncesidir. Devlete, bireyi bağlamanın en kolay yolu eğitimidir. Bu vesileyle açılan okullar, Panislamist düşünceyle safları sıklaştırmış, “öteki”ne karşı bir cephe oluşturmuştur. Sultan, yalnızca kendi tebaası için değil İslam ülkelerindeki ulemayı ve oradaki eğitim müesseselerini de Panislamist politika çerçevesinde etkilemeye çalışmıştır. Haleflerinin aksine Şîi-Sünnî çatışmasına girmemiş, İran ile ilişkilerinde hep mesafeli durmanın çabası içerisinde olmuştur. II. Abdülhamid ve devlet kademesi, Şîiliğin Anadolu toprakları üzerindeki yayılımının farkına vararak çeşitli tedbirlere başvurmuştur. İlk olarak Bağdat defterdarı Rıfat Efendi, Ehl-i Sünnet anlayışını bölgede nüfuz ettirmek için Kербela’da kurulan medresenin öğrencilerine, imam ve hatiplerine maddi destek verilmesini tavsiye etmiştir. Rıfat Paşa’dan sonra bölgede uzun müddet kalan ve durumları gözleme fırsatı elde eden Süleyman Paşa, farklı önerilerle durumu Osmanlı lehine çevirmeye çalışmıştır. Paşa’nın önerilerine baktığımızda “eğitimin” dönüştürücü gücünü anladığını görmekteyiz. Medreselerdeki hocaların hangi kitapları okutacağını listeler halinde okullara gönderilmiştir. Yine Basra vilayetinde alınan tedbirlerde, Şîi din adamları ile aşiretlerin ilişkisini kesmek, devlete bağlı şeyh ve ağaların taltif edilmesi ve aşiret çocuklarının eğitilmesi gibi öneriler vardı⁵².

⁵¹ Özcan, *Pan-İslamizm...*, s. 63.

⁵² Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şîi İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 136.

II. Abdülhamid, Irak'ta yaşayan Şiiileri memnun etmek ve tepkilerini çekmemek için bazı ihtilafli konuları ders kitaplarından dahi çıkarmış ve Şiiiler arasında da eğitimi yaymayı hedeflemiştir. Bu durum, bize eğitimin dönüştürücü gücünün Sultan'da haiz olduğunu göstermektedir. Örnek olarak, Irak bölgesindeki Şii çocuklar İstanbul'a getirilerek Sünni eğitime tabi tutulmuşlardır. Buradaki niyet, mezun olan çocukların kendi ülkelerine dönerek oraları Sünni itikat ile düzeltebilecek olmalarıdır. Eğitimdeki aksaklıklar ve bazı olaylar bu niyetin hasıl olmadığını göstermektedir. Daha sonrasında açılacak Aşiret Mektebi de benzer niyetlerle vücuda getirilecektir⁵³.

Abdülhamid döneminin en belirgin politikalarından biri olan Pan-İslamizmin sebebine yukarıdaki sayfalarda değinmeye çalıştık. Düvel-i Muazzamaya karşı bir diplomasi savaşı da veren Sultan Hamid, bu doğrultuda etkili bir silah olarak bu ideolojik argümanı kullanmıştır. Sınırların daralması ve sınırlar içerisinde çoğunluğun Müslüman olması bu ideolojinin temel sebeplerinden biridir. Abdülhamid, İslam aleminin içinde bulunduğu bölünmüşlük, geri kalmışlık ve sömürü düzeninden halife etrafında birleşmekle kurtulacağına inanmaktadır ve bu inancı düşüncede bırakmayarak maarif alanında Panislamist faaliyetler de girişmiştir. Ortaylı'nın deyimiyle "imparatorluğun en uzun yüzyılı"nda⁵⁴ İttihâd-ı Anasır ile başlayan yüzyıl, İttihâd-ı İslâm ile son bulmuştur. Sultan Hamid İttihâd-ı İslâm'ı tatbik ederken merkez periferi bağlamında aşiretleri elde tutmaya çalışmış ve bu konuda taltif ya da nişanlarla devlete bağlılıklarını güçlendirmeye çalışmıştır.

2. Araştırmanın Konusu Tanımı ve Amacı

Doktora tez II. Abdülhamid ile artan İslamcılık düşüncesi, devlette etkili bir politika haline gelmiş ve pan-İslamist siyaset ile devlet yıkılmaktan kurtarılmaya çalışılmıştır. Pan-İslamist projelerden birisi olan ve devletleştirmeyi hedef alan "mektep", dağınık halde yaşayan, zaman zaman devlete isyan eden urban sınıfını kontrol altına alarak, söz konusu kesime devlet mekanizmalarında yer vermeyi hedeflemiştir. Eğitim politikası çerçevesinde gelişme gösteren, tahta çıktığı andan

⁵³ Özcan, *Pan-İslamizm...*, s. 73.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s.10.

itibaren eğitime önem veren II. Abdülhamid, bu doğrultuda gelişmeyi hedeflemiştir. Dağınık halde yaşayan ve aşiret yapısı içerisinde

Bu doktora tez çalışmasında, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile beraber gelişim gösteren ve II. Abdülhamid devrinde ivme kazanan eğitim ve merkezîyetçi politikaların, aşiretlerin devlete entegrasyonu sürecinde nasıl kullanıldığı ve buna örnek olarak “Aşiret Mektebi” denemesinin sonuçları incelenecektir.

II. Abdülhamid ile artan İslamcılık düşüncesi, devlette etkili bir politika haline gelmiş ve pan-İslamist siyaset ile devlet yıkılmaktan kurtarılmaya çalışılmıştır. Pan-İslamist projelerden birisi olan ve devletleştirmeyi hedef alan “mektep”, dağınık halde yaşayan, zaman zaman devlete isyan eden urban sınıfını kontrol altına alarak, söz konusu kesime devlet mekanizmalarında yer vermeyi hedeflemiştir. Eğitim politikası çerçevesinde gelişme gösteren, tahta çıktığı andan itibaren eğitime önem veren II. Abdülhamid, bu doğrultuda gelişmeyi hedeflemiştir. Dağınık halde yaşayan ve aşiret yapısı içerisinde bir hiyerarşi geliştiren, aşiret lideri dışında lider kabul etmeyen zümreler, yüzlerce yıldır Osmanlı Devleti için sorun teşkil etmiştir. Bu sorunu çözmeye doğrultusunda açılan Aşiret Mektebi; Arap, Kürt ve daha sonrasında Arnavut bölgesindeki aşiretler bünyesinde toplayarak hem bu düzensizliğe bir son vermeyi, hem de bölgeleri devlete bağlamayı hedeflemiştir. Bu okulun sosyo - kültürel etkileri, mezunlar ve mezunların eğitim sonrası hayatları incelenerek, mektebin Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan eğitim kurumları içerisindeki rolü gösterilmeye çalışılacaktır.

3. Araştırma Konusunun Yöntemi ve Kapsamı

Osmanlı Devleti’nde, Batılılaşma hareketleri XIX. yüzyıla kadar genellikle askeri, siyasi ve idari alanda yoğunluk kazanmıştır. Eğitim alanı ise medreselerin varlığı ve ulemanın tavrından dolayı arka planda kalmıştır. Fakat XIX. yüzyıldan itibaren modernleşme hareketleri eğitim alanında da büyük bir ivme yakalamıştır. II. Mahmud döneminde eğitim alanında yürütülen çalışmalar, “Meclis-i Umur-ı Nafia” tarafından yönetiliyordu. Bu çalışmalar, çağdaş eğitim sistemi çerçevesinde değerlendirilmese de bu meclis, eğitimde önemli birtakım yenilikleri de beraberinde

getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nda maarif ile ilgili bir hükmün bulunmayışı ve ulemanın siyasi eğilimleri, maarif alanındaki yeniliklerin gecikmesine yol açmıştır.

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz döneminde meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler, birçok alana etki etmiştir. II. Abdülhamid'in tahta çıkışına müteakip meydana gelen Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetini önemli ölçüde değişikliğe uğratmıştır. Balkanların büyük bir kısmının aniden elden çıkması, Osmanlı sınırları içerisinde Müslüman nüfusun artmasına vesile olmuştur. Yaşanan yoğun göçle beraber artan Müslüman nüfusa yönelik politikalarda da değişimler meydana gelmiştir.

II. Abdülhamid'in teşkil etmeye çalıştığı dini eksenli politikalar; Pan-İslamizm, halifelik ve hac üzerinden şekillenmiştir. Bu unsurlardan birisi olan "halifelik" müessesesi, Yavuz Sultan Selim ile Osmanlı Devleti'ne geçmiş ve Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar siyasi bir güç olarak kullanılmamıştır. Halifeliği iç ve dış siyasette aktif olarak kullanan II. Abdülhamid olmuştur. Halifelik makamını kullanmayı düşünmesi, Müslüman sömürgeleri olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda gibi devletleri tedirgin etmiştir. Arap coğrafyası özelinde açılması düşünülen Aşiret Mektebi'nin de panislamist bir düşünceye hizmet etmesi amacıyla tasarlanmıştır. Bu doğrultuda hareket eden Abdülhamid dağınık halde yaşayan aşiretlerin, devlete entegre edilmesi ve eğitimlerinin artırılması için bu okulun açılmasını uygun görmüştür. Nitekim, Osman Nuri Paşa'ya bu hususta görev tevdi edilmiş, paşa da konuya dair bir layiha hazırlamıştır. Ardından meselenin Meclis-i Vûkelada görüşülerek hükme bağlanmasına karar verilmiştir. Osman Nuri Paşa'nın Yemen ve Hicaz bölgesinde görevlerde bulunması ve buralarda valilik yaptığı dönemlerde Arap aşiretlerinin nasıl ıslah edileceğine dair layihaları İstanbul'a sunmuştur. Son tahlilde Aşiret Mektebi'nin amacı, aşair sınıfının devlete sağlıklı bir şekilde entegrasyonunu sağlayarak, onları aşiret reisi sıfatından arındırıp devlet kademelerinde vali, kaymakam gibi mühim idari görevlere getirmek şeklinde değerlendirilebilir. Ancak buradan mezun olan öğrencilerin, Arap, Kürt ve Arnavut milliyetçiliğinin mihmandarları olması, bu okulun kısa vadede amacına ulaşamadığını göstermektedir. Büyük bir gösterişle açılan okul, içinde bulunulan şartların da tesiriyle kısa sürede kapanmak zorunda kalmıştır. İlk etapta birçok bölgede açılması planlanan

Aşiret Mektebi, devrin olumsuz ekonomik koşulları ve bürokratik baskılardan dolayı yalnızca İstanbul'da faaliyet gösterebilmiştir.

Bu konu hakkında, Alişan Akpınar'ın 1996 yılında yapmış olduğu yüksek lisans tezi, daha sonraki süreçte Cambridge Üniversitesinden Eugene L. Rogan'ın makalesiyle de birleşerek 1997'de kitap haline gelmiştir. "Aşiret, Mektep, Devlet, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi" isimli kitapta Arapların Aşiret Mektebi'ne karşı duruşları ele alınarak daha çok Arap kabileler üzerinden durumu değerlendirilmiştir. Alişan Akpınar'ın tezi ise, Kürtler özelinde konuya odaklanmış ve Kürtlerin nasıl okullara kaydedildikleri ve daha sonrasında istihdam edilişlerinden bahsetmiştir. Konuyla ilgili bir diğer yüksek lisans tezi, 2003 yılında Muhlis Koyuncu tarafından hazırlanmıştır.

Tezin konusunu belirleyip üzerinde çalışmalar yapmaya başladıktan sonra bu konuyla alakalı yeni tezler ortaya konulmuştur. 2019 yılında Esmer Duman "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi" adlı yüksek lisans tezi ile kurumu ön plana çıkararak bir tez çalışması yapmıştır. 2020 yılında, Tutku Akın, "The Ottoman Tribal School: Surveillance and Student's Lives." adlı yüksek lisans tezi ile Aşiret Mektebi öğrencilerinin günlük yaşamları ve sıkıntıları üzerinde durmuştur. 2022 yılında da Dilan Avşar yine yüksek lisans tezi olarak "İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde Aşiret Mektebi" çalışmasıyla Pan-İslamist bir politika olarak aşiret mektebinin açılışını değerlendirmiştir. Son olarak da Mehmet Ali Neyzi, bu konuyla alakalı "Aşiret Mektebi:The Imperial School For Tribes," isimli doktora teziyle okulun mezunlarının sonraki süreçte memleketlerine döndüklerinde Osmanlı'ya karşı nasıl tavır aldıklarını ve yükselen milliyetçilik ile kendilerini nasıl var etmeye çalıştıklarını anlatmıştır. Tüm bunlara ek olarak Aşiret Mektebi'ne farklı bir gözle bakmaya çalıştık. Osmanlı arşivinin dijital ortamlarından ulaşılamayan bazı fonlara, fiziki olarak arşiv binasına giderek ulaşıp farklı belgelerle bakış açıları sunmaya gayret ettik. Tezimizde, kabilelerin entegrasyonu irdeleyerek bu kurumun, devlet kabile ilişkisi çerçevesindeki sonuçları ve Aşiret Mektebi'nin başarısızlık sebepleri üzerinde durulacaktır.

4. Araştırma Konusunun Kaynakları

Bu araştırma, 1892 ve 1907 yılları arasında İstanbul’da açılan “Aşiret Mektebi” vasıtasıyla Arap, Kürt ve Arnavut aşiretlerinin devlete entegrasyonu ve ümmetçi politikalar eşliğindeki gelişmeleri ele alarak okulun açılma sebepleri, hedefleri ve sonuçlarının ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır. Çalışma çerçevesinde, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’ndan elde edilecek belgeler, dönemin gazeteleri ve Aşiret Mektebi’nden mezun öğrencilerin anılarına bununla birlikte konuyla ilgili yazılmış ikincil kaynaklara da yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Aşiret Devlet İlişkisi

Devletler tarih boyunca kendilerine rakip olabilecek yerel güçlerle çatışmış ve bunların merkeze olan bağılıklarını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Orta Çağ Avrupası'ndaki feodal sistemin benzeri bir yapılanma olan aşiretler ve bunların başındaki liderler her daim merkeze zorluk çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti de tarihi boyunca bu aşiretlerin iskânı için uğraş vermiş ve modern (yerleşik) bir görünüm kazandırmaya çalışmıştır

1.1.Aşiret Nedir?

Aşiret, araştırmacıların yıllardır tartıştığı ve üzerinde henüz mutabık kalamadıkları bir kavramdır. Sosyal bilimlerin her alanında olduğu gibi bu kavram üzerinde de farklı tanımlar ve betimlemeler yapılmıştır. Her çalışanın biraz kendi çalışma yönteminde nitelendirdiği bu kavramı Türk sosyoloji tarihinde ilk olarak etraflıca ele alan Ziya Gökalp olmuştur. Ona göre, aşiretler, birbiri içinde kümelenen zümreler gibidir. Bu zümrelerin muhteviyatını asabiye oluşturur. Siyasi amaçla da bir araya gelmişlerdir⁵⁵. Aşiret, köken olarak Arapça bir kelime olup “kabile” manasında kullanıldığı gibi kabilenin altında daha küçük bir topluluk olarak da kullanılmaktadır. Türkçede ise yaygın olarak göçebeler için kullanılmış, özellikle Osmanlılar döneminde boy ile cemaat arasında bir yapı olarak görülmüştür. Osmanlı kanunname ve belgelerinde çoğunlukla “konargöçer” veya “Yörük” olarak kaydedilen bu yapılar, en tepeden aşağıya sıralandığında, boy (kabile, taife), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde sınıflandırılmıştır. Araplardaki kabile teşkilatında ise birkaç aşiretten bir fasîle, fasîlelerden fahz, fahzlardan batn, batnlardan imâre, imârelerin birleşmesinden de kabile meydana gelmekteydi. Boyun idari işlerinin boy beyi, Arap kabilelerinde ise şeyh tarafından yürütülmesine karşılık aşiretlerde bu görev “mir” yani aşiret beyi ya da kethüda tarafından yerine getirilirdi. Bazı durumlarda boy beyinin yetkisi dahilinde olan aşiret beyinin tespiti çoğunlukla soya bağlı bir kimlik

⁵⁵ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyoloji, Tetkikler*, Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 1999, s. 7.

göstermektedir⁵⁶. Şemseddin Sami *Kamus-i Türkî*'de aşireti, “aynı asıldan olup birlikte yaşayan, birlikte konup göçen bedeviler halkı, oymak ve kabile” olarak tanımlamıştır.⁵⁷

Aşiret yapılanması gerçek ya da gerçek olduğu düşünülen belli bir ataya bağlanan ve akrabalık özelinde teşkilatlanmış aynı toprak parçası üzerinde ikame eden kendine has sosyo- ekonomik-politik bir yapıdır. Aşiretler en temel birimdir, bunların da alt birimleri vardır. Bu alt birimler de klan, sülale, kabile ve hane tarzından alt birimlere ayrılır. Aşiretler, en alt tabakadan başlayan ve organik bağlarla birbirine bağlanan yapılarla bir araya gelmişlerdir. Bu akrabalık ilişkileri her zaman organik olarak kurulmaz; güçlü aşiretlerin etrafında birleşen haneler, sülaleler yani alt birimlerin, aşiretle beraber ortak tavırlar alması ve kendilerini o aşirete ait hissetmeleri olağan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁸. İbn-i Haldun, Mukaddime'sinde,

*“Malum olsun ki kabilelerin bütün boyları ve kolları genel nesepleri itibarıyla tek bir asabiyet teşkil ediyor olsalar bile, birbirine daha özel, daha yakın akrabalık bağlarıyla bağlı asabiyetler vardır. Bunların akrabalıkları yakınlarında bir aşiretten ya bir sülaleden veya bir atanın oğullarından gelen kardeşler gibi olmak bakımından, birini diğerine daha kuvvetli bir surette bağlayan nesep ve akrabalık bağları vardır. Bunların akrabalıkları yakın veya uzak amcaoğullarının hallerine benzemez. Bunlar kendilerine mahsus nesepleri yüzünden birbirlerine daha kuvvetli bir surette bağlıdırlar; ek olarak genel nesepte de bütün kabilenin ortağıdırlar. Bundan dolayı bunlar, akrabalığın korunmasından istifade ederler”*⁵⁹ şeklinde bahsederek aşiret mensubiyetinin kişiye olan faydasına değinmiştir.

Aşiret mensupları, uzun süreli birliktelikleri neticesinde düşünce dünyalarında ve gündelik işlerinde yeni özelliklere sahip olarak bilinçli bir birey olma misyonu yerine, cemaatle hareket eden kolektif yapının birer parçası haline gelmektedirler. Bu birliktelik, yaşam alanı, can ve mal güvenliğinin sağlanması hususunda birlikte hareket

⁵⁶ Bayram Kodaman, “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 9.

⁵⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet 1317, s. 938.

⁵⁸ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim yayınları, İstanbul, 2018, s.82.

⁵⁹ İbn-i Haldun, *Mukaddime I*, Yay. Haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.293.

etmeye sebebiyet verir. Bu durumda kişide bir aidiyet olgusunun oluşmasına yol açar⁶⁰. Ernest Gellner'in de deyimiyle Orta Doğu'daki kabileler (aşiret) devletvari bir yapılanmayla oluşturulmuşlardır⁶¹. Aşiret yapılanması, devlette var olan kurumlar ve yasalar gibi kesin bir çizgi olmasa da bazı fonksiyonlarıyla devleti andırmaktadır. Bir liderinin; ağa, şeyh, boy beyi veya “mir”in bir yönetim odası bulunur, aşiret içerisindeki karışıklıkların giderilmesine ve yapılacak işlere o odada karar verilir. Yine suçluların cezası orada verilir. Güvenliklerini sağlamak için eli silah tutanların da aşiret bünyesinde silahlandırılması, yine aşiretin devlet gibi çalıştığının bir göstergesidir⁶².

Aşiret ya da daha küçük düzeydeki akrabalık ilişkileri, insanların aidiyetini daha sağlam temellere oturtup, kişiye yalnızlık duygusundan kurtararak sosyal bir statü kazandırır. Birey yalnız olmadığını, ait olduğu unsurların tehlike anında ya da çaresizliğinde ona kol kanat gerileceğini bilerek yaşamaktadır. İbn-i Haldun, bu durumu, “*Hısımlık ve akrabalık bağı, az bir kısmı müstesna olmak üzere, insanlardan tabii ve yaratılıştan gelen tabii bir durumdur. Bir zulme uğradığı ya da bir felakete maruz kaldığı zaman akrabalarını yardıma çağırır, bu akrabalık bağından dolaydır*”⁶³ şeklinde nitelemiştir. Böylelikle kişinin bulunduğu aşirete daha sağlam bağlarla bağlanmasına, yeri geldiğinde aşireti için büyük fedakarlıklar yapmasına da sebep olmaktadır. Kişi, mensubu olduğu aşiretin büyüklüğü oranında kendi gücünü tanımlar ve faaliyetlerini o minvalde gerçekleştirir. Aşiretteki her kişi, mensubu olduğu aşiretin sorumluluklarını bilir; günlük hayattaki ilişkilerini bu doğrultuda gerçekleştirir. Aşirette olmanın bir diğer özelliği de ağa, şeyh, mir ya da aşirette ön plana çıkmış kişi ve kişilerin faaliyetlerine dair müspet yorumların her daim üyeler tarafından yapılmasıdır. Bu olumlamaların yapılmasındaki sebep ise aşiretteki hiyerarşik düzenin devamlılığının sağlanmasıdır⁶⁴.

⁶⁰ Mehmet Emin Üner, *Aşiret, Eşkiya ve Devlet*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.17.

⁶¹ Ernest Gellner, “Introduction: Approaches to Nomadism.” *In The Desert and the Sown: Nomads in the Wider Society*, Ed: Cynthia Nelson, Institute of International Studies University of California., 1973, s: 2.

⁶² Üner, *Aşiret, Eşkiya...*, s. 18.

⁶³ Haldun, *Mukaddime...*, s. 287.

⁶⁴ Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık ilişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 43-46.

Aşiret yapılanmaları devletlerin güçlü veya zayıf oldukları dönemlere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde güçlü birer figür olarak ağırlığını hissettiren bu oluşumlar, devletin gücünün zirvesini yaşadığı dönemlerde daha sakin bir yapı içerisinde olmuşlardır. Osmanlı, kuruluş dönemlerinden itibaren sınırları içerisindeki aşiretleri kontrol altına alabilmek adına iskân politikasını uygulamıştır. İskân, merkezîyetçi bir politikayı düstur edinen Osmanlı Devleti için “şenlendirme” ve “medenileştirme” aracıydı. İskânı, kuruluş ve yükseliş dönemlerinde fethettiği bölgelerde nüfusu kendi lehine çevirebilmek adına dışa dönük bir şekilde gerçekleştiren devlet, XIX. yüzyıla gelindiğinde merkezi devlet anlayışının önemli parametresi olan “kontrol edebilme” anlayışıyla iskânı gerçekleştirmiştir⁶⁵.

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 15 Ağustos 1892 tarihli sayısında ise aşiret şöyle tanımlanmıştır:

“Aşiret denilen şeyin çend nüfustan ibaret ufak ufak bir takım içtimai beşerden hasıl bayağı bizce bir aile-i tesmiye (adlandırma) olunan familya efradının daha şümüllüsü olmak üzere cem-i halktan müteşekkil olduğu halde bunların hele pek çoğu yazın istediği yayla, kış mevsiminde aşına olarak kışlak mahallerinde ve bahusus alelekser olan vilayat ehliye ve kasabattan uzak olarak yaşar.”⁶⁶

Celâlî isyanlarıyla başlayan Anadolu'daki karışıklıklar XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar devam etmiş ve devlet için önemli bir problem haline gelmiştir. Uzun süren savaşlar neticesinde artan maliyetlerin külfeti vergi olarak halka dönmüş, bunun neticesinde de eşkıyalık hareketleri baş göstermiştir. Eşkıyalık hareketleri ile beraber Anadolu'da huzur bozulmuş ve halk topraklarını terk ederek daha güvenli gördükleri bölgelere göç etmişlerdir. Elbette bu göçler toprakların boş kalmasına, zirai üretimin düşmesine sebep olmuştur. Devlet de bu göçerlere yönelik “harap ve sahipsiz yerlere oymaklar yerleştirilerek yeniden ziraata açılması” siyasetini takip etmiş ve buna “şenlendirme” demiştir. XVII. yüzyılda devlet idaresinin bozulmasıyla beraber konargöçerler eşkıyalık hareketlerini daha da arttırmış ve devletin bu sorun üzerine

⁶⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1987, s. 29-30.

⁶⁶ *Tercümân-ı Hakikat*, 15 Ağustos 1892, S. 4228, s. 1.

etrafıca eğilmesine sebep olmuştur. Bu göçerler, göç ettikleri yollar üzerindeki ahalinin mallarına zarar vermişlerdir. Devlet bu şakilik faaliyetlerini gerçekleştirenleri önlem olarak Rakka ve Kıbrıs'a sürgün etmiştir. Bu bölgeler uzun yıllar bir sürgün mekânı olarak kullanılmıştır⁶⁷.

Osmanlı Devleti'nin eşkıyayla diğer bir mücadele yöntemi de onları merkezle bütünleştirmek olmuştur. Batı'da aynı yüzyıllarda (XVII. ve XVIII.) devlet ile taşra arasında gerçekleşen çatışmalar Osmanlı'ya nazaran daha yıkıcı geçmiş ve Batı, bu faaliyetleri daha sert bir şekilde bastırmıştır. Osmanlı ise yukarıda değindiğimiz gibi onlarla bütünleşerek Avrupa'nın çatışmacılığından uzak durmuştur. Osmanlı, eşkıyayla pazarlık yaparak toplum üzerindeki otoritesini de sürdürmüştür. Osmanlı'da devlet-eşkıya ilişkisinin bu denli yer kaplamasına rağmen Avrupa'da olduğu gibi devlete meydan okumalar asgari düzeyde kalmıştır. Bunun sebepleri için derine indiğimizde, Avrupa'da devletlerin kuruluşunda yer alan geleneksel gruplar Osmanlı'da görünmemektedir. Bu da Osmanlı'daki merkezileşme aşamasında ortaya çıkacak devlet-taşra sorunlarında köylünün topraklarını daha rahat terk etmesine sebebiyet verecektir. Devletin bu konsolidasyonu, dirlik sahiplerinin de isyanını bertaraf etmiş ve onları devlet aygıtı içinde ödüllendirmiştir. Avrupa'da ise bu geleneksel gruplar (köylüler) devletin kuruluşuna hizmet ettikleri için yerlerinden yani topraklarından gitmemek adına çatışmalar içine girmişlerdir⁶⁸.

Osmanlı taşrasında yukarıdaki faaliyetleri gerçekleştiren gruplar arasında yer alan aşiretler, Osmanlı kuruluşundan itibaren devletin eğildiği bir konu olmuştur. Devletin en parlak zamanlarında dahi ki bunlar Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemleri, bu bölgeleri kontrol altında tutmakta zorlanmışlardır. Yavuz Sultan Selim, doğu seferi neticesinde egemenlik altına aldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini kontrol altında tutabilmek adına dönemin ünlü alimlerinden İdrîs-i Bitlisî'den yararlanmıştır⁶⁹.

⁶⁷ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 37.

⁶⁸ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 21-24.

⁶⁹ Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet... s. 32.*

1.2. Osmanlı Aşiret İlişkisi

Osmanlı toplum yapısını oluşturan şehirli ve köylü sınıflandırılmasıyla beraber üçüncü bir tür olarak “kabile” yani aşiretler karşımıza çıkmaktadır. Yaşam tarzları olarak köylü ve şehirlilere nazaran daha farklı bir hayat süren aşiretler, çoğunlukla otoritenin en az işlediği toplumsal katmandır. Kendi içlerinde oluşturdukları otoriteryan tutum onlara küçük bir devletçik görüntüsü kazandırmıştır. Devlet kadar teşkilatçı ve disiplinel bir durumları olmasa da gelebilecek tehlikelere karşı oluşturdukları birliktelik onlara büyük bir güç katmıştır. Osmanlı topraklarında kuruluş dönemlerinde karşılaşılan Türkmen aşiretlerinin yanı sıra artık Kürt ve Arap aşiretler de Osmanlı egemenliğinde faaliyetlerini sürdürecektir.

Tarihsel süreçte Osmanlı Devleti’nin Kürt ve Arap aşiretlerle münasebeti XVI. yüzyıla dayanmaktadır. Yavuz Sultan Selim’in doğu seferi neticesinde ele geçirdiği coğrafya, günümüzdeki Arap Birliği’ne üye olan devletlerin ikamet ettiği bölgelerdir. Balkanlar ve Anadolu’da başarılı geçen seferlerden sonra imparatorluğun doğu ve güney eksenli büyümesi gerçekleşmiş, baharat yolunun kontrolüyle de jeopolitik olarak daha da güçlü bir yapıya bürünmüştür. Bağdat, Şam ve Kahire gibi kadim halife şehirlerinin hakimiyet altına alınması Osmanlı prestijini arttırmıştır. Kahire’nin ele geçirilmesiyle alınan halifelik, Osmanlı Sultanlarının yeni unvanı olmuştur. Yavuz, Mekke, Medine ve Kudüs’ü de alarak kendisinden, “Hâdimü’l-Haremeyni’ş-Şerîfeyn” olarak bahsetmiştir. Osmanlı’nın Arap topraklarındaki hikayesi Yavuz Sultan Selim’in 1516 yılındaki Mercidabık seferi ile başlayarak 400 yıl sürmüştür. Bu süre zarfında vassallık sistemi ile idare ettiği bu coğrafyada Arap elitleri kendilerini Osmanlı rejimi ile bağdaştırmışlardır. Osmanlı’nın kutsal şehirleri koruması, sünni İslamın ihyası için küffara karşı mücadele içerisinde olması Arap elitlerinin de işine gelmiştir⁷⁰.

XVII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı’nın içerisinde bulunduğu ekonomik ve siyasi buhran, bu coğrafyalardaki aşiretlerin devlete karşı faaliyetlerini ve eşkıyalığını daha da arttırmıştır. Osmanlı, bu aşiret gruplarından bahsederken sıklıkla “muzır” tabirini kullanmıştır. Aşiretler, devletin zayıf olduğu dönemlerde

⁷⁰ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları 1516 -1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 36.

kendi güçlerini devlete hissettirerek bölgesel patrimonyal bir güç odağı olduklarını göstermeye çalışmışlardır⁷¹. Aşiretlerin bu tavrını, Saray-ı Hümayun tercümanlarından Mehmet İzzet “hal-i vahşet ve bedeviyette yaşarlar” şeklinde betimlemiştir⁷². Merkezî otorite, aşiretlerin bu tavırlarının sebeplerini, okuma yazma bilmemeleri ve medenileşmemelerine bağlamakla beraber onların devlet tanımaz, kendi beylerine itaatkâr tavırlarına da her daim kuşkuyla yanaşmıştır. Aşiretlerin bu uygunsuz durumlarının önüne geçebilmenin yegâne yolu, tashih-i akaiden geçmektir. Otoriteyi sarsan göçebe aşiretler için buldukları bölgelerde okullar açılacak, iskân edilecek ve devletin istediği doğrultuda eğitilerek kendi boy beyine, mirine veya kethüdası yerine devlete biat edeceklerdi. Cehaletlerinin bu minvalde giderileceğine inanan merkezî otorite, kuruluş aşamasından beri kendilerine sıkıntı çıkaran asker ve vergi konusunda sürekli problem yaratan unsurların sorunlarını çözmüş olacaktı. XVII. yüzyılın sonuna doğru başlanan iskân politikası XIX. yüzyıla gelindiğinde istenen sonucu verememiştir. Aşiretlerin kalabalık oluşu ve devletin artık eski gücünden çok uzak oluşu, Avusturya, İran ve Rusya ile münasebetler planlanan iskanların gerçekleşmesini mümkün kılmamıştır⁷³. Tanzimat dönemine gelindiğinde devletin merkezileşme çabaları aşiretleri de bağlamış ve aşiretlerin yaşadığı Doğu, Güneydoğu ve Orta Doğu’ya dair çalışmalar yürütülmüştür. Tarihin ilk dönemlerinden beri devlet mefhumu, vergi alamadığı, asker toplayamadığı yani bireyin devlete karşı sorumluluklarını yerine getiremediği bölgelere her daim endişe ile yaklaşmıştır. Osmanlı Devleti de öncelikli olarak bu meskûn yerlerin iskânını sağlamayı, sonrasında da vergi, eğitim ve askerlik gibi devletin önemli sac ayaklarını bu bölgelere taşımayı arzu etmiştir. Yukarıda değinilen iki önemli olay, aşiretlerin iskânları noktasında önemli birer aşama olarak tarihe not düşülmüştür.

1.3. Tanzimat Dönemi Aşiret İlişkileri

II. Mahmut, Osmanlı Devleti’nin bozulan merkezî otoritesini yeniden inşa etmek için XIX. yüzyılın başında reform çalışmaları yürütmüştür. Konumuzla alakalı

⁷¹ Fatma Akın, *Anadolu’da Aşiret ve Devlet (1839-1876)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022, s. 19.

⁷² Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 167.

⁷³ Akın, *Anadolu’da Aşiret*, s. 20.

olarak II. Mahmut'un Anadolu ve Rumeli ayanlarıyla olan münasebeti, sıranın Doğu ve Güneydoğu'daki aşiret liderlerine, şeyhlerine ve ağalarına geldiğini gösteriyordu. Yavuz Sultan Selim döneminden beri bölgesel liderlerin elinde olan ve kan yoluyla yönetimleri idame ettirilen bu coğrafya, artık merkezîyetçi prensipler hususunda yeniden teşkilatlandırılmaya başlandı. Yurtluk ve Ocaklık statüleri tamamen ortadan kaldırılarak bölgedeki aşiret etkinliğinin en aza indirgenmesi düşünülmüştür. Aşiret liderleri, kendilerini bölgenin gerçek sahipleri gördükleri için onların bu nüfuzlarından vazgeçmeleri kolay olmadı. Aşiretlerin faaliyetlerinden dolayı II. Mahmut, Kürt beyleri üzerine ordular göndermiştir. 1834 yılında Sivas Valisi Mehmet Reşit Paşa, devlete muhalefet eden Kürt beylerini şiddetli bir şekilde cezalandırarak birçoğunu ortadan kaldırmıştır. Bölge coğrafyasının ve iklimin zorlu şartları nedeniyle Cizre ve Hakkâri bölgesinde istenilen sonuç alınamamıştır. 1836 yılında yapılan harekât neticesinde bölgenin lideri Mir Seyfeddin kaçarak Bağdat valisine sığınarak af dilemiştir⁷⁴. Bu bölgeye görevli olarak gönderilen Prusyalı subay Helmuth von Moltke, Kürtler için; *“Kürtler her bakımdan komşusu Arap'ın aksidir, sadece haydutluk bakımından ikisinin zevki aynıdır”* demiştir. Yine Moltke, Doğu ve Güneydoğu Anadolu için, *“mirasla gelen aile nüfuz ve iktidarlarını yıkabilmek Osmanlı Devleti için asla mümkün olmamıştır. Kürt beylerinin adamları üzerinde büyük bir egemenlikleri vardı. Beyler aralarında savaşır, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine karşı koyarlar, vergi vermekten kaçınırlar, asker toplanmasına müsaade etmezler ve son sığınak olarak da yüksek dağlarda kendileri için yaptıkları kalelere çekilirler.”* diyerek bölge şartlarının zorluğundan ve kontrol altından tutmanın imkansızlığından bahsetmiştir⁷⁵.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl siyasetinin ana hatları, merkezileşme ve taşranın devlete biatı çerçevesinde çizilmiştir. 1839 yılındaki “Tanzimat Fermanı” ve 1858 yılındaki “Arazi Kanunnamesi” bu politikaların yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı tipi modernleşmeden anladığımız, devletin merkezîyetçi

⁷⁴ P. Averyanof, *19. Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri/Türk-İran-Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazıraları*, Çev. Yüzbaşı Mustafa Efendi- Mülazım Adil Efendi, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1926, s.154.

⁷⁵ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 187-189.

politikalar üretmek merkezî otoriteyi inşa etmesidir. Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Orta Doğu'daki aşiret yapıları bu politikalardan etkilenmiş, iskân, eğitim ve askerlik ile merkezin emrine alınmaya çalışılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile halkın can, mal ve namus güvenliğinin devlet tarafından sağlanacak olmasıyla yarı göçebe ve göçebe aşiretler üzerindeki baskıyı arttıracak adli olayların olmasının önüne geçilmesine çalışılacaktır⁷⁶. Tanzimat Dönemi'ne kadar düzenlemeler genellikle askerî alanda olmuştur fakat bu fermana kadar askerlik zorunlu bir hâl almamıştır. Tanzimat'la beraber askerlik hizmeti zorunlu olmuş ve Asker-i Redife Miralaylığı oluşturulmuştur. Bu sisteme göre ülkenin hemen hemen her bölgesinden, bölgenin genişliğine göre asker toplanacaktır. Fakat konargöçer bir hayat tarzının olması bu sistemin sorunlu işlemesine sebep olmuştur. Özellikle tezimizde de sınırlıkları açısından Doğu bölgesinde, Diyarbakır'da yani Cizre, Bohtan, Zaho, Garzan, Midyat ve Şirvan gibi dağlık bölgelerde bu asker toplama kuralının bölge halkının inatçı ve şikâyete meyilli yapısı nedeniyle bir hayli zor olabileceği merkeze iletilmiştir⁷⁷.

Devletin kontrol amaçlı yaptığı düzenleme, Doğu ve Güneydoğu'daki gücünü artırmada istenilen etkiyi yapamamıştır. Doğu'daki devletin merkezileşme çalışmaları mali ve idari uygulamaları da içeren Tanzimat Fermanı'yla vücuda getirilmiştir. 1839 yılındaki bu ferman, mali bakımdan yaptığı ıslahat ile vergilerin sayısını azaltarak, daha önceki dönemde vergi toplamak için yürürlüğe giren iltizam usulünü kaldırmış ve bürokrasinin işlerliği için emanet ve maliye memurları istihdam etmiştir. Doğu Anadolu'daki güçlü Kürt Mirliklerinin ve aşiret beylerinin kontrol altında tutulamayan toprakları, fermanın getirdiği merkezileşme teamülüyle statülerini ortadan kaldırıyor. Yurtluk ve Ocaklık statüsünde olan topraklar hazineye devredilerek bu toprakların sahiplerine maaş bağlanıp, onların kazalara ve nahiyelere müdür olarak atanmaları öngörüldü. Devletin merkezileşmede en önemli işlerinden birisi de bölge

⁷⁶ Ayşe Yıldırım, *İki Aşiret Arasında Kültürel Rekabet ve Çatışma*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2004, s. 36.

⁷⁷ BOA, İrade, Mesâil-i Mühimme, (İ.MSM.), 48/1230, Lef: 1, 6 Zilkade 1260/17 Kasım 1844.

halkını bürokratik ağa entegre etmek olmuştur. Yurtluk ve Ocaklık statüsüne sahip bazı aşiret liderleri bu uygulamaya direndiler⁷⁸.

Tanzimat'ın getirdiği merkezileşme eğilimi, bölgenin eski güçlü aşiret liderlerini rahatsız etmiş; yıllardır bölgede hüküm süren, devletin de büyümesine göz yumduğu Cizre Mütesellimi⁷⁹ Bedirhan Bey, çıkarılan kanunlar çerçevesinde yetki alanının daralması ve devletin denetimine girmek istememesinden dolayı 1846 yılında, isyan halinde olan Han Mahmut'a yaklaşarak Kürt beyleri ile devlete karşı ittifak etmiştir. Aşiret reisleri daha sonra maaşa bağlanmayı ve kaza müdürlüğünü kabul etseler de aşiret üyelerinin vergi verme ve askere alınma hususunda ayak diremeleri devam etmiştir. Merkezileşme çabaları Kürt mirlerinin kendi aralarındaki dengeyi de bozmuş ve XIX. yüzyıl ikinci yarısı itibariyle kan davaları ve adli olaylar artış göstermiştir. Devletin düzeninin bozulduğu dönemlerde karşımıza yeni bir güç ve denge unsuru olan "şeyhlik" makamı çıkmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde arabulucu konumda olan bu güç odağı, ilerleyen dönemlerde şeyhlik ve aşiret liderliği makamlarının tek kişide toplanmasıyla daha da güçlü bir yapıya dönüşmüştür⁸⁰. Ziya Gökalp, Osmanlı'nın merkezileşme çabalarını şöyle anlatmaktadır: "*Sipahilik, Yurtluk Ocaklık gibi eşkâl-i zeamet yarım asırdan beri resmen, kanunen ilga olunmuş ise de fiilen, maddeten e'lan bakidir*"⁸¹.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin vergi ve askerlik sistemini düzenlemek adına örgütsel yapıda reform çalışmaları yürütmesi, bununla beraber vergi tahsildarlarının baskısı bölgede huzursuzluğu daha da arttırmıştır. Aşiret liderlerinin huzursuzluğu, vergi toplanmasında düşüslere sebep olmuş ve devlet mali anlamda daha büyük bir

⁷⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 188.

⁷⁹ XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan mütesellimlik kurumu, 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı'na kadar devam etmiştir. Mütesellimler, sancakları daha büyük idari bir güç adına (vali gibi) yöneten devlet görevlileridir. Görev süreleri bir yıldır. Bazıları için bu kural işletilirken, bazı mütesellimler, birkaç ay içinde görevden alınmış bir kısmı da uzun yıllar görevde kalmıştır. Bk. Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim, (1826 – 1839)", *Belleten*, LI/201, Ankara, 1988, s. 1229-1231.

⁸⁰ Bruinessen, *Ağa, Şeyh...*, s. 275.

⁸¹ Gökalp, *Kürt Aşiretleri ...*, s. 111.

krize doğru sürüklenmiştir. Kolluk kuvvetlerinin de yetersiz kalması bölgede asayişî içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur.

Devletin XIX. yüzyıl politikalarının temelinde Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki vergi, askerlik ve bunlarla beraber aşiret reislerini devlete entegre çalışmalarının olduğu görülmektedir. Arazi Kanunnamesi, Asker-i Redife Miralaylığı ve Vilayet Nizamnameleri merkezin gerçekleştirdiği tedbirlerden birkaçıdır. Devletin halktan en büyük beklentisi vergilerin ödenmesi olmuştur. Vergi ödenmesi noktasında yaşanan aksaklıklar, taşrada idari mekanizmalarının kurulmaya başlanmasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda kurulan “muhassıllık sistemi” bürokratik ağırlık ve vergi toplama sürecindeki aksaklıklar sistemi işlemez hale getirmiştir. Halkta da huzursuzluğa sebep olan bu aksamalar, 1842 yılındaki eyalet düzenlemesi ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu düzenlemeye göre, bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla kaza, idari bir birim olarak kurulmuş ve başına da “eşraf-ı hanedandan” olmak şartıyla bir aşiret müdürünün getirilmesi kararlaştırılmıştır. Atanacak kişinin maaşı da halkın vergileriyle ödenecektir. Elbette bu uygulama, kişiyi, vergileri toplama hususunda daha azimli davranmasını sağlamaya çalışmıştır.⁸²

1842 Vilayet Nizamnamesi ile kurulan aşiret müdürlüklerinin yanında müdürlükle yönetilemeyecek kadar büyük olan bölgelere “aşiret kaymakamlığı” statüsü verilmiştir. Yine amaç vergilerin toplanması, dağınık halde bulunan aşiretlerin toplanarak yönetimin kolaylaştırılması olmuştur. Bu doğrultuda, Yeni İl, Boynucelci, Cihanbeyli, Hameyn, Koçgiri, Karaisalı ve Menemenci aşiret kaymakamlıkları kurulmuştur. Devletin bu kaymakamlıkları ve müdürlükleri kurmaktaki amacı bürokratik zincire bölgenin ileri gelenlerini dahil etmektir. Fakat istenilen sonuç elde edilemediğinden mütevellit bu kurumlar kaldırılmıştır.⁸³

Merkezleşmenin diğer düsturu olan Arazi Kanunnamesi ile de devlet arazilerinin özel mülkiyete geçişi sağlanarak bu araziler üzerinde köyler kurulması planlanmıştır. Arazi yasasıyla artan tarım alanları, göçerlerin alanlarını daraltmış ve iskân için önemli bir aşama kaydedilmiştir. Arazi Kanunnamesi, Osmanlı Devleti'nin

⁸² Musa Çadırcı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)” *Belleten*, C. LIII, S. 206, Nisan 1989, s. 237-247.

⁸³ Akın, *Anadolu’da Aşiret...*, s. 95.

tarikh boyunca elinde tutmaya çalıştığı toprak mülkiyetini yeniden tam anlamıyla kazanmasını hedeflediği bir düzenlemedir. Fakat beklenenin aksine bu kanunname taşradaki ileri gelenleri daha da güçlendirmiş, özel mülkiyetin belirli aileler arasında toplanmasına fırsat vermiştir. Bunun sebebi şehrin, köyün veya kasabanın ileri gelenlerinin yani şeyhler, ağalar ve eşraf-tüccar takımının, tapu memurlarıyla olan ikili diyaloglarını kuvvetlendirmeleri, devletin dilini öğrenmeleri, çıkan kanunnameyi kendi lehlerine çevirmesidir. Toprağın asıl sahipleri ise bu nimetlerden yararlanamamış; ağa, şeyh ve eşrafın himayesi altında çalışmaya devam etmişlerdir. Bununla beraber özel toprakları kendi adlarına kaydettiren aşiret reisleri, yeni büyük bir toprak sahibi sınıfını ortaya çıkarmıştır. 1858 yılında çıkan bu kanunnamenin 8. maddesi, Doğu Anadolu'nun düzenlenmesi ve ıslahı hakkındaydı. Maddenin amacı büyük toprak mülkiyetlerini engellemek ve güçlü ailelerin oluşmasının önüne geçmektir. Kasaba veya bir köy toprağının tamamı birkaç kişiye ya da bir halka bağışlanamazdı. 1910 yılında çıkan toprak düzenlemesi devlet arazisinin özel mülkiyete dönüşmesinin somut bir adımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kanunname ile beraber ülkenin batısında uygulanabilen büyük toprakları müsadere etme usulü Doğu ve Güneydoğu'da işletilmemiş Kürt aşiretlerinin, şeyhlerin ve ağaların güçleri kırılmamış ve bu konudaki girişimler birçok isyana sebep olmuştur.⁸⁴

1.3.1. Tanzimat Dönemi Merkezîyetçiliğine Karşı Kürt Aşiret İsyanları

XIX. yüzyıl başında II. Mahmut dönemiyle daha sistemli bir şekilde başlayan Batılılaşma çabaları, birçok aşiret reisinin isyan etmesiyle sonuçlanmıştır. Devletin bu dönemde içinde bulunduğu kargaşa isyanlar için en uygun koşulların oluştuğunu göstermektedir. Bu yüzyılda halen aşiretler şeklinde yaşayan Kürt beyleri ve aşiret ağaları üzerine getirilen kısıtlamalar adı geçen kişilerin devlete karşı isyan etmesine yol açmıştır⁸⁵. XIX. yüzyılın hemen başında (1806-1808) Babanzade Abdurrahman Paşa İsyanı adıyla kayıtlara geçen olayda, Süleymaniye şehrinin kurucu valisi İbrahim Paşa'nın yeğeni olan Abdurrahman Paşa'nın, İbrahim Paşa ölünce valiliğin kendisine verilmesi gerektiğini düşünmesi fakat yine aynı aileden olan Halit Paşa'ya verilmesi

⁸⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Arazi Kanunnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.s.378.

⁸⁵ Abdülhaluk Mehmet Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1993, s.343.

üzerine çıkardığı isyandır. İran Şahı'nın yardımıyla Abdurrahman Paşa, Halit Paşa'yı yenmesine rağmen Halit Paşa'nın çocuklarının Osmanlılar tarafından desteklenmesiyle İran'a sığınmıştır⁸⁶. Bölge isyanları Yezidi İsyanı (1830) ile devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Yezidilerin çoğunlukta yaşadığı Sincar, Revandiz ve Hakkâri bölgelerinde, merkezileşme ve vergi toplama çabalarına karşı çıkmıştır. O dönemde meydana gelen diğer olayların, 1830'da Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilmesi, 1820 Eflak-Boğdan, 1821 Mora isyanları ve 1829 Rusya yenilgisi sonrası bir döneme denk gelmesi devletin içinde bulunduğu karışıklığı anlamamız açısından da önemlidir. 1828- 1829 yıllarında Osmanlı-Rus savaşı olarak tarihe geçen olayda Kürt beylerinin Rusların yanında yer alması Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyan hareketi olarak da nitelendirilebilir⁸⁷. 1815, 1818, 1820 ve 1822 yıllarında Osmanlı'nın Van ve Beyazıt ile İran'ın Erivan, Nahçıvan ve Hoy bölgelerindeki Kürt aşiretlerine karşı merkeziyetçi politikalar çerçevesinde gerçekleştirilen askere alma ve vergi girişimleri, aşiretleri hem İran'a hem de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeye itmiştir. Bu isyanlar bölge komutanları tarafından bastırılarak, asayişin sağlanması hedeflenmiştir. Bölgedeki sistemli ilk başkaldırının 1833 yılında Soran'da ortaya çıkan Mir Mehmet İsyanı olduğu kabul edilmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz merkeziyetçiliğe karşı çıkan isyanları ve bölgeyi yeniden kontrol altına almak için Reşit Paşa buraya gönderilmiştir⁸⁸.

Reşit Paşa, 1833 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde devletin merkeziyetçi politikalarını uygulamak, kontrolü yeniden ele geçirmek ve buraya düzenlenmesi planlanan askerî harekâtı gerçekleştirebilmek amacıyla ilk olarak Karadeniz bölgesinden Diyarbakır'a mühimmat taşımak için 645 kilometre uzunluğunda askerî bir yol inşa ettirmiştir. Planlamaları ve askerî hareketleri neticesinde Tanzimat Fermanı öncesinde mevcut Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Kürtleri devletin kontrolü altına almayı başarmıştır. Kontrol altına alınanlar arasında Yezidilerin önde gelen ismi Rıdvanlı Mirza Ağa da vardı. Reşit Paşa bölgedeki ağırlığını hissettirmiş ve ordu, Urfa'yı kontrol altına alarak Mardin'deki isyana son

⁸⁶ Basil Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 355.

⁸⁷ Erol Kurubaş, *Kürt Sorunun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, C. 1, Ankara, 2004, s. 10.

⁸⁸ Vedat Türkali, *Özgürlük İçin Kürt Yazıları*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 2002, s. 30.

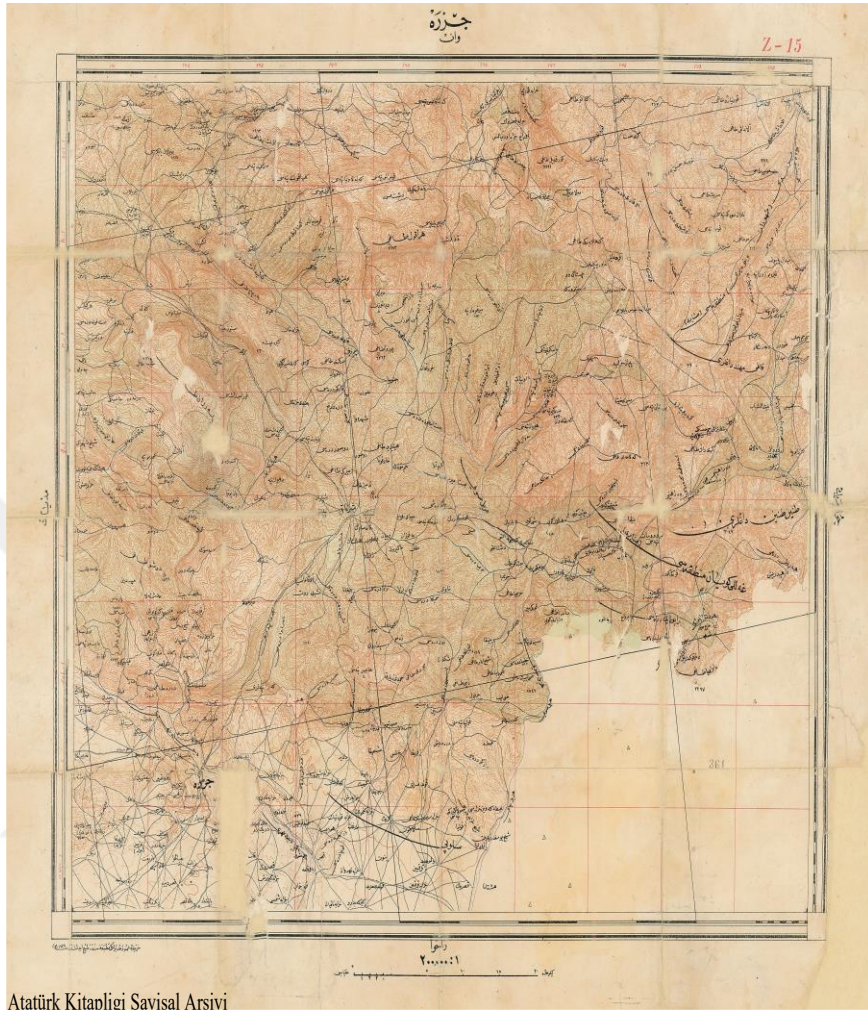
vermiştir. Reşit Paşa, bölgenin en güçlü aşiretlerinden olan, Şammar aşireti lideri Sofuk'u derdest ederek payitahta göndermesi faaliyetlerindeki başarılarını göstermiştir. Sincarlı Yezidilerle, Telaferli bölgesindeki Türkmenleri de hakimiyet altına alarak Sason-Mafkan bölgesini kontrol altına almıştır. 1835 yılında da Reşit Paşa, Yezidilerin çoğunlukta olduğu Garzan bölgesi üzerine intikal ederek; bu bölgeyi ve Yezidhane'yi Ağustos 1835'te kontrol altına almıştır. Daha sonrasında da Diyarbakır bölgesi aşiretleri ile anlaşmıştır⁸⁹. Reşit Paşa, 1 Ekim 1835'te İstanbul'a ilettiği belgede, Cizre ile ilgili olarak bu sancağın, Diyarbakır eyaleti dâhilinde bulunmasına rağmen bir müddetten beri Revanduz Beyi Mehmet Paşa'nın elinde olduğunu ve Mehmet Paşa'nın bölgeye asker göndererek Cizre, Midyat, Siirt ve Şirvan taraflarında tahrik ve tazyike sebep olduğunu bildirmektedir. Bununla beraber, Cizre⁹⁰ ele geçirilmeden karışıklığın önünün alınamayacağını, bu bölgenin ele geçirildiği takdirde Diyarbakır eyaletinin tam anlamıyla düzen ve huzura kavuşacağını ifade etmiştir. Reşit Paşa faaliyetlerinin karşılığını almış ve bölgeyi her geçen gün daha kontrollü bir şekilde idare etmeyi başarmıştır. Bölgenin istikrara kavuşmasında Cizre'nin kilit rol oynadığı fikrinde olan Reşit Paşa, 1835 yılı sonlarına doğru ağır kış şartları ve Mısır meselesi sebebiyle harekâtı ertelemek zorunda kalmıştır. Mevsim şartları ve ülkenin diğer meselelerinden dolayı harekâtlara ara vermek zorunda kalan Paşa, 1836 baharında Cizre üzerine yeniden yönelmiştir. Harekât sırasında Cizre Emiri olan Seyfettin, Osmanlı askerlerini bir hayli uğraştırmasına rağmen muvaffak olamayarak askerlerden kaçmış ve Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'ya gelmiş ve validen affi için aracılık yapmasını istemiştir. Bu isteği geri çevrilmemiş ve affedilerek kendisine görev tevdi edilmiştir⁹¹.

⁸⁹ Cabir Doğan, "XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Merkezileşme Politikalarına Karşı Bir Tepki Hareketi Olarak Ortaya Çıkan Kürt İsyanları Hakkında Bir Değerlendirme", *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 67-69.

⁹⁰ Aşağıdaki görselde Cizre'nin haritası gösterilmiştir.

⁹¹ Tuncay Ögün, *Doğunun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 30-31.

Harita 1. Cizre Haritası 1929⁹²

Atatürk Kıtапlığı Savısal Arsivi

Reşit Paşa'nın 1836 yılında koleradan ölmesi üzerine bölgeye Hafız Mehmet Paşa atanmıştır. Selefinin faaliyetlerine hız kesmeden devam eden Hafız Paşa, 1838'de Güneydoğu'da isyan halinde bulunan Sait Bey'i, daha sonra isyan edecek olan Bedirhan Bey'in yardımıyla itaat altına almış ve isyancıların kalesini yıktırıştır. Bedirhan Bey'in bölgedeki isyanları bastırma noktasında o dönemde Osmanlı ordusuyla beraber hareket etmesi devletin ona güvenmesini sağlamıştır. Fakat daha sonra bölgedeki gücü artınca isyan etmekten geri durmamıştır⁹³.

Tanzimat öncesi gerçekleştirilmeye çalışılan merkezi politika çerçevesinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da binlerce insan ölmüş, köyler harap olmuş ve köylüler

⁹² <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php> (E.T. 01.09.2023).

⁹³ Doğan, *XIX. Yüzyılın...*, s.70.

bu bölgeden uzaklaştırılmıştır. Devlet, bölgede vergi toplama ve askere alma usullerini değiştirmeye çalıştıysa da bölgenin istenilen seviyede merkeze bağlılığı gerçekleşmemiştir. Özellikle asker alma konusunda devletin baskın tavrı bölge halkı üzerinde “pejoratif” bir etki bırakmıştır. Bölge idaresinden sorumlu Reşit ve Hafız Paşalar, yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra oluşturulan Mansûre ordusu için bölgeden asker toplanmaya çalışmışlardır. Mansûre ordusunun ülke çapında gerekli güvenlik sistemini kuramaması üzerine 1834 yılında toplanan Meclis-i Şûrâ, Redif askeri teşkilatının kurulmasına karar vermiştir. Reşit Paşa da kendi bölgesinde bu ordunun kurulumu için faaliyetlerini yürütmüş, ilk olarak, Harput, Kemah, Gürcanis, Kuruçay, Eğin, Arapgir, Çemişgezek, Malatya, Behni, Arguvan, Hekimhan, Ayvalidere ve Keban kazalarından Redif askeri toplamıştır. Devletin ordu reformu halk nezdinde endişe ve korkudan ibarettir. Halkın en verimli çağında uzun süre köyünden toprağından ailesinden uzak kalışı, bu sisteme karşı olumsuz tavır takınmasına sebep olmuştur. Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki Kürt aşiretler zorunlu askerlik görevinden çok korkuyorlardı. Onların başına buyruk halleri, yıllarca rahat yaşamları emir altına girmelerine engeldi. Kürt aşiretlerinin gençleri ya firar ediyorlardı ya da devlete silahla karşı koyuyorlardı. Bölgedeki isyanların birçoğunun sebebi de zorla askere alınmaları⁹⁴.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başlarında Ruslarla mücadelesi, Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki gücünü zayıflatmıştır. Bölgede gücünün azalmasına sebep olan olaylardan biri de Kavalalı Mehmet Paşa İsyanıdır. Bu isyan neticesinde 24 Haziran 1839 yılında meydana gelen Nizip Savaşı, Osmanlı için bir felaketle neticelenmiştir. Bölgeden elde edilmeye çalışılan askeri güç, ekonomik zorluklar, asker alımlarındaki birçok soruna rağmen oluşturulmuş olan ordu, Mısır kuvvetlerinin komutanı İbrahim Paşa tarafından bozguna uğratılmış ve binlerce Osmanlı askeri esir edilmiştir. 1833-1839 yılları göz önüne alındığında yoğun bir şekilde uygulamaya çalışılan merkezî politikalar, askere almalar ve en sonunda meydana gelen Nizip

⁹⁴ Fatih Gencer, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Kürt Aşiretlerini Kontrol Altına Alma Çabaları”, *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 95-97.

Savaşı, bölge halkının Osmanlı'ya karşı duruşunun daha da olumsuz bir yöne evrilmesine sebep olmuştur⁹⁵.

1.3.1.1. Han Mahmut İsyanı

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan bir yıl sonra fermanın uygulamaları işlenmeye başlamıştır. Can, ırz ve namus güvenliğiyle beraber mülkiyet hakkının korunması amaçlanmış ve herkesten gelirine göre vergi alınması kararı verilmiştir. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde vergilendirme ve askere alma konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Islahat Fermanı yayınlandığı dönemde, devletin taşra yönetiminde değişimler meydana gelmiştir. Aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yeni taşra yönetimine, yani merkezileşme politikalarına karşı isyanlar meydana gelmiştir. Yöneticinin merkezden atanması bölgenin ileri gelenlerini rahatsız etmiş ve karşı koymalarla beraber isyanlar ortaya çıkmıştır. Devletin merkezinde alınan kararların ülkenin her kesiminde uygulanabilmesi için yetişmiş kadrolara ihtiyaç vardır. Alınan kararların ehemmiyetinin farkına varacak ve bu kararları sosyal, ekonomik ve siyasi alt yapısını idrak ederek uygulamaya koyacak personel sıkıntısı, merkezileşme önündeki engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Fermanların, çıkan kanunnamelerin içeriği ülke yönetiminin merkezileşmesi ve yönetimin kolaylaşması bakımından makul yapılar ortaya çıkarmaktadır. Teori ile pratiğin uyuşmaması, bölge yöneticilerinin tarihten getirdikleri başına buyruk halleri, sadece kuralların uygulanmasını değil aynı zamanda kuralların halka anlatımını da zorlaştırmıştır. Tanzimat Fermanı ilan edilirken amaç, ülkenin her kesiminde bu fermanın getirdiklerini uygulamaktı. Daha sonra ortaya çıkan ayak diremeler, merkeze uzak vilayetlerin bu fermanın dışında tutulmasına sebep olmuştur. Fermanın getirdiği kurallar ilk olarak, Rumeli bölgesinde Yanya, Tırhala, Manastır eyaletlerinde, Anadolu'da da Diyarbakır ve Erzurum vilayetlerinde uygulanmaya başlandı. Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerindeki uygulamaları 1845 yılında Van bölgesinde de işleme koymaya çalışan devlet, büyük bir isyanla karşılaşmıştır. Bunun karşılığında Van'daki uygulamayı ertelemeyi düşünmüş fakat

⁹⁵ Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 266-269.

bu erteleme de isyanın büyümesine engel olmamıştır. Han Mahmut yönetiminde çıkan bu isyan devleti epey zorlamıştır⁹⁶.

İsyanın idarecisi olan Han Mahmut, Van'a bağlı Müküs Sancağının beyiydi. Van muhafızının kâğıt üstünde bir hayli geniş toprakları idare ettiği görülse de bölgenin merkez dışındaki Van'ın güney kesimi yani Bitlis'e kadar uzanan bölge Han Mahmut ve kardeşlerinin hakimiyeti altındaydı. Geleneksel yapının hâkim olduğu bu topraklarda Han kardeşler, devletin muhafızını tanımıyor ve topladıkları vergilerden herhangi bir pay vermiyorlardı. Tanzimat Dönemi öncesinde 1838 tarihli belgede Han Mahmut ve kardeşlerinin 20 yılı aşkın süredir bölgede tek söz sahibi oldukları belirtilmektedir⁹⁷. II. Mahmut'un merkezileşme çabalarına başladığı yıllara tekabül eden bu egemenliğin bölge idaresinde, bazı kabullerin ve dengelerin değişmesinin zor olduğunu bizlere göstermektedir. Bölgede sözü geçen ve kardeşlerini idare ve sevk eden Han Mahmut, Van Gölü ve çevresine kendisine yakın adamları idareci olarak atamıştır. Kendisi de Van gölü çevresindeki Gevaş kazası civarındaki Paşvak (Behvanis) Kalesi'nde ikamet ederek tüm bölgeye hükmetmiştir. Askerî anlamda güçlü olan Han Mahmut, sürekli olarak emrinde üç bin asker barındırmıştır. Bölgedeki asayiş eksikliği, devletin gücünün buralarda hissedilmemesi, Han Mahmut'un başına buyruk davranmasına sebep olmuştur. Emrindeki askerlerin geçimini sağlamak için de yağma faaliyetlerinden kaçınmamıştır. Bu kadar askerinin temel ihtiyacını karşılamak için bölgenin önemli manastırlarından olan Akdamar ve Çarpanak'ı yağmalamıştır. Han Mahmut yalnız Osmanlı sınırları içerisinde değil İran'da da biliniyor ve faaliyetleriyle İranlıları da korkutuyordu. 1835 yılında Osmanlı-İran sınırını aşarak Hoy bölgesindeki tüm tahılı yağmalamış, bölgedeki güçleri diğer aşiretlerin bölgelerini terk etmelerine sebep olmuştur. Örneğin Haydaranlı aşireti Han Mahmut ve kardeşlerinin korkusundan İran'a kaçmıştır. Bölgedeki güçleri arttıkça Cizre ve

⁹⁶ Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, 3/2, 2011, s.45.

⁹⁷ BOA, Hatt- Hümayun, (HAT.), 448/22335-C, 21 Şevval 1254/9 Kasım 1838, Erzurum Valisi Osman Nuri Paşa'nın Han Mahmut ve kardeşleri hakkındaki yazısı.

Bohtan civarında da faaliyet yürüterek kontrollerindeki köy sayısını üç yüze çıkarmışlardır⁹⁸.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin dağlık yapısı ve aşiret ilişkilerinden dolayı derebeylik sistemi güçlüdür. Tanzimat Fermanı ile beraber derebeylik sistemi zayıflatılmaya çalışılmıştır. Han Mahmut, bölgenin idari anlamda hâkimi olmayı beklerken, devletin aldığı bu merkezileşme kararları devlet ile arasının açılmasına sebep olmuştur. Han Mahmut ilk olarak Bedirhan Bey'le ittifak ederek bölgede isyan başlatmış, daha sonrasında diğer Kürt beyleri de kendisine katılmıştır. Bedirhan Bey'le Han Mahmut'un ilk ittifakları 1842 yılında, Bedirhan Bey'in hâkimiyeti altında olan Cizre'nin Musul'a bağlanmasıyla olmuştur. Devlet ile arası açılan Bedirhan Bey bu süreçten sonra isyan davullarını çalmış ve Han Mahmut'la devlete karşı ittifak kurmuştur. Han Mahmut ve Bedirhan Bey'in ittifak içerisinde olması, bölgedeki diğer Kürt beylerini de cezbetmiştir. Bölgenin önemli beylerinden olan Hakkâri emîri Nurullah Bey de bu ittifakta yer almıştır. İttifakın içerisinde yer almasına rağmen fiilî olarak faaliyette bulunmamıştır.

Tanzimat uygulamalarının Van ve çevresinde icra edilmesi düşüncesi, ortaya çıkan tepkiler üzerine Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek ertelenmesine rağmen (Haziran 1845), isyan devam etmiştir. Van bölgesindeki isyanları bastıramayan Bâbiâli, bölgenin tanınan ve sevilen simalarından Beyazıd sancak kaymakamı Behlül Paşa'yı kaymakam olarak göndermiştir. Bölgede artan asayiş problemleri ve isyanın sürmesi üzerine, Erzurum Müşiri Esad Nuri Paşa, sadarete 1845 tarihli bir rapor göndererek Van isyanının durumu hakkında şu bilgilendirmeyi yapmıştır:

“Van isyanında zikredilen halkın, Kürt emirleri ile ittifak ve ittihatları açık ve kesin bir haber olarak rivayet edilmektedir. Zikrolunan maruzatla ifade edildiği üzere müşarünileyh hazretlerinin mühürdarları Dursun Ağa'nın bu defa ulaşan yazısında Bohtan Bey'i Bedirhan Bey'in işbu Van vak'asında fikri ve müdahalesi olmadığını

⁹⁸ Fatih Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010, s. 57.

beyan ile bu konuda elinden geldiğince ibraz-ı hüsn-i hizmet edeceğini beyan edeceğim⁹⁹”.

Belgeden de anlaşılacağı üzere Bedirhan Bey’in, Van ve çevresindeki isyanla herhangi bir bağlantısının olmadığı hatta isyanın bastırılması noktasında da devlete hizmet etmekten kaçınmayacağı merkeze iletilmiştir. Han Mahmut, kardeşleri ve bölgedeki güçlü bazı Kürt beyleriyle Van’da başlattıkları isyanla ilgili olarak yine Erzurum Müşiri Esad Paşa, sadarete gönderdiği 1846 tarihli yazıda;

“Van merkez ve kazalarında meydana gelen isyan ve karışıklığın ortadan kaldırılması için halka defalarca nasihat ve telkinde bulunduğunu, fakat buna rağmen, Van merkez halkından Mustafa Bey, Han Mahmud, Nurullah Bey ve Bedirhan Bey’in İrade-i Seniyye’ye muhalefet ederek devlete isyan ettiklerini bildirdim¹⁰⁰.”

Önceki raporunda Bedirhan Bey’in olaylarda dahlinin bulunmadığını ifade etmesinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra Bedirhan’ın isyanından bahsetmesi, Bedirhan Bey’in devletle pazarlıklarında bir netice alamadığını göstermektedir. Han Mahmut, gittikçe isyanı daha hareketli hale getirmiş 11 Haziran 1847 tarihinde Bedirhan Bey’den aldığı yardımcı kuvvetlerle birlikte, Bamerd civarında, Diyarbakır’dan toplanan paralı askerlerden oluşan İsmail Bey komutasındaki Osmanlı Ordusuna saldırmıştır. Muharebe sırasında, bir hayli zayıf veren Han Mahmut, savaş meydanından kaçmıştır. Osmanlı kuvvetleri ise bu savaşta sadece 18 asker kaybetmiştir. Ferik Ahmet Paşa’nın Van ileri harekâtı sırasında, Han Mahmut ile kardeşleri darbelerle vurularak yenilgiye uğratılmıştır. Osmanlı Ordusu, Van’ı savunmakla görevli Mustafa Bey’i de tasfiye ederek şehre girmiştir. Han Mahmut kardeşlerinin kuzey bölgesinde mağlup olmasının akabinde tekrardan Van’a dönmüştür. Fakat Ferik Ahmet Paşa’nın başarılı operasyonları, Bohtan’ın yeniden devletin kontrolüne geçmesi ve Müttefiki Bedirhan Bey’in de Cizre bölgesinde Osmanlı Ordusu karşısında mağlup olarak Osman Paşa’ya teslim olması (29 Haziran 1847) Han Mahmut’un direncini kırmıştır. Kendisine aracılar gönderilmesine rağmen teslim olmamış fakat sığındığı Behvanis Kalesi’ne ordu birliklerinin geldiğini

⁹⁹ BOA, Sadaret, Mektubi Muhimme Kalemi Evrakı, (A. MKT. MHM.), 1/75, Lef: 1, 23 Cemaziyülevvel 1261/30 Mayıs 1845.

¹⁰⁰ BOA, İ. MSM., 49/1235, Lef: 3, 3 Safer 1262/31 Ocak 1846.

görmesiyle Vanlı Fazıl Bey'le Osmanlı birliklerine görüşme talebini iletmiştir. Binbaşı İsmail onu ikna ederek Tatvan'a götürmüş ve 4 Temmuz 1847 tarihinde Ferik Ahmet Paşa'ya teslim olmuştur¹⁰¹.

1.3.1.2. Bedirhan Bey İsyanı

XIX. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleştirilmeye çalışılan merkeziyetçi politikalar, Doğu ve Güneydoğu bölgesinde istenilen başarıyı sağlayamamıştır. Bunun sebeplerinden biri de Osmanlı Devleti'nin kendi valisiyle olan çatışmasıdır. Tarihe Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayı olarak geçen bu hadise, Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmış ve güçsüzlüğün iyice ayyuka çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyan neticesinde 1839 yılında Osmanlı Ordusunu, Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki ordusunun Nizip'te bozguna uğratmasıyla Doğu ve Güneydoğudaki birçok politikası sekteye uğramıştır. Yüzyılın başından itibaren yerleştirmeye çalıştığı merkezi politikalar bozulmuş ve bölgeye kaos hâkim olmuştur. Özellikle Diyarbakır, Nizip savaşından kaçan askerlerin mekânı olmuştur. Bölgedeki düzen bozulmuş, insanlar bir yerden başka bir yere gitmek istediklerinde mutlaka yanlarına koruma almak zorunda kalmışlardır. Aşiretler bu kargaşadan yararlanarak güçlerini arttırmıştır¹⁰². Nizip savaşında asker ve mühimmat zayıyatı, Diyarbakır eyaletinin devlet kontrolünde olmasını güçleştirmiştir.

Yukarıda da değindiğimiz üzere Han Mahmut bu kaostan yararlanıp kendisinin güçlü olduğu Van bölgesine kaçarak yeniden isyan etmiştir. İsyan esnasında Erzurum müşiri olan ve bölgenin idaresinde önemli başarılar elde etmiş olan Hafız Paşa hem eski gücünde olmadığından hem de Nizip savaşının etkisinden dolayı, Han Mahmut'un üzerine asker göndermek yerine heyet gönderip uzlaşmayı tercih etmiştir. Han Mahmut kendisine dokunulmayacağı ve aynı zamanda el konulan mallarına tekrardan kavuşacağı garanti edilerek Van'a yollanmıştır. Sonraki dönemde Han Mahmut ve kardeşleri, Hafız Paşa bölgede kaldığı sürece devlete hizmet etmişlerdir. Han Mahmut, bölgenin daha sonraları idari ve askerî anlamda güçlü unsuru olacak olan Bedirhan

¹⁰¹ Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802–1869)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2010, s.181.

¹⁰² Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s.20.

Bey'in kayınpederiydi. Han Mahmut'un devletle barışmasını ve devlete hizmet etmesini sağlayan Bedirhan Bey olmuştur. Bölgede isyan eden diğer aşiret beyleri üzerinde de etkisi olan Bedirhan Bey, İran sınırına yakın Hakkâri'de bulunan Hertoşi Aşiret reisi Ömer Ağa'yı da Erzurum'a yani Hafız Paşa'nın yanına gitmeye ikna etmiştir. Bedirhan Bey'in gücünün ve etkisinin aşiret liderlerinin yanı sıra devlet de farkındaydı. Bundan dolayı Hafız Paşa, Hakkâri Beyi Nurullah'ın Erzurum'a nakledilmesi konusunda kendisinden yardım talep etmek zorunda kalmıştı. Fakat Bedirhan Bey'in devletin kendisinden istediklerini yerine getirmesi için şartları vardı¹⁰³. Diyarbakır Valisi Sadullah Paşa'nın kendisine Cizre-Bohtan mütesellimliğini yeniden vermesini istiyor ancak bu şart gerçekleşirse Hakkâri meselesi hususunda adım atacağını söylüyordu. Nizip Savaşı gerçekleşene kadar Revanduz, İmadiye ve Musul'daki kudretli aşiret reislerini egale ederek bölgenin en güçlüsü olmuştur.

Bölgede yaşanan olaylar Bedirhan Bey'in gücünü arttırmıştır. Osmanlı Devleti'nin de burada payı büyüktür. Osmanlı, Kürt beylerinin gücüne ihtiyaç duyduğu dönemde Bedirhan Bey'e yardımda bulunmuş ve bölgede nüfuz sahibi olmasını sağlamıştır. Bu durum Osmanlı yönetim anlayışına ters değildir; bölgeyi kontrol altına alabilmek adına bazı figürlerin güçlenmesine göz yummuş aynı zamanda destek olmuştur. Nitekim 1846 yılında bölgeyi gezen Amerikan misyonerler Dr. Wright ve Dr. Breath, Bedirhan Bey'le görüşmelerini şöyle anlatmışlardır:

“Sekiz yıl önce kendisi zayıf Osmanlı güçlü iken Osmanlı ile bir anlaşma yaptığını ve şimdi güç dengesi değişse de sözüne sadık kaldığını anlattı. Sekiz yıl önce yoksuldu, güçsüzdü ve çok az tanınırdı. Türk hükümeti onun elinden tuttu ve şimdi zenginliği hesap edilemez boyutlarda¹⁰⁴.”

Amerikalı misyonerlerin raporlarına bakıldığında Bedirhan Bey'den etkilendikleri anlaşılmakta, Bedirhan Bey'den hayranlık ve övgü dolu sözlerle bahsedildiği görülmektedir:

¹⁰³ BOA, İ.MSM., 48/1225, Lef: 7, 1 Safer 1256 /4 Nisan 1840, Hafız Paşa'nın Cizre meselesi ile ilgili yazısı.

¹⁰⁴ Wadie jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çeken-Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.138.

“Nüfuzu, doğuda İran sınırından, batıda Mezopotamya’ya Diyarbakır eşiğinden Musul’a kadar yayılır ve ünü her yere ulaşmıştır. Biz onun yanındayken Kuzey Kürdistan’daki liderlerin hemen hepsi para, at, katır ve başka değerli hediyeler sunarak kendisine saygılarını bildirdiler. Bir zamanlar Bedirhan’dan daha güçlü olan Hakkâri beyi ve bir İngiliz seyyahı tarafından Kürdistan’ın Rob Roy’u olarak anlatılan Mahmut Han bile, onu ziyaret etmekten onur duyuyor. İslami bilincin bir sonucu olan kader düşüncesi onu daha güçlü kılıyor ve ona yöneltilen silahları felce uğrattıyor. Oldukça inatçı bir yapıya sahip ve sınırlanmaya tahammül edemeyen şefler, onun karşısında parmak kaldırmaya cesaret edemiyorlar. Kendi dillerinde söyledikleri gibi Tanrı ona gücünü vermiş ve ona karşı çabalamamız boşuna olur”¹⁰⁵.

Karizmatik bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Bedirhan Bey’in dinlerinden dönen Yezidilere davranışı da yine bu misyonerlerin raporlarında yer almaktadır:

“Sözle ya da kılıçla çok sayıda Yezidiyi dinlerinden döndürmüştür. Yaklaşık elli-altmış adamı bu yolla Müslüman olmuştur. Köle demesine rağmen hizmetindekiler arasında en iyi muamele gören, en iyi giyinen ve en iyi beslenenler bu insanlardır. Kendi ailesinin bireyleri gibiler ve onun çocukları sayılıyorlar. Bu durumun, Müslüman olarak doğmuş ve kendisinden uzak tuttuğu kişiler arasında yarattığı rahatsızlık hiç de az değildi”¹⁰⁶.

Kendisi bölgede idari ve askerî anlamda bir sistem kurmaya çalışmıştır. Diyarbakır Müşiri Zekeriyya Paşa, Bedirhan Bey’in bölgedeki gücünü arttırdığını ve kırk bin civarı askeri gücü olduğunu söylemiştir. Bölgede yaşayanlara göre, idare altına aldığı bölgeleri asayiş ve huzur içerisinde idare etmiştir. Yine Wright ve Breath’e göre:

“Suçlu onun yönetimi altında kaçacak yer bulamaz. Bu ülkelerde sık sık rastlanan ve adaleti temelden bozup değersizleştiren rüşvet, adam kayırma vs. burada bilinmiyor. Bir sabah biz Emir’le birlikteyken, suçlu olduğunun kanıtı bulunur bulunmaz sağ eli kesilen bir hırsız çıkarıldılar karşısına. Kürdistan’ın en ücra

¹⁰⁵ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin...*, s.139.

¹⁰⁶ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin...*, s.141.

bölgelerinde güvenlik içerisinde yolculuk ederken, çok sık işitip okuduğumuz soygun ve cinayet yatağı bir yerde olduğumuzu unuttuk çoğu zaman¹⁰⁷. ”

O dönem bölgede faaliyet yürüten misyonerlerin Bedirhan Bey’in gücünden ne kadar faydalandıkları ortadadır. Amerikalı misyonerlerin anlattığının aksine Bedirhan Bey’in bölgede katliamlar yaptığı bilinmektedir. Devletin bölgedeki gücü zayıfladıkça alanını genişleten Bedirhan, 1842 yılında vilayet sınırlarının değiştirilmesine yani kendi bölgesi olan Cizre ve Midyat’ın Diyarbakır’dan ayrılarak Musul’a bağlanmasına karşı çıkarak Musul Valisinin askerleriyle Cizre’ye girmesine engel olmuştur. Hemen ertesi yıl Hakkâri bölgesindeki Nestûrîlere saldırmıştır. Binlerce Nestûrî öldürülmüştür. Kadın ve çocukları da köle pazarında satılmıştır. Bedirhan Bey bu halk arasında korku salmayı başarmıştır. Katliamların müsebbibi Bedirhan Bey olsa da Nestûrîlerin de kışkırtıcı tavırları mevcuttur. Bölgelerine gelen Hristiyan misyonerlerin telkinleriyle vergi vermeyerek bazı Kürt bölgelerine baskınlar yapmışlardır. Bu sırada da Bedirhan Bey’in adamlarının bazılarını öldürmeleri olayın bir nevi kan davasına dönüşmesine sebep olmuştur. Bölgedeki önemli aşiret reislerinden Nurullah Bey’in yardım talebine karşılık saldırıyı gerçekleştirmiştir. Gerçekleşen saldırılar bir katliama dönüşmüş ve batılı devletlerin de dikkatini celbetmiştir. Büyük devletler Osmanlı Devleti’ne baskı yaparak Bedirhan Bey’in yakalanmasını istemişlerdir. Osmanlı’nın Bedirhan Bey’e bu konuda telkinleri iplerin kopma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Batılı devletlerin ve Osmanlı’nın tüm uyarılarına rağmen 1846 yılında Nestûrî bölgesine bir saldırı daha düzenlemiştir. Tiyârî dağlarını geçerek önüne gelen aşiretleri haraca bağlamıştır. Yalnızca Nestûrîleri değil Sincar bölgesindeki Yezidileri de öldürmüş, kadınları ve çocukları esir pazarlarına götürmüştür. Bu faaliyetleri Sünni Kürtler arasında itibarının artmasına sebep olmuştur. Gerçekleştirdiği saldırılar neticesinde elde ettiği ganimetleri etrafındaki beylere dağıtması ve emri altındaki Cizre, Bohtan ve Behram kazalarında vergi miktarını azaltması bölgenin ileri gelenlerini memnun etmiştir. O dönemde diğer bölgelerde olmayan bolluk ve refahın olması misyonerlerin ve konsolosların da

¹⁰⁷ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin...*, s.145.

dikkatini çekmiştir. Musul'daki İngiliz Konsolosu, bölgenin yeniden kalkındığını halkın refah seviyesinin arttığını söylemiştir¹⁰⁸.

Fotoğraf 1. Kürt Savaşçılar¹⁰⁹

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Bedirhan Bey gücünü bir hayli arttırmıştır. Bölgedeki faaliyetleri diğer beylerin ona katılmasıyla daha da sıklaşmıştır. Bölgenin önemli adamlarından Müküs Beyi Han Mahmut ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey'i de yanına alarak Osmanlı'ya karşı ittifakta bulunmuştur. Bölgedeki gelişmeler, devletin resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi*'ye yansımış ve Bedirhan Bey için "*Kendüyi hükümet-i müstakile tahtında tutarak bağımsızmış gibi hareket etmeye başladı. Kendisine nasihat için gönderilen*

¹⁰⁸ Ögün, *Doğunun Mirlerine...*, s. 33-35.

¹⁰⁹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b532513286/f1.item.zoom> (E.T. 17.07.2023)

heyet dik başlı tavrından vazgeçiremeyince üzerine kuvvet göndermekten başka çare kalmadı” yazılmıştır. Hazırlıkların ardından Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa 1847 yılının Mayıs ayında Diyarbakır üzerine yürümüştür. Bu harekât esnasında Osman Paşa'nın başkente gönderdiği raporlar *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanmıştır. Bu da harekâta devletin ve kamuoyunun verdiği önemi göstermektedir. Bedirhan Bey, Osman Paşa'nın teslim ol çağrısına uymamış hatta Osmanlı Ordusu'na bir gece baskını dahi düzenlemiştir. Beyin kendi kuvvetlerine bu denli güvenmesinin sebebi sarp bölgeleri daha iyi tanımaları ve coğrafyaya daha iyi uyum sağlayacaklarını düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bedirhan Bey yaptığı ani baskınlardan bir sonuç elde edememiş ve ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun neticesinde iki oğlu, ailesi ve birkaç adamıyla Urak Kalesi'ne sığınmıştır. Kalenin sarp bir yerde olmasından dolayı Osmanlı Ordusunun kendisini ele geçiremeyeceğine inanıyordu. Önemli adamlarından olan Han Mahmut'un da mağlup olmasından sonra Bedirhan'ın isyancıları teslim olmaya başladı¹¹⁰.

Bedirhan'ın sığındığı kale sekiz ay boyunca Osmanlı kuvvetleri tarafından kuşatma altında kaldı. Sonunda yiyeceklerinin tükenmesi ve cephanenin azalmasından dolayı barış masasına oturdu. Bedirhan Bey aman dilediği için suçlu muamelesi görmedi. *Takvîm-i Vekâyi*'nin 30 Ekim 1847 tarihli sayısında Bedirhan Bey'in ağzından şu sözler yazılmıştır¹¹¹:

“Gerçekleşen isyan kaderin bir cilvesidir. Hiçbir zaman isyan etme düşüncesine kapılmadım. Canıma ve malıma kastedileceğinden korktuğum için daha önce teslim olmadım. Böyle saygı göreceğimi bilsem öncesinde teslim olurdum. Önceleri padişahın merhameti sayesinde can ve mal emniyeti olduğunu duyar, dağ adamı olduğum için inanmazdım. Şimdi dağlardan kaçıp bu büyük makama geldiğim için şükrediyorum. Artık dağlar hatırıma bile gelmez, gidin deseniz de gitmem. Ben Reşit Paşa ve adamlarının zamanını gördüm. O vakit böyle muamele yoktu. Yapılan muamele şunu kesin bunun malını alından ibaretti. Evlatlarımı askere vereceğim.

¹¹⁰ Öğün, *Doğunun Mirlerine...*, s: 42-45.

¹¹¹ *Takvim-i Vekayi*, 20 Zilkade 1263/30 Ekim 1847, Nu: 355, s. 4.

İçlerinden en azından birinin adam olduğunu görürsem sultana duacıyım. İsyan olmayacak bir işti ama oldu elden bir şey gelmez.”

Teslim alınarak Payitaht'a götürülen Bedirhan Bey ile Han Mahmut bir daha bu tarz devleti zora sokacak olaylara sebep olmamaları için ailesi ve bütün yakınlarıyla devletin kendileri için belirlediği yerlere gönderilmişlerdir. Dönemin kaynaklarından anlaşılacağı üzere padişahın affına nail oldukları için gerçekleşen olay sürgün olarak kayda geçmemiştir. Hatta *Takvîm-i Vekâyi'*de bu olay için yer alan haberde şöyle denilmektedir¹¹²:

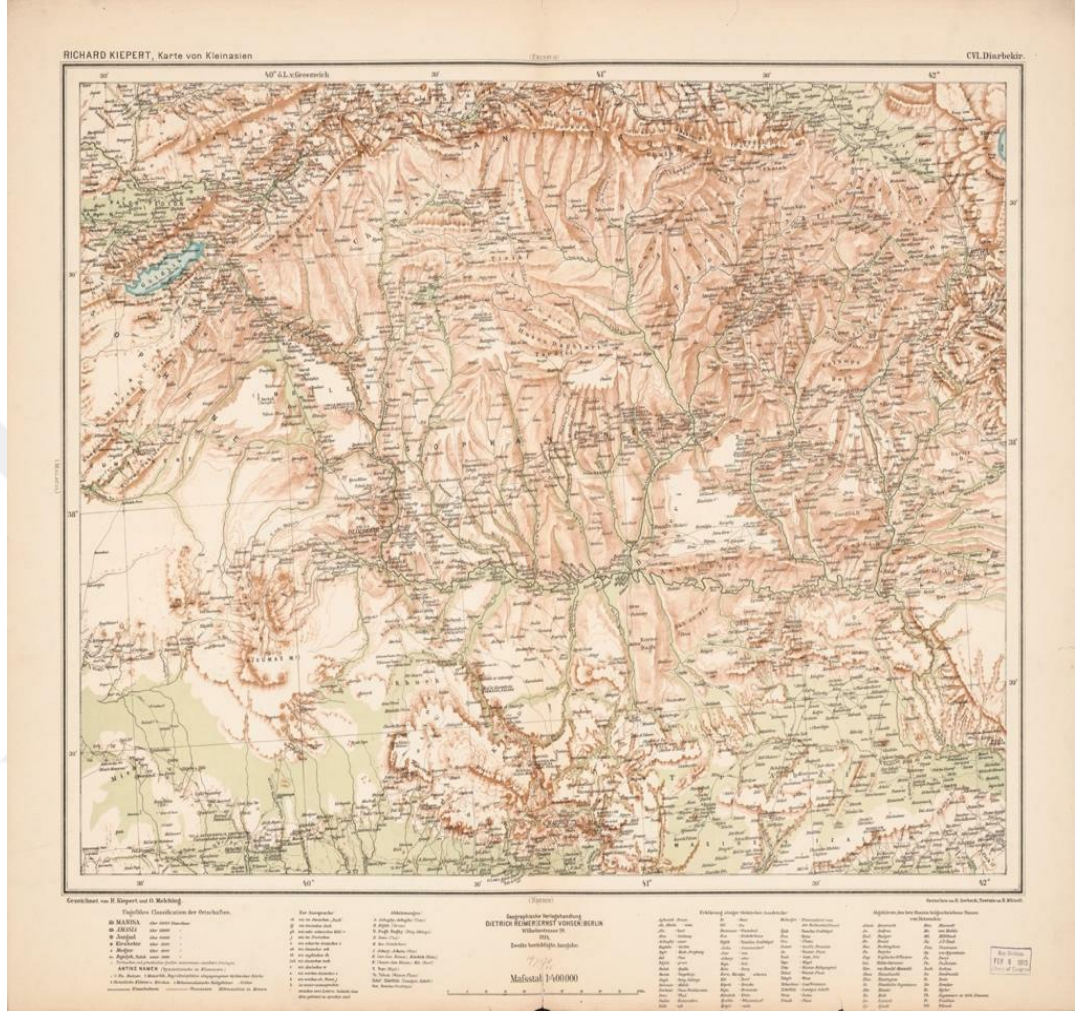
“Emlak ve akar peyda iderek ba'dâ-zîn orada temekkün (yerleşmek) ve tavattun (yurt edinmek) eylemek üzere mûmâ-ileyh Bedirhan Bey ıyal ve evlâd ve bi'l cümle müte'allikâtıyla Girid ceziresine ve Han Mahmut dahi Rusçuk'a gönderilmiştir.”

Gazetede ki haberden de anlaşılacağı üzere Girit'e gönderilen Bey, burada Kandiye Kalesi'nde ikamet etmiştir. Girit'te sıkı takipte olan Bedirhan Bey, 1853-56 yıllarında meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli Ordusuna katılmak için sadarete dilekçe göndermiştir. Burada gösterdiği tutum nedeniyle İstanbul'a gitmesine izin verilmiştir. Daha sonrasında ölümüne kadar (1868) Şam'da hayatını sürdürmüştür. Bedirhan'ın bölgede yenilmesi üzerine Osmanlı gücünü arttırmış ve beylerin direnişini kırmıştır. Onunla isyan eden, Han Mahmut ve Nurullah Bey sürgüne gönderilmiş, Bitlisli Eşref Bey de 1849 yılında sürgün edilmiştir. Bedirhan'ın sürülmesinden sonra onun yakalanmasında devlete yardım eden yeğeni İzzettin Şir Bey Cizre emiri olmuş fakat o da Kırım Harbi esnasında isyan etmiştir¹¹³.

¹¹²*Takvîm-i Vekayi*, 20 Zilkade 1263/30 Ekim 1847, Nu: 355, s.6.

¹¹³ Jwaideh, *Kürt milliyetçiliğinin...*, s.154.

Harita 2. Karte von Kleinasien'in 1908 yılına ait Diyarbakır Haritası¹¹⁴

1.3.1.3. İzzeddin Şir (Yezdanşir) Bey İsyanı

Bedirhan Bey'in köşeye sıkıştırılmasında ve yakalanmasında büyük bir öneme sahip olan İzzeddin Şir, Bedirhan Bey'in yeğeniydi. Osmanlı Devleti'nin Cizre'ye yaklaştığı sırada amcasını terk ederek Osmanlı saflarına katıldı. Bunun için kendisine göre haklı gerekçeleri vardı. Bazı kaynaklar valilik ve rüşvet kaydıyla saf değiştirdiğini iddia etse de olay aile içi çekişmeden kaynaklanmaktadır. Bedirhan Bey'den önce Cizre hâkimi olan Mir Seyfeddin Reşit Paşa'nın mağlup olması sonucunda Cizre'nin

¹¹⁴<https://www.loc.gov/resource/g7430m.gct00325/?sp=23&q=turkey&r=-0.749,-0.129,2.498,0.937,0> (E.T. 15.07.2023)

hâkimi Bedirhan Bey olmuştur. Bedirhan Bey, Mir Seyfeddin'in adamlarıyla beraber çocuklarına hiç adil davranmayarak onları kendisine muhtaç etmiştir. Mir Seyfeddin'den kalan Kasrik Vadisi'nde bir kaleye sığınarak yaşayan İzzeddin Şir ve kardeşi Mansur Bey zor durumda hayatlarını idame ettirmişlerdir. Bu sırada Osman Paşa, durumdan haberdar olunca devletin menfaatine kullanmak amacıyla İzzeddin Şir ile irtibata geçerek onun Osmanlı Ordusuna itaatini istemiştir. Olumlu yanıt veren İzzeddin Şir, kardeşine kaleyi bırakarak Osmanlı ordugâhına gitmek üzere yola çıkmıştır. İzzeddin Şir'in yaşının küçük olmasına rağmen babasından ve kan bağından dolayı aşiretler arasında saygınlığı vardı. Onun Osmanlı saflarına katılmasının akabinde birçok aşiret reisi, Bedirhan Bey'i terk ederek İzzeddin Şir ile hareket etmiştir. Musul Valisi Esad Paşa, kendisine sığınan İzzeddin Şir'i ve diğer aşiret liderlerini Osmanlı taraflarına çekebilmek adına Bâbîâli'ye başvurarak İzzeddin Şir'e kapucubaşılığı rütbesi verilmesini rica etmiştir. Padişah Abdülmecid'in de onay vermesiyle Bâbîâli, 27 Mayıs 1847 tarihinde İzzeddin Şir'e verilmek üzere Kapucubaşı nişanını Esad Paşa'ya göndermiştir. Anadolu Müşiri Osman Paşa da İzzeddin Şir'den faydalanmayı düşünmüş ve onun ordugâha gelmesini istemiştir¹¹⁵.

Taltif ve nişan, Osmanlı Devleti'nin isyancılara ya da bölgede kontrol altında tutmak istediklerine vermiş olduğu devlet payesidir. Bu durum neticesinde devletin arkasında olduğunu düşünen bey, mir, şeyh ya da emir ya bölgedeki zulmünü ya da zenginliğini arttırır. İzzeddin Şir'e de bu devlet rütbesi verilirken amaç Bedirhan Bey'i zayıflatmak ve aynı zamanda kendisine bağlı miri o bölgede desteklemek olmuştur. İzzeddin Şir'in yardım amacı ise amcasının pençesinden kurtularak babası gibi Cizre'nin hâkimi olmaktır. Devlete göstermiş olduğu sadakati ve Bohtan bölgesinin dağlık kesimlerinde önemli bir nüfuza sahip olması nedeniyle, Osman Paşa, İzzeddin Şir'i Cizre Mütessellimi olarak atamıştır. Hizmetlerine karşılık kendisine İstabl-ı Âmire müdürlüğü rütbesi verilmiştir. Bu rütbe padişahın at ve ahır işlerine bakan kişinin rütbesiyken XIX. yüzyılda taşra memurlarına verilen rütbeye dönüşmüştür. Burada da devletin bu payelerle bölgeyi kontrol altına almak istediğini görmekteyiz. Cizre, yıllarca beylerin başına buyruk tavırlarından kurtulmuş ve devlet adına İzzeddin Şir tarafından yönetilen bir coğrafya olmuştur. Bölge uzun yıllar devlet kontrolünde

¹¹⁵ Ögün, *Doğunun Mirlerine...*, s.47.

değildi. Bedirhan Bey ve Han Mahmut'un bertaraf edilmesi, her ne kadar Bedirhan Bey'in soyundan gelse de devletin maaşlı bir adamı olarak birini oraya atamak devlet nezdinde büyük bir zafer olarak görülmüştür. Öyle ki bu sefere katılanlara "Kürdistan madalyaları" verilmiştir¹¹⁶.

İzzeddin Şir'in Cizre'de sefası çok uzun sürmemiştir. Devlet o bölgeyi yeniden kontrol altında tutabilmek için çalışmalarını arttırmıştır. Çünkü: "*Havali-i Kürdistan şimdiye kadar zâhirde Devlet-i Aliyye'nin dâhilinde mülk olmuş gerçekte ise bir takım mütegalibenin zorbalıklarına maruz kalmıştır.*" Tanzimat döneminde Müşir Osman Paşa Kürdistan eyaletinin kurulmasını teklif etmiştir. Aralık 1847'de bölgenin mülki teşkilatının yeniden düzenlenmesi, huzur ve güvenliğin sağlanması için Diyarbakır Eyaletiyle, Van, Muş, Hakkâri sancakları ve Cizre, Botan ve Mardin kazaları birleştirilip bir Kürdistan Eyaleti kurulmuştur. Osmanlı Devleti Kürdistan Eyaleti'ni Hıttâ-i Kürdistan (Kürdistan ülkesi) ya da Havâli-i Kürdistan şeklinde isimlendirmiştir. Eyalet, Kürt aşiretleriyle iskân edilmiş olan bölgeleri bir eyalet çatısı altında toplamak maksadıyla kurulmuş ancak bu amaç gerçekleşmemiştir¹¹⁷. Bölgede merkeziyetçi çalışmalar İzzeddin Şir'in hayalini kurduğu Cizre emirliğindeki ömrünü kısaltmıştır. Bölgenin sorumlularıyla ters düşmesi, isyankâr bir aileden gelmesi sebebiyle her zaman kuşkuyla yaklaşılacak bey, Esad Paşa ve bölgedeki bazı paşaların yoğun çalışmalarıyla Musul'a maaş karşılığı gönderilmiştir. Amaç, hem İzzeddin Şir Bey'in Bedirhan Bey olayında yaptığı yardımların mükâfatını vermek hem de onu Cizre bölgesinden uzaklaştırarak herhangi bir isyana kalkışmasını önlemektir. 1850 yılında bu bölgeye atanan İzzeddin Şir Bey, 1854 yılına kadar herhangi bir girişimde bulunmamıştır. İzzeddin Şir Bey, 1853-1856 yıllarında Rusya ile gerçekleştirilen Kırım Harbi esnasında kendisinden yardım istenerek yeniden devlet hizmetine çağırılmıştır. 1854 yılında Bayezid civarında Çengel muharebesinde Osmanlı Ordusu mağlup olup başıbozuk Kürt askerler dağılınca ortaya çıkan asker ihtiyacını bu şekilde tamamlamayı düşünmüştür. Asker toplamak için Cizre, Bohtan ve Musul civarında faaliyetlerine başlamıştır. İzzeddin'in bu faaliyetleri Rusların dikkatini çekmiş ve ona kendi saflarında savaşmalarını içeren bir mektup yollamışlardır. Rusların bu bölgede

¹¹⁶ Ögün, *Doğunun Mirlerine...*, s.60.

¹¹⁷ Bekir Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Bahar, 2017, s.113.

Kürtler üzerindeki politikası böyle bir olayın gariptenmeyeceğini bize göstermektedir. Kafkas Dağları'nı aşıp güneye inen Ruslar, Kürtleri Osmanlı ve İran'dan uzaklaştırarak kendi saflarında mücadele etmeleri için çalışma başlatmışlardır¹¹⁸.

İzzeddin Şir 1854 yılının Ekim ayında Cizre'ye, Musul'dan getirdiği dört yüz askere ek olarak sekiz yüze yakın piyade ve yüz elli civarında süvari eklemiştir. Bölgenin paşaları, İzzeddin'in bir an önce savaş alanına gideceğini beklerken olay hiç de beklenildiği gibi olmadı ve Bey'in, Musul'da gösterdiği o atak ve aceleci tavrından eser yoktu. Yanına aldığı adamlarının tek bir beklentisi vardı; geçmiş yıllarda olduğu gibi yağma ve talan. Mahiyetindeki askerleriyle beraber amacı ata yadigarı toprakları olan Cizre ve Bohtan bölgesini tekrardan kontrolü altına almaktı. Bu amaç doğrultusunda kendisine ayak direyen devlet adamlarını ortadan kaldırarak civar kalelerdeki Osmanlı varlığını bitirip kendi adamlarını yerleştirmiştir. Şir'in bu hızlı ve başarılı hareketleri karşısında yağma yapmak isteyen birçok isyancı, onun safına katılarak yağmadan pay almayı hedefliyordu. Bu olaylar neticesinde devlet erkânı durumu değerlendirmek ve yapılacakları belirlemek adına Diyarbakır meclisinde 18 Kasım 1854 yılında Hamdi Paşa başkanlığında toplanmıştır. Yapmış olduğu faaliyetler merkeze rapor edilmiş ve böylece İzzeddin Şir'in devlete karşı isyan içinde olduğu Bâbiâli tarafından onaylanmıştır. İzzeddin Şir, ilk harekâtı Zaho üzerine gerçekleştirmiştir. Burada başarısız olunca Bohtan'a sıçrattığı isyan ateşini alevlendirmeye çalışmıştır. Kenan Paşa'nın Bohtan'dan Siirt'e çekilmesiyle hareket alanını genişletmiştir. İzzeddin'in bu denli güçlendiğini gören aşiret üyeleri onun yanına geçerek Osmanlı'nın etkisini kırmaya çalışmışlardır. Bohtan'a tam anlamıyla hâkim olan İzzeddin Şir'le Osmanlı yetkilileri arasında gerçekleşen görüşmeler, tarafların birbirlerine olan güvensizliği nedeniyle askıda kalmıştır. Birbirleriyle görüşme yaparken de silahlı güçlerini arttırmaya çalışmaları bu savı destekler niteliktedir. Bu isyanın nasihat heyetleri ve görüşmelerle halledilemeyeceğini anlayan Hamdi Paşa, Musul'daki kuvvetlere haber ederek Mirliya Mehmet Paşa'nın isyan bölgesindeki komutasına girmek için 10 Şubat 1855 tarihinde harekete geçmişlerdir¹¹⁹.

¹¹⁸ P. Averyanof, *19. Asırda Rusya... s.167*.

¹¹⁹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri*, İstanbul, 2007, s. 55.

Mehmet Paşa ve ordusu bölgenin temizlenmesinde büyük gayret göstermişlerdir. Asiler sayı bakımından Osmanlı Ordusu'ndan fazla olsa da ordunun disiplinli oluşu, ağır silahların mevcudiyeti İzzeddin Şir'in isyancılarıyla birlikte Cizre'nin dışında Dirûn köyüne sığınmasına sebep olmuştur. İzzeddin Şir'in amacı Osmanlı Ordusu'nu Cizre'ye sokmamaktı. Fakat 22 Şubat 1855'teki ilk taarruzda asiler sarsılmış, ikinci taarruzda ise köyden kaçarak dağılmışlardır. Birçok asi, savaş alanında ölürken birçoğu da firar etmiştir. İzzeddin Şir ve kardeşi Mansur da firar edenlerdendir. Bölgede Osmanlı Ordusu'nu gören aşiret üyeleri Osmanlı Devleti'ne tâbi olmuş ve Mirliva Mehmet Paşa direniş olmadan Cizre'yi kuşatmıştır. İzzeddin Şir, bu büyük hezimet sonrası güvenli gördüğü Dicle'nin hemen karşı tarafındaki Kars-ı Geli Kalesi'ne sığınmıştır. Bölgenin diğer beyleriyle bu kalede olan İzzeddin Şir'in kaçmasına engel olmak için firar istikametindeki tüm yollar Osmanlı birlikleri tarafından tutulmuştur. Siirt ve Garzan bölgesi de kontrol altına alınarak Şir iyice kısıpca alınmıştır. Osmanlı ordusunun işini kolaylaştıran bir diğer etken de bölge halkının isyancılara karşı olumsuz tutumu olmuştur¹²⁰.

Kırım Harbinde Osmanlı müttefiklerinden biri de İngiltere'ydi. Bu yüzden Anadolu Ordusu'nda İngiliz askerler de vardı. Bu askerlerden biri olan İngiliz General Williams, Osmanlı ordusunda binbaşı olan Mahmut Paşa ile İzzeddin Şir'e bir mektup gönderdi. Mektubun özetinde, İzzeddin Şir'in güvenliğinin İngiliz ve Fransız hükümetleri tarafından sağlanacağı, isyandan da vazgeçerse Musul, Bağdat veya nereye isterse o bölgeye güvenli bir şekilde götürüleceği şeklindeydi. İzzeddin Şir bu teklifi geri çevirmedi; İngiliz ve Fransız konsolosların bulunduğu Musul'a gitmeye karar verdi. Bunun üzerine İzzeddin Şir, biraderi Mansur, Şirvanlı Said ve Hacı Behramlı Said'in oğlu İbrahim Bey'le birlikte 8 Mart 1855 tarihinde Mahmut Efendi kontrolünde Musul için yola çıkmışlardır. İsyân Osmanlı tarafından bastırılamasa da olayın böylelikle çözülmesi memnuniyet yarattı¹²¹. Bâbîâli, işlediği cinayet ve soygunlardan dolayı İzzeddin Şir'i yargılamak ve ailenin bütün üyelerini isyanın gerçekleştiği coğrafyadan daha uzak bir bölgeye göndermek kararındaydı. Hükümetin 29 Mart 1855 tarihinde aldığı bu karar, Sultan Abdülmecit tarafından da onaylanarak

¹²⁰ Vladimir Minorsky, *Kürtler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977, s. 28.

¹²¹ Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler-Ortadoğu'da İktidar ve İsyân Gelenekleri*, İstanbul, 2005, s. 425.

kesinlik kazanmıştır. 18 Ağustos 1855'te teslim alınan İzzeddin Şir, 18 Ekim 1855'te İstanbul'a getirilmiş ve beş ay burada kalmıştır. Hakkındaki iddialar soruşturulmuştur. Meclis-i Vâlâ'da ilk önce idamına karar verilmesine karşın İngiltere'ye verilen garantiden dolayı cezası müebbet sürgüne çevrilmiş ve Vidin'e sürülmüştür¹²². İzzeddin Şir, kardeşi Mansur ve beraberindeki adamlar 1865 yılında Tuna eyaleti dışına çıkmamak koşuluyla affedilmiştir. Aftan sonra geçinmek için uygun bir göreve atanmasını isteyen İzzeddin Şir, Tuna eyaletindeki kazalardan birinin müdürlüğüne atandı. 1868'de de Mîr-i mîrânlıkla (paşalık) Yanya mutasarrıfı oldu. Burada da hayatını kaybetti¹²³.

1.3.2. Tanzimat Dönemi Merkeziyetçiliğine Karşı Arap İsyanları

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda Arapların ikamet ettiği coğrafyanın büyük bir kısmında egemenlik kurarak, farklı din ve mezheplere ait geniş Arap nüfusunu egemenliği altına almıştır. Bu dönemde, Bağdat, Basra ve Musul'dan mürekkep Irak vilayetleri, Lübnan ve Filistin'in içinde yer aldığı Suriye (Bilâd-ı Şam) vilayeti; Mısır, Trablusgarp (Libya), Tunus ve Cezayir'den oluşan "Garp Ocakları" ile Yemen'in dahil olduğu Arabistan Yarımadası, Osmanlı Arap eyaletlerini oluşturmaktaydı. Fetihlerin büyük ölçüde tamamlandığı XVII. yüzyılın başlarında, mevcut olan 32 eyaletten 13'ü Araplara aitti. Halep, Şam, Trablusşam, Bağdat, Basra, Musul, Rakka, Lahsa (Ahsa), Mısır, Trablusgarp, Cezayir, Tunus ve Yemen Beylerbeylikleri kurulduğu zaman bu bölgeler Osmanlı sistemine entegre olmuşlardır. Bahsi geçen coğrafyada bazı bölgeler özellikle Halep ve Musul vilayetleri, etnik ve kültürel çeşitlilik açısından Arap, Kürt ve Türk unsurlarından oluşan çok kültürlü bir yapıya sahipti. Osmanlı Devleti, egemenlik altına aldığı şehirleri bayındır hale getirip düzeni tesis etmeye çalıştıysa da bölgenin sosyal ve kültürel yapısı, parçalı yapılanma ya da aşiret tipi örgütlenme şeklinde uzun yıllar devam etmiştir. Bölgenin sosyal yapısını bozmamaya itina gösteren Osmanlı Devleti bölgeden devlet için çalışacak yüksek dereceli memurlar almayı ihmal etmiştir. Sadrazam, reisülküttap ve kaptanıderya gibi üst düzey merkezi

¹²² Hakan, *Kürtler*, s. 400, 403.

¹²³ Ögün, *Doğunun Mirlerine...*, s. 376.

bürokraside fazla temsil edilmeyen Araplar bu ihmali ilerleyen zamanlarda Osmanlı Devleti'nin aleyhine kullanmışlardır¹²⁴.

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasında kurduğu beylerbeylikler, zamanla değişikliğe uğrasalar da devletin XIX. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. 1700'lü yıllardan itibaren Osmanlı Devleti, yönetim anlamında bu bölgelerde etkinliğini tam olarak sağlayamamıştır. O dönemde doğuda Safevi, batıda Rus ve Avusturya savaşları merkezî otoriteyi sarsmış, bu da taşraya yansımıştır. Bu sorun Arap vilayetlerini de etkilemiş, bölgede devletin otoritesi sarsılmıştır. Bölgenin idaresi, o dönemde âyanlar ve bazı hanedan mensupları tarafından sağlanmaktaydı. Bu hanedan ve âyanlar ise; Bağdat ve Basra eyaletlerinde Kafkas kökenli Kölemen valilerin (1704-1831), Musul eyaletinde Celilî ailesinden gelen valilerin (1726-1834), Şam'da aslen Türk olup zamanla Araplaşan Azmzade ailesine mensup valilerin (1725-1807), Filistin'de ise Zeydan ailesinin üyeleri idi (1710-1775). Bu güçlü aileler, yaşadıkları coğrafyada valilik gibi önemli mevkileri ele geçirerek devletin itibarı noktasında olumsuz bir durum yarattıysa da kendi sınırlarını korumada etkin bir rol oynayarak ekonomik ve siyasi güç elde etmişlerdir¹²⁵.

Devlet, bu bölgeleri kontrol altında tutmak ve istikrarı sağlayabilmek adına modernleşme çalışmaları öncesinde bile bazı tedbirler almıştır. Arap vilayetlerin etkin aşiretleri olan Aneze, Şammar ve Tayy gibi Arap aşiretler, XVIII. yüzyılda Irak ve Suriye çöllerini geçip Urfa sancağındaki kaza ve nahiyeleri yağmalamıştır. Arap aşiretlerinin faaliyetleri bölgeyi ekonomik, sosyal ve idari anlamda istikrarsızlığa sürüklemiştir. Devlet yetkilileri bu saldırıları engellemek amacıyla Anadolu'nun farklı bölgelerinde bulunup taşkınlık yapan Türkmen ve Ekrâd aşiretlerini Urfa, Rakka ve Mardin civarına iskân etmiştir. Devletin bu icraatındaki amacı, bölgedeki güç unsurunun tek bir aşiretten yana evrilmesine engel olmaktır. Örneğin, Urfa sancağına bağlı Suruç ve Birecik kazaları civarına yerleşmiş olan Gökçe Öyük Türkmenleri, Aneze eşkıyasıyla birçok kez çarpışmıştır. Sayıca kalabalık olan Aneze eşkıyası

¹²⁴ Nikolay İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 33-264.

¹²⁵ Ebubekir Ceylan, *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, Çev. Kenan Koçak, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.37.

karşısında zayıf düşen Gökçe Öyük aşireti, 1848 yılında iskân bölgesini terk ederek farklı bölgelere göç etmiştir. Aneze ve Şammar aşiretlerinin faaliyetleri yüzlerce yıl bu bölgedeki asayiş bozmuş ve devletin bölge üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştır¹²⁶.

II. Mahmud dönemiyle başlayan ve Tanzimat Dönemi ile devam eden merkezileşme süreciyle beraber, XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde artan nüfuzunun yol açtığı siyasi ve iktisadi gelişmeler, başlangıçta Arap vilayetlerinde milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlere neden olmamıştır. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'na kadar Arap vilayetlerinde, Kürt vilayetlerinde olduğu gibi yerli aileler yani hânedanlar bölgenin idaresinde söz sahipleriydi. Tanzimat Dönemi'nde merkezileşme çerçevesinde yapılan önemli değişiklikler neticesinde Arap vilayetleri merkezî yönetim sistemine dahil edilmiştir Arap coğrafyasında geçmişte olduğu gibi Tanzimat döneminde de Hicaz bölgesi özel durumunu korudu ve kutsal kabul edilen bu bölge kendine has idari yapı olarak varlığını devam ettirmiştir¹²⁷.

Taşrada gücü elinde bulunduran yerel esnaf, merkezileşme teamülü gösteren ve bu doğrultuda vergi yükünü arttıran Tanzimat uygulamalarına karşı çıkmıştır. Fakat yine aynı Tanzimat uygulamalarıyla oluşturulan yerel meclislerde kendilerine yer bularak taşra idaresinde etkin olmuşlardır. Gerçekleştirilmek istenen reformlar doğrultusunda yaşanan en büyük problem nitelikli memur eksikliğidir. Bunun yanında, kronikleşen aşiret problemleri, asayiş eksikliği, rüşvet ve adam kayırma da hedeflenen başarıyı Arap vilayetlerinde gösterememiştir. Merkezleşmenin bir diğer sac ayağı olan askeriye konusunda da Arap coğrafyasında çalışmalar yürütülmüştür. Yeniçeri Ocağı kaldırılınca ortaya çıkan merkezî ordu problemini Tanzimat ilanındaki askerlik uygulamalarıyla çözmeye çalışan devlet, 1843 yılında Şam merkezli Arabistan Ordusunu ve 1848 yılında Bağdat merkezli Irak ve Hicaz ordusunu oluşturmuştur. Bağdat'taki ordu kumandanlığı ile valilik birleştirilmiş ve başına da Namık Paşa

¹²⁶ Tahir Ögüt, *18-19. yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2008, s.96.

¹²⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Arap Milliyetçiliği", *Tanzimattan Cumhuriyet Türk Ansiklopedisi*, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1032.

getirilmiştir. Buradaki amaç merkezi otoriteyi daha sağlam bir zemine oturtarak sivil askeri ikiliğe son vermektir¹²⁸.

Osmanlı Devleti, örnek olarak Bağdat'ta kontrolü ele alabilmek için yerel güçleri bir araya getirerek hem onlara rütbe tesis etmiş hem de bölgedeki asayişsizliklerin önüne geçmeye çalışmıştır. Tanzimat Fermanı ile merkezî kontrol mekanizması daha net hissedilen 1850'li yıllardan itibaren Irak'ta oluşturulan “Şebana Alayları” merkezileşmenin, merkez ile çevre arasındaki bağların güçlenmesi açısından önemli bir harekettir. Bağdat ve Basra merkezli oluşturulan bu alaylar, sadık aşiretler ve yerel milislerden oluşan aşiretleri kontrol altına alarak bölgeyi kontrol altına almayı amaçlamıştır. Büyük devletlerin gücün paylaşılması noktasında gerçekleştirdiği bu eylemler çoğu zaman taşrada karşılık bulmuş ve bu mekanizmanın içerisine girenler kendilerini özel hissetmiştir. Burcu Kurt, Şebana Alayları çalışmasında, bu alayların Türkiye Cumhuriyeti'nde mevcut olan köy koruculuğuna temel oluşturduğunu iddia etmektedir. Çalışmasında, köy koruculuğunun bilinenin aksine Hamidiye Alaylarına değil Şebana Alaylarına uzandığını dile getirmektedir. Şebana Alayları, merkezî otoritenin müdahalesinin bir örneğiydi. Devlet aygıtı, yerellikler içinde sadık gruplar yaratmaya çalıştı. Avrupa'da çoğu zaman tanık olunan bu durumu Osmanlı Devleti de denemiştir. Bu merkezileştirme dönüşümünü doğrudan çatışmayla değil, toplumla esnek anlaşmalar yaparak vücuda getirmeye çalışmıştır. Bu minvalde oluşturulan Şebana Alayları 1850'lerde kurulmuş ve Irak'ın Osmanlı Devleti'nden ayrıldığı zamana kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Sadık aşiretlerin kullanıldığı bu alaylar devlet mekanizmasının taşrada fiilen bulunmasını sağlamıştır. Asayiş problemlerini çözmeye çalışsa da bölge halkı devlet figürüne çok sıcak bakmamıştır¹²⁹.

Arap vilayetlerindeki halk, Tanzimat'ın uygulamalarına karşı çıkmış ve birçok bölgede düzensizlikler meydana gelmiştir. Zengin kesim, ekonominin iyileşmesi ve devletin aldığı güvenlik tedbirlerinden memnun olsa da fermanlarla gerçekleştirilmek istenen Müslim-gayrimüslim eşitliği, ulema ve şeyhler arasında huzursuzluğa sebep

¹²⁸ Davut Hut, “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, *VAKANÜVIS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, Ortadoğu Özel Sayısı, C. 1, 2016, s. 115-120.

¹²⁹ Burcu Kurt “Diffusion of Power in Ottoman Iraq: Shebāna Regiments as a State Instrument in Politics of Centralization”, *Bellesten*, C. LXXXIII /S. 297, 2019, s. 640.

olmuştur. Bölgedeki asayiş problemleri artmış, Müslümanların Hristiyanlara baskı uyguladığını düşünen Avrupalı devletler devletin bu bölgelerde asayişini sağlaması konusunda baskı uygulamışlardır. Bunun neticesinde ilam edilen Islahat Fermanı, Arap vilayetlerindeki Müslümanları daha da kızdırmış büyük sorunlara sebep olmuştur. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Dürziler arasında vuku bulan 1858 Cidde ve 1860-1861 Suriye-Lübnan olayları, binlerce kişinin hayatını kaybetmesine ve bu bölgelerde devlet otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır. Bu durum, Lübnan'da Avrupa devletlerinin kontrolünde özerk bir statünün kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Bölgedeki merkezî otorite sonraki dönemlerde sağlanmaya çalışılmıştır. Bu konuda Abdülaziz döneminde (1861-1876), Arap vilayetlerinde gerçekleştirilen faaliyetler önemlidir. Bu dönemde, telgraf Bağdat ve Basra'ya kadar uzatılmış (1865) 1864 Vilayet Nizamnamesi, Arap vilayetlerinde uygulanarak valilerin konumu güçlendirilmiş ve yerel eşrafın gücü kısmen de olsa sınırlandırılmıştır¹³⁰.

Merkezileşme ve Osmanlıcılık siyasetinin bir çıktısı olarak görünen, ulaşım ve haberleşme yönündeki gelişmelerin Arap vilayetlerini merkeze daha yakınlaştıracakı düşünülmüştür. Arap vilayetlerinin yani Suriye, Bağdat gibi yerlerin devlet merkezine uzaklığı, olaylar meydana geldiğinde bu bölgelere müdahaleyi zorlaştırmıştır. XIX. yüzyılın sonuna doğru ise yaşanan teknolojik gelişmeler, ulaşım ağları ve haberleşmenin olması bir nebze de olsa kontrolün kurulmasını sağlamıştır. Örnek olarak, buharlı gemilerin kullanılması, Arap vilayetlerinde okulların açılması, matbaa ve ilk gazetenin Irak'ta çıkması yine Osmanlıcılık ve merkezileşme politikalarıydı. Midhat Paşa'nın valiliği esnasında çıkardığı "Zervâ" gazetesi de bu misyonu yüklenen önemli bir unsurdur. Midhat Paşa'nın Irak nezdinde başarısı yalnızca gazeteden ibaret değildi. Arazi Kanunnamesi ve Vilâyet Nizamnamesi'nin tatbik etmesinin yanı sıra askerî, eğitim ve bayındırlık alanında da başarılı çalışmalar icra etmiştir. 1858 yılında yayımlanan "Arazi Kanunnamesi" aşiretlerin sorunundaki en önemli çözüm anahtarı olarak görülüyordu. Toprak ve vergi konusunda yapmış olduğu radikal değişiklikler ki bunlardan en önemlisi mîrî arazileri işleten köylüye toprakların verilmesidir; toprakları üç kısma ayırarak en değerli topraktan daha fazla vergi alınmasını sağlamıştır. Aşiretlerin isyanlarındaki en büyük sebep olarak gördüğü vergileri de

¹³⁰ Hut, "Arabizm ve Arap Milliyetçiliği"..., s. 115-120.

düzenlemiş “ihtisab resmi” gibi vergileri kaldırarak âşâr vergisini getirmiştir. Midhat Paşa 1864 yılında yayımlanan Vilâyet Nizamnamesi’ni de Bağdat’ta uygulamıştır. Askerlik için kura sistemini uygulamaya çalışsa da daha öncekiler gibi tepkiyle karşılaşmıştır. Dicle ve Fırat’ta İngilizlere vererek ulaşımı ve sulamayı sağlaması da bayındırlık yoluyla aşiretleri kontrol altına almayı planladığını göstermiştir¹³¹.

Bütün çalışmalar devletin, Arap vilayetlerinde kontrolü ele almaya çalışmasından ibarettir. Bölgenin coğrafyası ve tarihten beri süregelen istikrarsızlığı, insanların yaşam tarzı, asayiş eksikliği bölgeye tahakkümü zorlaştırmıştır. Devlet bu bölgede kontrolü sağlayamayınca, tarım, güvenlik ve istikrar anlamında da sıkıntı yaşamıştır. Bu sıkıntı, aşiretleri tekrar göçebelğe ve hayvancılığa yöneltmiştir. Bölge halkının bir diğer mustarip olduğu konu ise yağmacılıktır. Aşiretlerin, göçleri esnasında geçtikleri bölgelerde yağmaya kalkışması köylülere büyük zararlar vermiştir. Zararları karşılanmayan köylüler de ya yerlerini terk etmiş ya da tarım faaliyetlerini durdurmuştur. Bu durum dolaylı olarak da devletin ekonomisine zarar vermiştir. Devlet, coğrafyanın azizliğinden kaynaklı, bölgeye zarar veren aşiretleri ve isyancıları yakalamakta da zorluk çekmiştir. Örneğin Bağdat’ta yerel güçler, isyanları neticesinde İran sınırını aşarak gözden kayboluyorlardı¹³².

Irak bölgesi, çevresindeki vilayetlerden daha yoğun olarak bedevi ve aşiret akınlarına maruz kalmıştır. Devlet, bölgedeki merkezileştirme çabalarını arttırmaya çalışırken bu durumu göz önüne alarak Irak bölgesine yoğunluk vermiştir. Bölgenin ticaret yolları üzerinde olması ve aşiretlerin sürekli ticari kervanları soyması devletin müdahalesini gerektirmiştir. Şam-Bağdat yolundaki ticaret, bu asayiş problemleri nedeniyle uzun dönemler aksamış; ekonomik ve sosyal sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sadece ticari kervanları değil bölgedeki köylülerin tarlaları da sık sık yağmalanarak yakılmıştır. Bağdat vilayetinin aşiret yapısı, güvenliği sağlamanın önündeki en büyük engeldi. Bağdat’ta sık sık tekrarlanan eşkıyalık faaliyetleri, cinayet, yol kesme, aşiretlerin kimliği olmuştu. Bu şekavet hallerini gerçekleştirenler sıkıştıklarında İran sınırını aşıyorlardı. Bu durum vilayetlerin güvenliğini tehlikeye

¹³¹ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s.40.

¹³² Ceylan, *Modern Irak’ı...*, s.57.

atıyordu. *Zervâ* gazetesine yansıyan bir olayda, Hemavend aşiretinin, yıllardır süregelen kat’-ı tarik, katl-i nüfus ve gasp halleri ile bunların sürekli çatışma hali içinde olmalarından mürekkep sayıları azalmış ve aşiret İran tarafına geçmiştir. Fakat yine yirmişişerli atlı gruplarla sınırı aşarak adam soymaya devam ettikleri dile getirilmiştir¹³³.

Aşiret üyelerinin en küçüğünden en büyüğüne hepsinin silahlı olması alışıl gelmiş bir durumdu. Aşiretlerin mantalitesine göre bölgede ayakta kalmanın yegâne kuralı güçlü olmak ve diğer aşiretleri bastırmaktı. Osmanlı Devleti bölgedeki asayiş sağlamakta zorlanmış, çözüm olarak da o civarda faaliyet gösteren aşiretlerin birliğini bozarak onları siyasi mekanizmaya dahil etmeye çalışmıştır. Tanzimat Dönemi devlet politikasının ana düsturu olan bu siyasi argüman, 1850’lerden sonra bölgede kendisini gösterebilmiştir. Aşiretlerin tarihsel sürekliliği onların kontrolünü zorlaştırmıştır. Bölgenin en güçlü aşiretlerinden birisi olan Şemmarlar, Osmanlı Devleti’ni bir hayli uğraştırarak Tanzimat’ın gerekliliği olan merkezileşmeyi kurlmalarını geciktirmiştir. Devlet Şemmarlarla mücadele edebilmek için onların rakibi olan Aneze aşiretini kullansa da bu konuda başarı sağlayamamış hatta diğer aşiretlerin güçlenmesine olanak sağlamıştır. Bölgedeki asayiş problemlerinin giderilmesindeki en büyük eksiklik askerî yetersizliklerdir. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşluğu gidermeye çalışan II. Mahmud, vilayetlere emirler göndererek yeni askerî oluşumlar kurlmalarını istemiştir. Fakat o dönem Irak’ta vali olan Davut Paşa bu emirleri uygulamamış ve Yeniçerileri, Nizamiye ordusuna kaydettirmiştir¹³⁴.

Tanzimat uygulamalarından birisi olan askerlik meselesi bölgedeki sıkıntıları daha da arttırmış ve kaosa sebebiyet vermiştir. Davut Paşa’nın reformist tavrı, askerlik alanında tepkilere neden olmuştur. Tanzimat’la beraber gelen zorunlu askerlik meselesinin tatbiki için uygulanmaya konulan “kur’a-i şer’iye” (kurayla zorunlu askerlik), bedeviler arasında kargaşaya neden olmuştur. Kur’a usulünün uygulamaya konulmasından önce gerçekleştirilmesi, gereken nüfus sayımlarının aşiretlerinin göçebe faaliyetleri nedeniyle icra edilememesi, Tanzimat uygulamalarını sekteye uğratıyordu. Mesela zorunlu askerlik Bağdat’ta 1840’ların sonunda başlarken

¹³³ *Zevrâ*, 10 Rebiyülahir 1286/20 Temmuz 1869, Nu. 6. S.13.

¹³⁴ Ceylan, *Modern Irak’ı...*, s.101.

Kerkük'te ancak 1864'te başlayabilmiştir. Musul'da vali olan İncebayraktar Mehmet Paşa, Kasım Bey'i bu sistemi uygulaması için görevlendirmiş ancak 1843 yılında duruma karşı çıkanlar tarafından öldürülmüştür. Mehmed Paşa asileri bastırarak onları Basra'ya sürgüne göndermiş ve bölge halkı emirlere riayet etmek zorunda kalmıştır. Bağdat için de durum aynıdır; Ömer Lütfü Paşa 1857-1858 yıllarında Hille, Kerbela, Hindiyeye, Divaniye ve Şamiye'de kura usulünü uygulamaya çalışırken çatışmalar olmuş ve birçok asker ölmüştür¹³⁵. Bu kura çalışmaları Midhat Paşa'nın kurmuş olduğu *Zevrâ* gazetesine de yansımış, Temmuz 1869 yılında çıkan VI. sayıda VI. Ordu için Kerkük, Erbil ve Zengibad ahalisinden dört yüz yirmi kişiye kura vurmuş bunlardan üç yüz beş nefer silah altına alınmıştır. Geri kalanlar da hanelerinde kalmaya devam etmişlerdir¹³⁶.

Bağdat ve civarının asayişinin sağlanması için ortaya konulan Tanzimat uygulamaları, ilk etapta bir etki etmese de bölge halkının eski alışkanlıklarından kopmasına vesile olmuştur. *Zervâ* gazetesinin haberine göre, Hille ve Semave'den aşağı Basra'ya kadar Fırat nehrinin iki tarafında ve yine Fırat ile Dicle civarında ikamet eden "Müntefik aşireti" bölgenin en güçlü aşireti konumundadır. Aşiretin kendi idaresini öteden beri kendisinin sağladığı, şeyhlerinin her şeye gücünün yettiğini fakat Tanzimat'la beraber onların da gücünün sınırlandırmaya çalışıldığı yazılmıştır. Reşit Paşa ile başlayan bu durum Namık Paşa ile devam etmiş ve Müntefik aşiretinin elinde bulunan topraklar da onlardan alınarak farklı sancaklara eklenmiştir. Müntefik toprakları da kendilerine mukataa olarak verilmiştir. Bu da devleti parçalayıp yönetme ve kontrol altında tutma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmalar bölgedeki sorunu çözmeye yetersiz kalmıştır¹³⁷. *Zervâ* gazetesinin bir amacı da devletin isteklerinin halka iletilmesiydi; bu doğrultuda zaman zaman gazete aracılığıyla halka seslenişler gerçekleşmiştir. Bunlardan biri de Müntefik aşiretine yönelik olmuştur:

"Ey Müntefik Meşâyihî ve Ahâlîsi

¹³⁵ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 75.

¹³⁶ *Zevrâ*, 10 Rebiyülahir 1286/20 Temmuz 1869, Nu. 6. S. 13.

¹³⁷ *Zevrâ*, 16 Cemaziyülevvel 1286/24 Ağustos 1869, Nu. 11. S.22.

Siz cümleliz teb'a-i sâdika-i Devlet-i 'Aliyye'den olub mukîm ve sâkin olduğınız yerler dahî dünyânın en ziyâde ma'mûriyyete kâbil mahallerinden olduğu hâlde Devlet-i 'Aliyye'nin memâlik-i sâ'iresinde sâkin mutavattın teba ve ahâlîsinin nâ'il oldukları refâh ve râhat ve emniyyet ve mamûriyyetden mahrûm kalmışsınız ve emniyyetiniz ve gâyet zahmetlî bir hâl ve idârede bulunuyorsunuz sizin hüsn-i hâl ve idârenizi hâsıl ve kâfîl olân hükûmet her sene bey'-i min-yüzîd ile bir çok akçeler mukâbilinde satılıyor ve hükûmetî iltizâma der'uhde iden zevât bedel-i iltizâmı ödemek için devletin usûl ve kâ'idesine uymayan bir tâkım rüsûmât ve vâridât-ı gayr-i meşrua tahsîline mecbûr oluyor. Devlet-i 'Aliyye-i İslâmiyyenin mâbihi'l-istinâdı ve 'urvetü'l vuskâsı Şerî'ât-i mutahhara-i Ahmediyye olub her husûsun ahkâm-ı şer'iyyeye ve ana tatbîkan yapılmış olân kavânîn-i sultâniyyeye tatbîkî lâzım gelür iken sizin 'aşîretinizde meselâ: Ez-cümle kâtil ile verase-i maktûlün murâfa'a-i şer'iyyesi icrâ olunmayub nekâl namıyla kâtilden bin şâmî ahz olunarak salıviriliyor. Ve fî'l-i zinâ ile müttehem olânlar sayha namıyla ve beş yüz şâmî ahzıyla tecrîm kılınıyor. Ve davudiyye-i resmî gibi bir tâkım â'idât ve mukannenât alınıyor. Ve şunun bunun mâlî ve emlâkî zabt ve müsâdere olunuyor bunların hiç birine pâdişâhımız pâdişâh-ı İslâm Hullidallahu te'âlâ saltanata ilâ yevmi'l-kiyâm efendimizin rızâsı yokdur ve devletimizin vaz itdiği tazmînat böyle mezâlimî her taraftan kaldırmış ve mu'ahharen te'sîs ve ta'mîm buyurduğu vilâyet nizâmî dahî usûl-i 'adâlet ve refet ile her tarafı tezyîn itmiş iken Bağdad Vilâyetini eczâsından olân bir kut'anın bu hâlde birağulmasını ve ahâlîsinin 'adâlet ve şefkat-i sultâniyyeden mahrûm kalmasını tecvîz itmediğimizden orasının dahî bir dâ'ire-i felâh ve selâmete idhâlî için bir sancâk-ı heyete konulmasını ve umûrının vilâyet usûlüne tatbîk idilmesini münâsib gördük ve sancâğın mutasarrıflık memûriyyetini Emîrü'l Mentifik 'İzzetlü Nasır Pâşâ'ya ihâle eyledik ve vilâyet usûlî üzere iktizâ iden şeyleri yapmak için birlikde memûrlar dahî gönderdik vilâyet usûlî Tanzîmât-ı Hayriyyenin mükemmilîdir. Tanzîmât-ı Hayriyyenin dahî esâsî üç şeydir birisi emniyyet-i mâl ve ikincisi emniyyet-i cân ve üçüncüsü muhâfaza-i ırz ve nâmûsdur."¹³⁸

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere devlet, aşiretleri topluma kazandırmak, belli bir sisteme dahil etmek için pozitif ayrımcılık gerçekleştirmiştir.

¹³⁸ Zevrâ, 16 Cemaziyülevvel 1286/24 Ağustos 1869, Nu. 11, s.22.

Tanzimat'ın getirdiklerini sıralayarak da artık daha önceden yaptıkları taşkınlıkların yeni sistemde mümkün olmayacağı dile getirilmeye çalışılmıştır. Devletin Bağdat'ta, Musul'da uygulamaya çalıştığı Tanzimat Fermanı, bölge halkının huzuru ve asayişi sağlama noktasında aşiretlerin önemli sorunlar yaşadığını göstermektedir. Şemmar ve Müntefik gibi güçlü aşiretlerin faaliyetleri, devletin bu bölgeleri kontrol altında tutmasını güçleştirse de Osmanlı Devleti, bu aşiretlerle vergi muafiyeti, askerlik ve idari mekanizmaya dahil edilmeleri gibi yöntemlerle bu sorunların üstesinden bir nebze de olsa gelmiştir. Orta Doğu topraklarında hakimiyetini güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti, sadece Bağdat ve Musul'da değil diğer bölgelerde de Tanzimat'ı uygulamaya çalışmış merkezin kurallarını uygulama noktasında kararlı davranmıştır.

Osmanlı Devleti esas olarak İngiltere'nin müdahalesinin bir sonucu olarak 1841'de Bilâdü's-Şâm'ı Mehmed Ali'den geri aldı. Fransa, müttefiki adına askerî müdahalede bulunmadı. Osmanlı'dan önce burada reform hareketlerini başlatan Mehmed Ali'nin reformlarına ek olarak Osmanlı Devleti merkezde başlattığı reformları bu bölgede de sürdürdü¹³⁹. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, en önemli sosyal ve siyasal sonuç olarak Tanzimat'ı Suriye ve Filistin'de de tatbik ederek, Batı'daki yönetim biçimine benzer dönüşümler getirmiştir. Osmanlı Islahat Dönemi, Suriye'de yerel idarecilerle Osmanlı Devleti arasında verilen mücadeleye sadece yeni bir şekil ve farklı bir içerik kazandırmadı. Aynı zamanda, gelecekteki belediye yaşamının temelini oluşturan şehirlerde yerel meclislerin kurulmasıyla ulema ve âyân liderliğinin billurlaşmasına ve sağlamlaştırılmasına büyük ölçüde katkıda bulundu.

Suriye vilayetindeki iç çekişme, Tanzimat Dönemi'nde bir karakter kazanmasına rağmen, kökleri reform öncesine dayanıyordu ve birçok şehirde Mehmed Ali Paşa'nın uğruna savaştığı çeşitli şehirler arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi yaşandı. XVIII. yüzyılda büyük şehirlerde ya rakip Yeniçeri birlikleri arasında ya da onlar ve onların soyundan gelen eşraf milisleri arasında çatışmalar meydana geldi. Paşaların kendi güçleri de bu mücadeleye katıldı, genellikle bir gücün yanında yer alarak onların kontrolünü sağlamaya çalıştı. Bu mücadeleye, adaletin idaresini elinde

¹³⁹Andreu Massot, "Ottoman Damascus during the Tanzimat: The New Visibility of Religious Distinctions", *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, ed: S.R. Goldstein-Sabbah and H.L. Murre-van den Berg, Published by: Brill, Hollanda, 2016, s.158.

tutan ve sivil idareyi kontrol eden yerel ulema da dahil oldu. Osmanlılar 1840-41'de Suriye'de yeniden hükümet kurduklarında, şehirlerdeki güç dengesi yeniden değişti. Teorik olarak Tanzimat kavramlarıyla birlikte, Osmanlı makamları, Suriye vilayetinde artık merkezî doğrudan yönetimin kurulması konusunda Mısırlılara benzer amaçlara sahipti. Ancak uygulamada aksine hareket ederek zayıfladı. Valilerin otoritesi ve kasabalarda yerel özerkliğin teşvik edilmesi, eski liderliğin tabiiyetini eski rejimle aynı çizgide sürdürmekten kaçınmakla kalmadılar; ayrıca yerel unsura bir ölçüde güçlerinin geri kazandırılmasına da yardımcı oldu. Geleneksel ulema ve âyan oligarşisine yerel yönetimde yine büyük bir pay verildi; üyelerine imparatorluk madalyasının yanı sıra yüksek idari rütbelere verildi. Öte yandan, Osmanlı yetkilileri ile kasabadaki yerel güçler arasındaki karşılaşmalar artık eskisi gibi savaş ve şiddet içermiyordu. Böylece şehirdeki iktidar mücadelesi artık askeri bir biçim almıyordu; bunun yerine daha modern ve sofistike hatlarda yürütüldü, esas olarak yerel mecliste yoğunlaştı. Tanzimat'ın yarattığı ana kurum olan mecliste yer alma çalışmaları, bölgenin ileri gelenlerinin mücadele yönteminde de değişikliklere sebebiyet vermiştir. Artık vilayetin ileri gelenleri mecliste yer alabilmek ve söz sahibi olabilmek için mücadele ediyorlardı.¹⁴⁰

Bölgedeki güç odaklarının değişimi sonraki dönemler için rekabet kaynağı oluşturmaktadır. Bölgede gerçekleşen Tanzimat uygulamaları aşiret reisleri tarafından hoş karşılanmamış ve devlet bunları kazanmak için reislerine hilatlar göndermiştir. Bu da devletin asilerle mücadele yöntemi olarak tarihsel bir getiridir. Bölgenin güçlü aşiretlerinden birisi olan Aneze aşiretine devlet kendi tarafında çalışması için hediyeler göndererek devlete entegre etmeye çalışmıştır. Hilatlarla beraber hediyeler de¹⁴¹ aşiret liderleri için cezbedici şeylerdir. Bunlardan biri de Aneze önde gelenlerinden Fedgam-ı Duhi'dir. Devlet yetmiş liralık süslü sigara tabakası satın alınarak onu ödüllendirmiştir¹⁴². Aneze aşireti, bölgede Osmanlı'yı en çok uğraştıran aşiretlerden birisi olmuştur. Devlet, bunları kontrol altına alabilmek için etkili devlet adamlarını bölgeye idareci olarak atamıştır. Yine onların baskınlarını bertaraf etmek için Urfa ve

¹⁴⁰ Moshe Moaz, "Syrian Urban Politics in the Tanzimat Period Between 1840 and 1861", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, C. XXIX/ S. 2, Londra, 1966, s. 280.

¹⁴² BOA, Hazine-i Hassa İradeler, (HH. İ.), 89/36, Lef: 1, 22 Cemaziyülahır 1311/31 Aralık 1893.

Şam arasındaki bölgeye askerî birlikler yerleştirilmiş ve bölgedeki kaleler onararak güçlendirilmiştir. Diğer bir hususta, Şammar'ın şeyhlerine, Aneze aşiretine karşı gösterdikleri faaliyetlerinden dolayı maaş bağlanmasıdır. Aneze aşiretini iskân ettirmek de devletin bir diğer politikası olmuştur. Yerleşik yaşama geçene arazi tahsisi, vergiden muafiyet ve zirai eğitim gibi imkanlar sunulmuştur. Yerleşik yaşama geçen aşiret şeyhlerinden teminat senetleri alan devlet, işi sağlama alabilmek adına Aneze aşiretinin yaşadığı yerlerin yakınlarına güçlü askerî birlikler sevk ederek onları kontrol altında tutmayı amaçlamıştır. Devletin aşiretlerle mücadele yönetiminin en başında gelen iskân faaliyetleri devletin bölgedeki varlığını sürdürmesindeki en önemli olaydır¹⁴³.

Faruk Sümer, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmeye çalıştığı iskân faaliyetleri hakkında şöyle demektedir:

“Eski zamanlardan beri Orta-Arabistan'da, Necid'teki Aca ve Selma adlı ünlü dağlarında oturan Arap Tayy boyunun mühim kolu Şammarlar, XVII. yüzyılın ortalarında kuzeye doğru ilerleyerek Suriye çölünü işgal ettiler. İmparatorluk idaresinin, diğer birçok yerlerde olduğu gibi, Suriye'de de zayıflamasından faydalanan Şammarlar Rakka bölgesini ellerine geçirdikleri gibi, yaptıkları tecavüzlerle münakaleyi de sekteye uğratmağa başladılar. Ancak Şammarlar'ın Suriye'deki bu hâkimiyetleri çok sürmedi. Bunların Kuzey-Suriye'ye gelişlerinden 20 yıl sonra yine Orta Arabistan'da yaşayan Anezeler harekete geçib Şammarlar'ı kovdular ve Rakka bölgesi de dahil olmak üzere, Suriye çölüne hâkim oldular. Aneze Arabları Şammarlar'dan daha kalabalık ve daha tahribci bir aşiret idi. Rakka bölgesindeki köylerin bir kısmını harap ettikleri gibi, geri kalanlarını da haraca bağlamışlardı. Onların tecavüzleri yüzünden kervanlar işlemez oldu. İşte, bilhassa bu Aneze Urbani'nin akınlarını önlemek gayesi ile Osmanlı Devleti Halep Türkmenleri ve Yeni-İl'e bağlı hemen bütün Beğ-Dili obalarını, BozUlus'un göç etmemiş olan kalıntısını, Halep Türkmenleri ile Yeni-İl'e dahil birçok oymakları Belih ırmağının Harran'ın altındaki Akça-Kale'den Rakka'ya dek uzanan kıyısında yerleştirdi. Diğer birçok oymaklar da Urfa'nın doğusundaki Collab ırmağı kıyılarına, Harran yöresine,

¹⁴³ Dawn Chatty, “The Bedouin in Contemporary Syria: the Persistence of Tribal Authority and Control”, *The Middle East Journal*, C. LXIV/S. 1, 2010, s. 35.

Urfa'nın kuzey-batısındaki Boz-âbad ile yine Urfa'nın güney-batısındaki bazı yerlere yerleştirilmişlerdi"¹⁴⁴

Arap aşiretlerinin, Suriye, Halep, Rakka, Urfa bölgesindeki isyanları bölgenin asayişini bozmuştur. Devlet, bölgede kontrolü ele geçirmek için aşiretleri birbirlerine karşı kullanmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren devam eden isyanlarda devlet, ekonomik anlamda zor duruma düşmüştür. Aşiretlerin birbirleri ile olan çatışması da kaza ve köylerde halkı zor duruma düşürmüştür. Örneğin 1802 yılında Urfa civarında gerçekleşen El Ubeyd aşireti ile Milli aşireti arasındaki çatışmalar ve devletin kontrolü ele alması üç yıla yakın sürmüştür ve bunun sonucunda Suruç bölgesindeki halk, topraklarını terk ederek Fırat nehrinin diğer tarafına geçmiştir. 1820 yılında çıkan Şeyh Fahil Halil isyanı da Birecik ve Rakka bölgelerini etkilemiş fakat devlet tarafından bastırılmıştır. Ketikân, Berâzi ve Milli aşiretlerinin 1831 yılındaki isyanları yalnızca iç değil dış politikaların da tesirinde kalmıştır. Mehmet Ali Paşa, Mora isyanının bastırılmasındaki rolü neticesinde ona vaatte bulunulan Girit valiliğinin verilmemesi üzerine Suriye valiliğini istemiş bu da devlet tarafından kabul görmemiştir. Bunun üzerinden onun Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı, bölgede güvenlik zafiyetine sebep olmuş ve yukarıda sayılan aşiretler de bu zafiyetlerden yararlanmışlardır¹⁴⁵. Bu zafiyetler Suriye, Rakka, Halep, Urfa'daki Arap aşiretlerinin faaliyetlerini dizginlemek için devlete sadık aşiretlerden yararlanmayı hedefleyen Osmanlı Devleti'ni zamanla daha içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Daha önce aşiretlere uygulamalarından bahsettiğimiz Mithad Paşa, valilik bölgesi içinde yer alan Şammar aşiretine karşı da önemli çalışmalar yapmıştır. Midhad Paşa'nın uygulamaya çalıştığı iskân politikası kısa vadede olumlu sonuçlar verse de uzun vadede Şammarları kontrol altında tutmayı başaramamıştır.

Osmanlı Devleti'nin merkeze yakın bölgelerinde Tanzimat'ın icrası uzak bölgelere nazaran bir nebze kolay olmuştur. Suriye ve Bağdat gibi eyaletlerin uzaklığı, merkezileşme uygulamalarından istenilen sonucun alınmasının önüne geçmiştir. Yine uzak bir eyalet olan Trablusgarp'ta da bu durum hasıl olmuş ve Osmanlı, merkezizetçi

¹⁴⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 193.

¹⁴⁵ Ögüt, *18-19. yüzyılda Birecik...*, s.155.

politikaları o bölgede tesis etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Cezayir'in 1830 yılında Fransa tarafından işgal edilmesi üzerine Garp Ocaklarındaki politikasını değiştirmiş, Tunus ve Trablusgarp'ın yerel yöneticiler yerine merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilmesini uygulamaya çalışmıştır. 1835 yılında Trablusgarp'a bir filo gönderen Osmanlı Devleti, bölgede hâkim konumda olan Karamanlı ailesinden iktidarı alarak devletin valisini buraya yerleştirmiştir. Trablusgarp'ta Karamanlı ailesi bertaraf edildikten sonra devlet, bölgenin her köşesine hâkim olmak istemiş bu da yıllardır süregelen mahalli şeyhleri rahatsız etmiştir¹⁴⁶. Sirte ve Fizan arasına hâkim olan Evlad-ı Süleyman aşiret şeyhi Abdulcelil silah zoruyla yola getirilmiştir. Cebel bölgesinde güçlü olan Beni Nüveyr aşiret reisi Şeyh Guma, Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmış ve neticede yakalanarak Trabzon'a sürülmüştür. Osmanlı Devleti bölgedeki kontrolünü Şeyh Guma'nın 1858 yılında sürülmesiyle sağlamıştır. İtalyanlar bölgeye gelene kadar Osmanlı Devleti bu topraklara tam anlamıyla hâkim olmuştur¹⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin en periferik bölgelerinden biri olan Güney Filistin'de de merkezî devletin inşası ve çölün kontrolünü sağlamak için modern devlet teamülleri uygulanmaya çalışılmıştır. Burada bölgeyi kontrol altına almak demek bedevi aşiretleri kontrol altına almak anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren göçebelerin iskânı konusunda çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bunun amacı ise vergi kaybını önlemek, toprakları şenlendirmek ve göçebelerin kontrolünü sağlamaktır. Güney Filistin'de yaşayan bedevi aşiretlerin iskânında da bu amaç güdülmüş ve devlet ekonomik kaybını gidermeye çalışmıştır. Göçebe aşiretlerin, merkezî hükümetin kontrolünden kaçması ve vergi vermemesi devletin en büyük problemlerinin başında geliyordu. Güney Filistin'de yaşayan bedevi aşiretler, devletin kontrol mekanizmasının zor olduğu bölgelerde yaşıyor ve devlet için potansiyel tehdit oluşturuyorlardı. Bedevi aşiretler, kendi içlerinde bir devlet örgütlenmesi gerçekleştirmiş, devletin beklediği sadakat ve bağlılık aşiret şeyhine gösterilmiştir. Ayrıca aşiret içi adaletsizliklerin çözümü noktasında da muktedir olan şeyh, silahlı askeri gruplarıyla da koruyuculuk misyonu üstlenmişti. Bu durum elbette devlet için

¹⁴⁶ Abdurrahman Çaycı, "Guma İsyanı Öncesinde Fransa'nın Trablusgarp Siyaseti", *Belleten*, C. XLVI /S. 182, Ankara, 1982, s. 323.

¹⁴⁷ Cemal Atabaş, *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı, (185-1858)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s.13.

itibarın sarsılması demektir. Bu sebeplerden dolayı Tanzimat'ın bu bölgede işlevsellik kazanması engellenmek istenmiştir. Tanzimat Dönemi'nin henüz başlarında hükûmet, Kudüs bölgesindeki Bedevi şeyhlerini, devlet gücünün sağlamlaşmasının önünde birer engel olarak görmeye başlamıştır¹⁴⁸. Osmanlı hükûmetinin Bedevileri kontrol etmede yaşadığı zorluklar, 1840'lara kadar uzanan sayısız arşiv belgesinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Örneğin, 1845'te Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Paşa, başta şeyhleri olmak üzere Bedevi toplumuna yapılan tüm istismarları ayrıntılı bir şekilde sıralamıştır:

“Osmanlı Devleti bölgede güçlü olan aşiret şeyhlerine, hükümetin talep ettiği vergileri toplamak, hac yollarını korumak, Osmanlı adalet sistemi içerisinde kalarak bölgede adaleti tesis etmek gibi görevler verildiyse de bunlar bu görevleri kötüye kullandılar. Topladıkları vergileri devlete vermek yerine kendi ceplerine attılar, devletin malına hukuksuz bir şekilde el koydular, halkın refahını sağlamak yerine kendi refahlarını inşa ettiler. Farklı kabileler arasındaki kanlı çatışmalar, bölgede umutsuz bir yoksulluk ve düzensizlik durumuna ve hükümetin gelirlerinde büyük bir düşüşe neden oldu. En kötüsü de şeyhler ile Kudüs ve Gazze şehrinin ileri gelenleri arasındaki vuku bulan ittifaktı. Çünkü şehrin ileri gelenleri hükümetin yaklaşan operasyonlarını yerel şeyhlere sızdırdılar ve onları kendi ortaklıklarının çıkarları doğrultusunda etkilemeye çalıştılar”¹⁴⁹.

Bu rapordan da anlaşılacağı üzere devlet, bölgedeki düzensizlikten ve şeyhlerin bu denli güç kazanmasından rahatsızdır. Nitekim bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti, Kudüs bölgesindeki yerel şeyhlerin gücünü azaltmak için çalışmalar yürütmüştür. 1845-1865 yılları arasında Osmanlı Devleti, farklı aşiretler veya belli bir aşiretin iki kolu arasındaki çekişmelerin yol açtığı kargaşayı sona erdirmek için askerî gücünü kullanmıştır. Osmanlı hükûmeti, ancak 1860'lardan sonra yerel şeyhler üzerinde kontrol sağlama konusunda az da olsa yol almıştır. Daha sonraki dönemlerde şiddetli çatışmalar olduysa da bunlar 1840 ve 1850'lerde yerel şeyhler arasında kırların kontrolü için çıkan çatışmalarla aynı nitelikte değildi. Suriye bölgesini anlatırken

¹⁴⁸ Eugene L. Rogan, “Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies* C.XXVIII/S. 1, 1996, s.84.

¹⁴⁹ BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi, (DH. MKT.), 1/89, Lef: 1, 28 Zilkade 1261/28 Kasım 1845.

vurguladığımız siyaset savaşları burada da kendisini göstermiştir. Bölgenin güçlü şeyhleri, hatta bazı Bedevi liderler, yönetim kurulu ve belediye meclisi gibi yeni kurulların üyeleri olarak kendilerini idari yapılara entegre etmeyi başarmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı devlet politikası, yerel güçler ve göçebe aşiretlerle ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu yeni aşamadaki ana unsur, Osmanlı Devleti'ne mensup bireyler yaratmaktır. Osmanlı merkezî hükûmetinin bedeviler ve diğer göçebe aşiretlerle ilişkilerinde kullandığı dil de zaman içinde değişikliğe uğramış; 1860'lara kadar asi aşiretleri sert bir şekilde devlet kontrolüne almak ister iken, sonraki dönemlerde bunu yumuşak güç ile elde etmeyi amaçlamıştır. Adeta kuruluş döneminde uyguladığı istimâlet politikası, yıkılış döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. Hükûmet, açıkça aşiretlerle uzlaşma arayışında olmuş ve sadakatlerini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla daha incelikli ve bürokratik yöntemlere başvurmuştur. Abdülhamid'in İstanbul'da aşiret reislerinin oğullarını eğitmek için kurduğu ünlü Aşiret Mektebi buna bir örnektir. _Bu örnek, esasen Osmanlı Devleti'ne bağlılık geliştirmeye çalışan bir toplum mühendisliği deneyi idi. Özellikle 1864 ve 1871'de çıkarılan Vilayet Kanunnamelerinden sonra birçok göçebe grup, Osmanlı hükûmetinin enerjik bir şekilde izlediği iskân politikalarının hedefi haline geldi¹⁵⁰.

Arap coğrafyasında gerçekleştirilmeye çalışılan Tanzimat uygulamalarından bazı örnekler vererek coğrafyanın resmini çizmeye çalıştık. Osmanlı Devleti, modern devlet teamüllerini yani merkezî devletin gerekliliklerini yerine getirmek için merkez-periferi ilişkisini daha sağlam temellere oturtmaya çalışmış ve bu doğrultuda birçok reformist harekete başvurmuştur. Zaman zaman cebrî yollarla devlete bağlanmaya çalışılan bu bölgeler cebrin başarısızlıklarla neticelenmesiyle yerini daha yumuşak güçlere bırakmıştır. Bunların başında da bayındırlık faaliyetleri gelmektedir. Devlet, bölge halkının güvenini kazanmak ve onların yanında olduğunu hissettirmek için çeşitli devlet kurumları açmış ve bölge ileri gelenlerine bu kurumlarda yöneticilik şansı vermiştir. II. Mahmud ile başlayan merkezileşme çalışmaları Tanzimat'la daha da ivme kazanmış ve daha sonrasında ele alacağımız II. Abdülhamid dönemiyle bazı

¹⁵⁰ Yasemin Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860–1914)", *Middle Eastern Studies*, C.XLV/S. 6, 2009, s. 972.

bölgelerde olumlu sonuçlar doğurmuştur. Yüzlerce yıldır bölgede hâkim olan aşiretleri kontrol altında tutmak, devletin kuruluşundan itibaren uğraştığı bir meseledir. Osmanlı Devleti nazarında yaklaşık 500 yıllık bir meseleyi 90 yıl (1808-1900) gibi kısa bir sürede çözmeye çalışan devlet akli, zaman zaman başarı sağlasa da dış politikanın da etkisiyle istenilen sonucu alamamıştır.

1.3.3. Tanzimat Merkeziyetçiliğine Karşı Arnavut İsyanları.

Arnavutluk, diğer Balkan bölgeleri gibi uzun yıllar Osmanlı egemenliğinde kalmış ve Osmanlı kültürü bölgenin her alanına sirayet etmiştir. Sırp, Bulgar ve Yunan ayaklanmalarından çok sonra ortaya çıkan Arnavut ayaklanmalarının temelinde Tanzimat'ın getirdiği merkeziyetçilik düşüncesi yer almaktadır. Fermanla beraber, yerel hanedanların gücü kırılmış ve ayrıcalıkları sona ermiştir. Bölgenin beyleri de bu duruma tepki göstermiş ve 10 yıl boyunca, bölgedeki sipahiler ve paralı askerlik yapan dağ köylülerinin desteğini alarak isyan çıkarmışlardır. 1843 Kosova ve 1844 Gegalık isyanları bu doğrultuda çıkmış ve devlet bu ayaklanmaları kısa sürede bastırmıştır¹⁵¹.

Kürt ve Arap isyanlarının sebepleri içerisinde yer alan vergi sisteminin değişmesi ve “zorunluk askerlik sistemi” Arnavutluk bölgesine de gelmiş ve bu sebeple Güney Arnavutluk içerisinde yer alan Delvine’de isyan çıkmış ve bölgeye yayılmıştır. 1847 yılında ortaya çıkan bu isyana Arnavutluk ileri gelenleri de destek vererek isyanın yayılmasına sebep olmuşlardır. Osmanlı Devleti isyanı bastırmak için Hassa ve Dersadet ordularından takviye birlikler göndermiş ve Yunan limanlarını abluka alarak Arnavutluk’a yardım gitmesini engellemişlerdir. İsyân 1847 yılında sonlarında neticelendirilmiştir. Devlet, isyanın başladığı, Kurveleş nahiyesi başta olmak üzere Devline, Avlonya, Tepedelen ve Çamlık kazalarından kura usulü asker toplayarak merkeze göndermiştir. İsyancıardan yakalanan 147 kişi de İstanbul’a getirilerek cezalandırılmışlardır¹⁵².

Arnavutluk isyanları temelinde yer alan vergi ve askerlik meselesi sonraki dönemde yerini yükselen milliyetçilik hareketlerine çevirmiş ve Arnavutluk’un

¹⁵¹ Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912)*, İletişim Yayınları, Çev: Atilla Dirim, İstanbul, 2006, s. 37.

¹⁵² Mustafa Durdu, “İsyancıları Sebebiyle Bazı Arnavutların Anadolu’ya Sürgün Edilmelerine Dair Sosyo-Politik Bir İnceleme (1847-1851)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 43, Konya, 2020, s. 411.

Osmanlı'dan ayrılma sürecini hazırlamıştır. Büyük güçler faaliyet alanı olan Balkanlar, 1912-1913 Balkan Savaşları'na sahne olmuş ve Arnavutluk 1912 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD- AŞİRET İLİŞKİSİ

2. II. Abdülhamid Aşiret İlişkisi

II. Abdülhamid tahta çıktığı dönem itibariyle hem iç politikada hem de dış politikada olumsuz bir hava hâkimdi. İç politikada Abdülaziz'e yapılan darbe ve daha sonra ölümü, dış politikada ise 93 Harbi neticesinde büyük bir toprak kaybı Sultan'ın politikalarını belirleme noktasında daha temkinli bir hale sokmuştur. Aşiretlere karşı geliştirdiği politikalar da bu dönemin yansıması olmuştur. Doğu, Güneydoğu ve Arap coğrafyasındaki aşiretlere karşı ılımlı olan II. Abdülhamid, Pan-İslamist politikalar çerçevesinde merkez-taşra ilişkisini dengelemeye çalışmıştır.

2.1. Kabileden Pan-Arabizm¹ Fikrine

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, üç kıtaya yayılan geniş, çok etnikli ve çok dinli bir devlettir. Devletin en önde gelen gruplarından biri Arap kabileleriydi. Arap kabileleri, siyasi ve ekonomik etkilerinin yanı sıra, kendine özgü sosyal yapıları ve gelenekleri ile biliniyordu. Arap kabileleri, Arap Yarımadası ve çevresindeki bölgelerin yerli halkıydı. Arap Yarımadası, Irak, Suriye ve Ürdün de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarına yayılmıştı. Coğrafi ve sosyal farklılıklarına rağmen, Arap kabileleri ortak kültürleri, dinleri ve dilleri ile birleşmişlerdi². Bu dönemde Suriye'deki en önde gelen Arap gruplarından biri de Bedevilerdi. Bedeviler, yüzyıllardır Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Levant'ın çöl bölgelerinde yaşayan farklı göçebe kabilelere sahipti. Deve ve at yetiştirmedeki becerileri ve zorlu çöl ortamlarında hayatta kalma yetenekleriyle biliniyorlardı.

XIX. yüzyılda Suriye'deki bir diğer önemli Arap kabilesi Filistinli Araplardı. Filistinli Araplar öncelikle tarımla uğraşıyordu ve yüzyıllardır bölgede yaşıyorlardı. Zeytin, üzüm ve buğday gibi mahsulleri yetiştirmeleriyle tanınırlardı. Bölgede tarımsal

¹ Arapların birliği manasına gelen bu kavram, Arap Milliyetçiliği bağlantılı olarak XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Diğer "Pan" hareketlere göre daha geç bir tarihe konuşlanan bu fikir, I. Dünya Savaşı sonrası daha da etkili bir hal almıştır. BK. Zekeriya Kurşun, "Panarabizm", *İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 156.

²Muhammed Hayr Abdülkadir, *Osmanlı Hilafetinin Sonu, Arapların Felaketi, Elli Yılın Hesabı (1875-1925)*, Çev. Mustafa Özcan, Ark Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 77-79.

gücü elinden bulunduran Arap kabileleri, XIX. yüzyıl boyunca dünyada yankı uyandıran milliyetçilik ideolojisinden etkilenmişlerdir. Bu Arap kabilelerinin çoğu, kendi bireysel kabilelerinin üyeleri olmaktansa kendilerini daha güçlü bir şekilde Arap olarak tanımlamaya başladı. Bu, Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ve bölgede Batı emperyalizminin yükselişi de dahil olmak üzere çeşitli faktörler tarafından sağlandı. XIX. yüzyılda Suriye'de bulunan Arap aşiretleri, bu dönemde bölgede yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmelerde önemli rol oynamışlardır. Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışını şekillendirmede etkili olmuşlardır³.

XIX. yüzyılda Suriye'deki Arap kabileleri, farklı kültürel uygulamalara ve ekonomik modellere sahip göçebe ve yerleşik gruplardan oluşmuş, çeşitli ve karmaşık olsa da ortak kimliklerinde birleşmiş ve bölge tarihinde önemli roller oynamışlardır Osmanlı Devleti, bu hareketlenmelere rağmen Arap Yarımadası'nın çoğunu kontrol etmiş veya üzerinde bir hükümdarlığa sahip olmuştur⁴. Fakat Arabistan, Mekke Şerifi'nin üstünlüğe sahip olduğu ve Hicaz'ı (kutsal topraklar) kontrol eden bir grup kabile yöneticileri tarafından yönetiliyordu. Merkezî Osmanlı hükûmeti, Mekke'ye giden kervan yollarını kontrol ediyordu ve bu güzergahlardaki hacıları korumakla yükümlüydü. Bu, yolculuk için yiyecek ve su gibi malzemelerin sağlanmasını içeriyordu. Buna ek olarak, bu Arap kabilelerine sübvansiyon sağlamayı da içeriyordu⁵.

Arap kabileleri, kabile sistemine dayanan karmaşık ve farklı bir sosyal yapıya sahipti. Her aşiret, aşiretin bütünlüğünü ve güvenliğini sağlamakla yükümlü bir şeyh veya bir reis tarafından yönetiliyordu. Şeyhe, kabile adına önemli kararlar almasına yardım eden, cemaatin yaşlı üyelerinden oluşan bir konsey yardım ediyordu. Şeyh aynı zamanda aşiret içindeki anlaşmazlıkları çözmek ve adaleti sağlamaktan da sorumluydu. Arap kabilelerinin ekonomik ve siyasi etkisi, Osmanlı Devleti genelinde farklılık gösteriyordu. Bazı bölgelerde aşiretler, yerel ve bölgesel siyasette önemli rol

³ Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa*, Çev. Lütfi Yalçın, Literatür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25-35.

⁴ Michael Provence, *Büyük Suriye İsyanı*, Çev. Nida Nur Yüksel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2020, s. 79-81.

⁵ Küleyb Suûd El-Fevvâz, *Şerif Hüseyin ve Osmanlılar Arasındaki Yazışmalar (1908-1918)*, Çev. Ebu Bekir Dilli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s.31-33.

oyunayan güçlü siyasi varlıklardı. Örneğin Arap Yarımadası'nda Vahhabi hareketi, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin otoritesine meydan okuyan güçlü bir dinî ve siyasi güç olarak ortaya çıktı. Hareket, önemli bir siyasi güç elde eden ve askerî fetihlerle bölgelerini genişleten Ben-i Halid ve Ben-i Suud aşiretlerinden şeyhler tarafından yönetildi. Diğer bölgelerde Arap kabileleri öncelikle ticaretle uğraşıyorlardı. Örneğin, Suriye çölünün bedevi kabileleri, imparatorluk çapında mal ve hizmet taşımacılığını kolaylaştıran önemli tüccarlar ve kervancılar haline geldi. Irak'taki Mavali aşireti, birçoğu toprak sahibi, tüccar veya hükûmet görevlisi olarak çalıştıkları için ekonomik etkileriyle de biliniyordu⁶.

Coğrafyada hem ekonomik hem de siyasi olarak güçlenen Arap kabilelerini Osmanlı Devleti, valilerin atanması, vergilerin konulması, idari kurumların kurulması gibi çeşitli tedbirlerle kontrol altına almaya çalışmıştır. Bununla birlikte birçok şeyh ve aşiret lideri, Osmanlı yönetiminin dayatmasına direnmesi ve bağımsızlıklarını korumaya çalışması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin aşiretler üzerinde kontrol kurma çabalarına genellikle direndi. XIX. yüzyılın sonlarında Arap kabileleri, toplumlarını önemli şekillerde dönüştüren bir dizi siyasi ve sosyal değişim yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin gerilemesi, Avrupalı sömürgeci güçlerin yükselişi ve Arap dünyasında milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı, Arap kabilelerinin geleneksel sosyal yapılarına ve geleneklerine meydan okuyarak yeni siyasi ve sosyal kimlik biçimlerinin yolunu açmıştır⁷.

Osmanlı Devleti'nin kontrol ve entegrasyon girişimlerine rağmen, Arap kabileleri, Arap dünyasını bugüne kadar etkilemeye ve sürdürmeye devam eden farklı sosyal yapılarını ve geleneklerini devam ettirmişlerdir. XIX. yüzyılda Irak, günümüz Irak'ının geniş topraklarına yayılmış çok sayıda kabilenin bulunduğu, kabile toplumu tarafından karakterize edilen bir bölgeydi. Bu aşiretler, onları Irak ve Osmanlı Devleti'ndeki diğer sosyal gruplardan ayırmaktadır. XIX. yüzyılda Irak'ta aşiretlerin rolü o yüzyıla kadar olan etkilerinden daha fazlaydı. Emperyalist güçlerin bölgedeki

⁶ Zekeriya Kurşun, "Basra Körfezinde Bir Arap Aşiret: Acman Urbanı (1820-1913)", *Belleten*, C. LXIII/S. 236, 1999, s. 154.

⁷ M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 37-40.

faaliyetleri ve İngiltere'nin sömürge yollarının üzerinden olması Irak'ı önemli bir lokasyon haline getiriyordu. Çünkü İngiltere, sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliğinin Irak'tan başladığının farkındaydı.

XIX. yüzyılda Irak'taki aşiretler, bölgenin sosyal ve siyasi manzarasının önemli bir parçasıydı. Bu aşiretler, her birinin kendi halkının refahını sağlamaktan ve aşiret içinde düzeni sağlamaktan sorumlu olan kendi şeyhi veya lideri olan birkaç klandan oluşuyordu. Klanlar genellikle kan akrabalarından veya ortak bir soyu paylaşanlardan oluşuyordu⁸.

XIX. yüzyıl Osmanlı yönetimi, kendi hakimiyeti altında yaşayan Arapların çıkarlarını ve birliğini desteklemeye çalışırken, Batı menşeli bir olgu olan Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışına tanık olmuştur. 400 yılı aşkın bir süre Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da hüküm süren Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca ortaya çıkan ulusal hareketlerle artan bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Arap milliyetçiliği de bu hareketlerin en önemlilerinden biridir. Arap milliyetçiliği, Arap halkının kültürel, dilsel ve tarihî mirasını öne çıkarmaya ve onların siyasi ve ekonomik çıkarlarını desteklemeye çalışmıştır. Arap milliyetçileri tarafından, genellikle kimliklerini baltalama girişimleri olarak görülen Osmanlı Devleti'nin yönetimini modernleştirme ve merkezileştirme girişimleri bağlamında ortaya çıkmıştır. Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı birkaç kilit faktöre bağlanabilir. İlk olarak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı siyasi ve ekonomik gücünün gerilemesi, Osmanlı Devleti'nin Arap tebaası nezdindeki prestijinin düşmesine ve sonuç olarak onların siyasi ve kültürel özerkliklerini savunma isteklerinde bir artışa yol açmıştır. İkinci olarak, bazı Araplar tarafından Batı tarzı eğitimin benimsenmesi, onları, Arap milliyetçi düşüncesini şekillendirmede araç haline gelen siyasi özgürlük ve kendi kaderini tayin hakkını vurgulayan Avrupa fikir ve felsefelerine maruz bırakmıştır. Son olarak, yerel tüccarların ve entelektüellerin yükselişi, iyi eğitim almış, çok seyahat etmiş ve modern siyasi hareketlerin olanaklarına daha fazla uyum sağlamış bir insan sınıfı yaratmıştır⁹.

⁸ Ceylan, *Modern Irak'ı...*, s. 41-43.

⁹ Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, Ark Yayınları, İstanbul, 2020, s.52-56.

XIX. yüzyıl “pan” kavramının birçok etnik unsur, din ve imparatorluklar tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Arap milliyetçiliğinin başladığı bu yüzyılda da Panarabizm kullanılmış ve bu doğrultuda adımlar atılmıştır. Benedict Anderson’un hayali cemaatler vurgusu Arapların çalışmalarında net olarak görülmektedir. Anderson’a göre:

“Millet, hayaldir çünkü en küçük milletin bile üyeleri kendi milletlerinin diğer üyelerinin çoğunu tanımaz, onlarla karşılaşmaz ve onları duymaz; buna rağmen hepsinin zihninde kendi toplumlarının hayali yaşar. O, bir cemaat olarak zihinde yaratılır çünkü içeride eşitsizlik ve sömürü ne kadar yaygın olursa olsun, millet her zaman derin ve yatay bir birliktelik olarak algılanır”¹⁰.

Pan-Arabizm fikri XIX. ve XX. yüzyılda bazı Arap düşünürleri tarafından sıkça dile getirilerek bir altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle II. Abdülhamid’in hükümrânlığı boyunca faaliyetlerini sıklaştıran düşünürler, yabancıların açtıkları okullarda, Pan-arabizmin ateşli savunucuları haline gelmişlerdir. İttihâd-ı İslâm fikrinin hâkim olduğu bu dönemde Araplar, milliyetçilik düsturuyla hareket ederek XX. yüzyıldaki isyanları için zemin hazırlamışlardır. Amerikalıların 1834 yılında Beyrut’ta açtıkları okul, Arap milliyetçilerinin yetiştikleri mekân haline gelmiştir. Fransız ve Amerikalıların açtıkları okullarda yetişen Arap aydın zümresi, edebiyat ve diğer alanlardaki çalışmalarıyla Pan-Arabizme katkıda bulunmuşlardır. Misyonerlerin Kudüs, Lübnan ve Beyrut’ta açtıkları okullar, bölgenin sosyo- politik tavrının da değişmesine sebep olmuştur. Panarabizm noktasında uyanışını gerçekleştiren ilk kişiler, Lübnanlı Hristiyan Arap olan Nâsîf el-Yâzicî ve Butrus el-Bustânî’dir. Amerikan misyonerleriyle faaliyette bulunan bu iki figür, bilgili bir toplumun yaratımı için beraber çalışmaları gerektiğini dile getirmişlerdir. Batı kültürüyle yoğrulmuş bir eğitimin Arap coğrafyasını dönüştüreceğine inanmışlardır. 1847 yılında Beyrut’ta kurdukları “Sanat ve Bilim Derneği” (Society of Arts and Science) Amerikalı misyonerlere ve Suriye’de görev yapan İngiliz komutanlara da kapılarını açmış ve Arap hareketinin başlangıcını oluşturmuştur¹¹.

¹⁰ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2020, s.7.

¹¹George Antonius, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, Çev. Mehmet Akif Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.37.

Arap milliyetçiliğinin yükselişi, Arapların yalnızca yönetime karşı değil diğer etnik unsurlara karşı da tavır almasına sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı XIX. yüzyılda Osmanlı hakimiyetinde Arap ve Kürt aşiretleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Kesin nedenler ve belirli olaylar değişiklik gösterebilse de gerilimin kaynağı, Osmanlı yönetimi altındaki Arap muadillerine göre genellikle daha fazla özerkliğe ve ayrıcalığa sahip olan Kürt aşiret liderlerine tahsis edilen güç ve kaynaklardı. Yine bu yüzyıla tekabül eden Kürt milliyetçiliğinin yükselişi ve ardından Arapların çoğunlukta olduğu bölgeleri de içeren daha büyük bir Kürdistan kurma çabaları, iki grup arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Bununla birlikte, çatışmaların ve ittifakların mutlaka yalnızca etnik çizgiler üzerinden tanımlanmadığını ve bu dönemde çok sayıda faktörün ve çıkarların rol oynadığını not etmek önemlidir. XIX. yüzyıl, Arap ve Kürt aşiretleri arasında büyük bir çatışma dönemi idi. Kürtler, Türkler ve Araplar arasında milliyetçiliğin yükselişi, bu devletlerin hepsinde Kürtlerin marjinalleşmesine yol açtı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusal sınırların oluşturulması, Mezopotamya ovalarında ve Türkiye ile İran'ın dağlık bölgelerinde koyun ve keçi gütmeye dayanan göçebe geleneksel Kürt yaşam tarzını engelledi¹².

Kürt milliyetçiliği XIX. yüzyılın sonunda, Türklerin ve Arapların Osmanlı vatandaşlığı veya dini bir topluluğa üyelik veya millet gibi daha önceki dayanışma biçimlerinin yerine etnik bir kimlik duygusunu benimsemeye başlamasıyla aynı zamanda ortaya çıktı. İsyanlar çıktı ve Türkler ile Kürtler ve Araplar ile Kürtler arasındaki çatışmalar bu dönemde köklerini buldu. 1910'ların sonlarında ve 1920'lerin başlarında, Kürt şefi Simko Şikak liderliğindeki aşiret isyanı İran Kürdistanı'nı kasıp kavurdu. Harekette Kürt milliyetçiliğinin unsurları mevcut olsa da tarihçiler, bunların Kürt kimliğinin tanınmasının isyanda önemli bir faktör olduğu iddiasını haklı çıkaracak kadar açıkça ifade edilemediği konusunda hemfikir.

Çatışmalar ve koalisyonlar, kabile yapısını derinden etkiledi. Kabilelerin karmaşıklık derecesi ve iç tabakalaşması, temelde iki dış faktöre bağlı görünüyor: Mevcut kaynak tabanı ve bölgedeki devlet müdahalesinin boyutu. Dolaylı yönetim ve aşiret yapısı iç içe geçmişti ve ulusal sınırların uygulanması, bu devletlerin hepsinde

¹² Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.20-24.

Kürtlerin marjinalleşmesine yol açmıştı. Sonuç olarak, XIX. yüzyılda Arap ve Kürt aşiretleri arasındaki çatışma, Kürtler, Türkler ve Araplar arasında milliyetçiliğin yükselişinin bir sonucuydu.

Arap milliyetçiliği genellikle kültürel ve siyasi faaliyetler aracılığıyla ifade edildi. Bunlar, gazetelerin yayınlanmasını, kültür kulüpleri ve topluluklarının kurulmasını ve halka açık gösteri ve protestoların sahnelenmesini içeriyordu¹³. Arap milliyetçi hareketindeki en önemli figürlerden bazıları Abdullah Nedim gibi gazeteci ve entelektüelleri içeriyordu¹⁴. Arap milliyetçiliğinin Osmanlı yönetimi altında ortaya çıkmasına rağmen, birçok Arap milliyetçisi Osmanlı Devleti'ni devirmek yerine onu içeriden reforme etmeye çalıştı. İmparatorluğun, siyasi ademimerkeziyetçilik politikası yoluyla Arap tebaasının ihtiyaçlarına daha duyarlı hale getirilebileceğine inanıyorlardı. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin merkezî yönetimi daha yerleşik hale geldikçe ve Türk kültürünü ve dilini Arap tebaasına giderek daha fazla empoze etmeye çalıştıkça, Arap milliyetçiliği sonunda Osmanlı yönetimine karşı daha radikal muhalefet biçimlerine yönelmiştir. Her kabilenin kendine özgü adetleri, gelenekleri ve lehçeleri vardı. Kabile gelenekleri sadakat, onur ve misafirperverliği vurguluyordu. Kabileler genellikle diğer kabilelerle toprak, kaynaklar veya namus konusunda anlaşmazlıklara veya çatışmalara giriyordu ve bu da sıklıkla şiddetli çatışmalarla sonuçlanıyordu. Bu çatışmalar genellikle diğer aşiret liderleri veya Osmanlı yetkilileri tarafından arabuluculuk yoluyla çözüldü¹⁵. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'daki Kürt nüfusu ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Arap nüfusun itaatini garanti altına almak için geleneksel merkezi politikaları somut bir modern propaganda stratejisine uyarlayan II. Abdülhamid'dir. Panislamist propaganda, bölgelerdeki Kürt ve Arap nüfusa yönelik Hamidiye politikalarının hayati unsurlarından biri olmuştur. XIX. yüzyılda yükselişe geçen Pan-Arabizme karşı Panislamist politikalarla bölgeleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti veya Hindistan, Java, Çin gibi Osmanlı dışı bölgeler için şeyhler ve tarikatlar, Doğu Anadolu'da Sultan Halife adına

¹³ Antonius, *Arap Uyanışı...*, s. 48.

¹⁴ Hulusi Kılıç, "Abdullah Nedim", *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 125-126

¹⁵ Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 123.

propaganda yapmanın temel araçlarıydı. Şeyhler ve tarikatlar Doğu Anadolu'nun her yerinde her zaman etkili ve geniş bir ağa sahip olduğundan, Abdülhamid'in tek yapması gereken tüm Müslümanları Sultan-Halife olarak etkilemek ve onların sadakatini kazanmaktı.

Devlet-aşiret ilişkilerinin doğası genellikle karmaşık ve dinamikti; Abdülhamid dönemi, XIX. yüzyılın sonlarında Heyderan aşireti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde yeni bir kayma yarattı. Bu dönem, merkezî hükûmetin aşiret üyelerini ve onların reislerini siyasi ve ekonomik olarak baskı altına alma girişiminde bulunmadığı için bir iş birliği dönemi veya çağı olarak adlandırılabilir. Tanzimat'ın bir önceki döneminin aksine yeni padişah II. Abdülhamid, İslamcı politikaları nedeniyle Osmanlı Müslüman aşiretleriyle iş birliği yapmıştır. Abdülhamid'in İslamcılığının ideolojik olmaktan çok işlevsel olduğunu ve dışarıdan devlet alanına yabancı müdahalenin etkilerini dengelemek için bir araç olduğunu belirtmek önemlidir¹⁶. Hamidiye döneminde Osmanlı Devleti, büyük güçler tarafından büyük siyasi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Çarlık Rusyası, Balkanlar üzerinden Akdeniz'e açılmayı, Boğaziçi ve Kafkasya'yı kontrol altına almayı amaçlayan yayılmacı politikalarını sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca Yunan, Bulgar ve Sırp ulusal hareketleri Rus Pan-Slav politikaları tarafından desteklenmiştir. Bununla birlikte, 1877-1878 büyük Osmanlı-Rus savaşından sonra Ayastefanos Antlaşması imzalanana kadar, geri kalan küresel imparatorluklardan Rus genişlemesine çok az yanıt alınmış veya hiç yanıt alınmamıştır¹⁷. Hilafetle ilgili meşruiyet bunalımı, II. Abdülhamid'in uzak ve çevredeki Müslüman eşraf ve reislerini koruma ve destekleme politikası benimsemesine neden olmuştur. Bu, Abdülhamid'in arkasında aktif olarak desteklediği yeni bir siyasetin veya ideolojinin, İslamcılığın tezahürüydü. Bazı araştırmacılar, II. Abdülhamid'in Müslümanların Hristiyanlara olan nüfus oranlarını dengelemek için

¹⁶ Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies*, C. 23/S. 3, 1991, s. 350-355.

¹⁷ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, E Yayınları, İstanbul 2006, s. 234-235.

Müslüman göçmenlerin Anadolu topraklarına yerleştirilmesini desteklediğini, çünkü bu dönemde Hristiyanların “tehdit” olarak görüldüğünü iddia ediyorlardı¹⁸.

Hamidiye İslamcılığı, önceki Tanzimat politikalarından kayarak bunun yerine Müslüman aşiret reislerini yetkilendirmeye başlasa da Osmanlı doğusunda kontrole ilişkin devletin merkezileşme politikalarında süreklilik vardı. Hüseyin Paşa ve diğerleri gibi aşiret reisleri, Osmanlı valilerini veya komutanlarını ziyaret etmeye devam etmişlerdir. Ancak bu, Kürt milliyetçileri veya Ermeni devrimciler gibi olası tehditleri bastırmaya teşvik edildiğinden, bu reislerin bölgedeki kötü şöhretli faaliyetleri konusunda farklı bir sonuç elde edilmesine yol açmamıştır. Yine de Hamidiye hükûmeti, sınır ötesi hareketlerle ilgili olarak, doğu sınır bölgelerinde kendi gücünü merkezileştirmek için ekstra çaba harcamaya devam etmiştir. Hamidiye döneminde aşiretlerin sınır ötesi hareketlerinin devam ettiği kaynaklarda pek görülmemektedir. Bu da gösteriyor ki, bu bölgelerdeki aşiretlerin çoğu zaten bir taraf seçmiş ve dolayısıyla Tanzimat döneminden 1890'lara kadar sınırın ya Osmanlı ya da İran tarafında kalmışlardır. Tanzimat hükûmetleri aşiret reislerine unvanlar, maaşlar ve hatta nişanlar verdiğinden, bazı aşiretlerin İran imparatorluğunda kaldığını gösteren gözle görülür kanıtlar olmasına rağmen, güçlü aşiret reislerinin çoğu Osmanlı topraklarında kalmayı tercih etmiştir. Bu nedenle merkez, Hamidiye süvari birliklerini kurduğunda ve reislere ayrıcalık tanıyan yeni politikalarını ilan ettiğinde, aşiret reislerinin çoğu zaten Osmanlı topraklarında ikamet ediyor ve bulunuyordu. Daha belirgin sınır bölgelerinin yaratılması, kabile kimliklerini şekillendirmiştir çünkü daha tanımlanmış bölgeler, kabilelerin sınır bölgeleri boyunca keyfi olarak dolaşmasına izin vermemiştir. Hem Osmanlı hem de İranlı yetkililer, aşiret çatışmaları sorununu “çözmek” için resmî randevularla bölgede düzenli olarak bir araya gelmişlerdir. Bununla birlikte bu toplantılarda, kabile işbirlikçileri için her imparatorluğun toprak kazanımlarının büyük bir kısmının nasıl kontrol edileceğine, genişletileceğine ve

¹⁸ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 45-48.

korunacağına odaklanılmıştır. Heyderan'ın aşiret kimliği Osmanlı kaynaklarında "bizim", İran Celalileri ise ötekileştirilmiş "İranlı" olarak geçmektedir¹⁹.

II. Abdülhamid döneminde, aşiretlerin devlete kazandırılması konusunda önemli adımlar atılmış ve devlet-kabile ilişkisinin ılımlı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlı Devleti elindeki nüfusu daha efektif bir şekilde kullanması gerektiğinin farkına varmıştır. Nüfusun çoğunluğunun yaşadığı bölgelerdeki göçebe unsurları, silahlı ve ihtiyaç duyulan maharetle askerlik bilincine sahip oldukları için önemlidirler. Devletin amacı bu bölgelere uygarlık götürme ve modernlik projesi kapsamında çalışmalar yapmaktır. Selim Deringil'in ifadesiyle devlet, Doğu Anadolu ve Arap vilayetleri gibi periferik bölgeleri, batılılar gibi kolonyal bir düzlem ile ele almaya başlamış ve politikasını bu doğrultuda gerçekleştirmiştir²⁰.

II. Abdülhamid, tahta geçmesinin akabinde merkeze uzak bölgeleri kontrol altında tutabilmek adına bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Padişahın amacı öncelikle yerel nüfusu merkez ile bütünleştirmek ve faaliyetlerini devlet adına yapmalarını sağlamaktır. Bunun örneğine Trablusgarp ve Bingazi sancağında oluşan Osmanlı Libyası'nda rastlıyoruz. Afrika'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük güçlerin hedefinde olması bölgeye kargaşa getirmiş ve II. Abdülhamid bölgeyi kontrol edebilmek için yerel halkı kullanmaya çalışmıştır. "Zühaf Taburu" isimli Araplardan oluşan bir birliğin parçası olarak bölgede hakimiyet kurmaya çalışmıştır²¹. Libya'da kabilelerle bağını sağlamlaştırmaya çalışan II. Abdülhamid, bölgede faaliyetlerini sürdüren, kabile kavgalarında önemli birer arabulucu olan Senusi şeyhlerine hediyeler göndererek merkeze olan bağlılıklarını güçlendirmeye çalışmıştır. İtalyanların süslü çay takımlarına karşın, büyük harflerle yazılmış Kur'an-ı Kerim göndermiştir. Senusi şeyhleri bu jestler karşısında kayıtsız kalmamış ve bölge bürokrasisinde önemli görevlerde yer almışlardır²². Bölgenin merkeze uzaklığından kaynaklı olarak

¹⁹ Erdal Çiftçi, "Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the 19th Century", *History Studies*, C. 8/S. 1, 2016, s. 7-18.

²⁰ Deringil, *Simgeden Millete...*, s.166.

²¹ Deringil, *Simgeden Millete...*, s.179.

²² BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, (Y. A. RES.), 25/14, Lef: 1, R. 2 Ağustos 1300/15 Ağustos 1884.

idaresinin zor olması, Osmanlı'nın bölgedeki yerel güçlere bel bağlamasına sebep olmuştur. Askerî reform komisyonunun layihasına göre, Bornu hükümdarının ve Tuareg kabilelerinin hoşnut tutulması gerektiği, Orta Afrika'da yaşayan milyonlarca Müslümanın umudunun Osmanlı olduğu dile getiriliyordu. Eğer Hristiyanlara karşı gelmezseniz ilkel bir şekilde yaşamaya devam edileceği de vurgulanıyordu²³.

II. Abdülhamid'in periferide yerini sağlamlaştırmak için ele aldığı bir diğer politikası, Panarabizm, Pangermenizm, Panslavizme karşılık Pan-İslamizm olmuştur. Senusi şeyhlere Kur'ân-ı Kerîm göndermesi, Tuareglerin halifenin etrafından toplanmaları gerektiğinin dile getirilmesi, bu politikanın tezahürüdür. XIX. yüzyılda özellikle batılı güçlerin Afrika ve Orta Doğu sevdası, bu doğrultuda attıkları emperyal adımlar II. Abdülhamid'in böyle bir politika gütmesine neden olmuştur. Enver Ziya Karal bu politikayı neden uyguladığını şu dört maddeyle dile getiriyor:

- *Müslüman-Hristiyan münasebetlerin kötüleşmesi,*
- *Avrupa'nın Osmanlı Hristiyanları lehine müdahalesi,*
- *İslam topraklarının Avrupa tarafından istilası,*
- *İslam dünyasında İslam ittihadı lehine fikirlerin ortaya çıkması²⁴.*

Panislamizm politikasının ne demek olduğundan ziyade ne amaçla ifa edildiğine bakmak gerekir. Pan-İslamizmin, İttihâd-ı İslâm misyonuyla kullanıldığı, Müslümanları siyasi olarak halifenin etrafında birleştirmeyi amaç edindiği söylenebilir. Bununla beraber devrin büyük devletlerine karşı siyasi bir birliktelik ve sömürü bölgelerindeki halkın halifenin şemsiyesi altında birleşerek Avrupalı devletlere karşı bir güç oluşturulması da hedeflenmiştir. Avrupa'ya karşı bir cephe oluştururken onların teknik, askerî ve modern yeniliklerini almaktan geri durmayan ama milletin kadim değerlerine de sahip çıkan bir İslamcılık tezahürü görülmektedir²⁵.

²³ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, (Y. MTV.), 59/15, Lef: 2, 8 Receb 1309/7 Şubat 1892.

²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 544.

²⁵ Necmettin Alkan, *Sultan II. Abdülhamid, Arafta Bir Hünkâr*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023, s. 267.

Kemal Karpat, padişahın mevcut siyasetinin bazıları tarafından “Panislamizm” olarak nitelendirilmesine karşı çıkararak bunun İslamizm/İslamcılık olarak tanımlanabileceğini ve uygun olanın da bu düşünce olduğunu iddia etmektedir. Karpat, İslamcılık olarak kavramsallaştırdığı bu siyaset veya düşüncenin uluslararası ilişkilerde araçsallaştırıldığı zaman “Panislamizm” olarak tanımlamanın daha doğru olacağını ifade etmektedir. Yazara göre İslamcılığın bu boyutu da esasında bir milletin oluşumu noktasında bir öneme haiz değildir. Karpat, İslamiyet'in bir ideoloji olarak işlevselleştirilmesinin esas amacının da Arapları, Osmanlı ile bütünleştirmeye yönelik olduğunu öne sürmektedir. Diğer bir ifadeyle, Panislamizm II. Abdülhamid'in Müslümanlığı yaymak için değil, iç bütünlüğü sağlamaya yönelik politik hedeflerini gerçekleştirmek için araç olarak kullanılması şeklinde ifade edilebilir.²⁶

II. Abdülhamid'in Panislamizm politikaları, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin yayılmacılığına karşı olmuş; onların hükmetmeye çalıştıkları bölgelerde faaliyetlerini arttırmıştır. Padişah, 93 Harbi'nin ağır mağlubiyetinden sonra Rusya ile ilişkilerini normalleştirmeye çalışırken Pan-Slavizme karşı Panislamizmi kullanmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin gizli görevlileri ve konsoloslukları, Kırım ve Orta Asya halkları arasındaki dini ve manevi bağı güçlendirmeye yönelik faaliyetleri yürüterek onların Türk topraklarına göçünü özendirmiştir. Ruslaştırma politikasına karşı bu şekilde bir cephe oluşturulmuştur. İngilizler ise yazdıkları raporlarda Panislamist politikardan tedirgin olduklarını, Hindistan ahalisinin aklının çelindiğini ifade ediyorlardı²⁷. II. Abdülhamid döneminde, Müslüman coğrafyada Panislamizm politikalarını sekteye uğratmak için İngiliz ve Fransızların yaymış oldukları bir Arap hilafeti propagandası mevcuttur. Fransa'da yayınlanan *LE Temps* gazetesi de bu durumu sütunlarına taşıyarak Arap hilafetini ve bu doğrultuda kişilerin ortaya çıktığından bahsetmektedir²⁸. Özellikle Hint coğrafyasında halifelik üzerinden yani bizi ilgilendirdiği boyutuyla Panislamizm üzerinden İngiliz ve Osmanlı hariciyecileri sürekli teyakkuzda olmuş, basın yoluyla kendi güçlerini ve meşruluklarını ispat etmeye çalışmışlardır. *Pencab Times* gazetesinin Osmanlı hilafetinin geçersizliği

²⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 434.

²⁷ Deringil, *Simgeden Millete...*, s. 47.

²⁸ *LE Temps*, 29 Ağustos 1906.

üzerine yazmış olduğu makaleye karşılık, Osmanlı Bombay Başşehbenderliği'nin Osmanlı hilafetinin meşruluğunu ortaya koyan bir makale yazarak, Bombay, Kalküta, Madras ve Lahore'da çıkan tüm gazetelerde yayınlattığı bildirilmiştir. Bu makalenin en vurgulu yeri, Osmanlı'nın kendi büyüklüğünü ifade ediş biçimidir:

“Zira İslâm nokta-i nazarından muhakeme olunur ise şurası derkenardır ki eğer Hilafet-i Kübra-yı İslâmiye memalik-i Şahaneleri kıtaat-i seleseye mümted (üç kıtaya uzayan) olan zat-i Şevketsemat-i Hazret-i Padişahi'ye aid olmayub da serseri şeyhinde veya Necara, Afgan, Fas gibi küçük bir emirde olmuş olsa idi itibar ve mer'iyetini zayi' etmiş olur idi”²⁹

Merkeze uzak bölgelerin kontrolü her zaman zor olmuştur. XIX. yüzyılın Osmanlı açısından yıkıcı etkisi de vücuda gelince, bölgeleri kontrol etmek eskisinden daha da zor bir hal almıştır. II. Abdülhamid, tahta çıkışının akabinde gerçekleşen Rus Harbi mağlubiyetinden sonra uzak bölgelerdeki Müslüman ahaliyi kontrol altında tutmak istemiş ve bu doğrultuda politikalar gerçekleştirmiştir. Arap ve Kürt şeyhlerinin İstanbul'a davet edilmesi, tekkelerin tamiri, Arap İzzet ve Naum Paşa gibi Arap kökenli kişilerin sadrazam yapılması aslında Abdülhamid'in Panislamist politikasının çıktısı olarak göze çarpmaktadır. Aynı zamanda Yemen, Trablusgarp ve Mısır'da önemli ailelere hediyeler, nişanlar gönderilmesi, özellikle 1882 yılında işgal edilen Mısır'da Osmanlı lehine yayın yapan gazetelerin, aydınların, yazarların desteklenerek İngilizlere karşı birliktelik oluşturulmaya çalışılması da Panislamist politikalar çerçevesinde değerlendirilir³⁰. II. Abdülhamid, Osmanlı toplumu tarafından bilinen ve saygı duyulan şeyhler ile yakın ilişkiler geliştirmeye özen göstermiş, "mezheb-i resmiyesi"ni de dönemin önemli alimleri olarak görülen Ebulhuda el-Sayyadi, Şeyh Hamza Zafir ve Ahmad Esad gibi ideologlar vasıtasıyla işlevsel kılarak topluma aktarmıştır. II. Abdülhamid'in devrinde memleketin her yanından saraya mollalar, şeyhler, seyyidler, şerifler ve alimler gelmiş, bu kişiler farklı ve hususi bir muamele ile ağırlanmışlardır. İnalçık ve Seyitdanlıoğlu'nun altını çizdikleri gibi II. Abdülhamid şeyhler ile seyitleri, sürekli olarak atıye ve ihsanlarla ödüllendirmiş, bu

²⁹ BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, (Y. A. HUS.), 214/63, Lef: 2, 20 Şaban 1305/2 Mayıs 1888.

³⁰ Alkan, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 269.

çerçeve de Hazîne-i Hâssa kaynaklarını da kullanarak dini hizmetlerin verildiği yerler olan tekke, dergâh ve zaviyeleri desteklemiştir³¹.

Panislamist politikalarının bir diğer unsuru eğitim olmuştur. II. Abdülhamid dönemi eğitimde gerçekleştirilen atılımlar sadece merkez özelinde kalmamış; devlet sınırlarının her tarafına taşınmaya çalışılmıştır. 1888-1889 yılında Felemenk sömürgesi olan Cava'da bir grup öğrencinin Mekteb-i Sultânî'ye ve Mekteb-i Mülkiye'ye kabul edilmeleri bu durumun sınırlarla da alakalı olmadığını, Panislamist düşünceyle hareket edildiğini göstermektedir. Bu hareketin bölge Müslümanları tarafından güzel karşılandığını 1898 yılında Batavya Başşehbenderi Mehmet Kâmil Bey'in İstanbul'a yazdığı raporda görmekteyiz³². Bu politikanın başarılı olduğunu Hollanda kaynakları da bize göstermektedir. Mezun olan Cavalı Müslümanların memleketlerine Osmanlı pasaportu ile dönmeleri ve Hollandalı yetkililere kendilerinin artık Avrupalı sayılmaları gerektiği ifade edilmiştir. Hindistan ve Seylan Adası'ndan da benzer girişimler olmuştur. Özellikle Seylan Adası'nda Kur'ân okuma yarışmaları düzenlenmiş ve güzel Kuran okuyana Kurân-ı Kerîm hediye edilmiştir³³.

II. Abdülhamid tahta geçer geçmez Arap vilayetlerine gösterdiği teveccüh, çalışmalara da yansımıştır. Bu dönemde Arap vilayetlerine vali olarak atanmak çok prestijli bir durumdur. Bağdat'a vali olarak atanmak Arnavutluk'a atanmaktan daha cezbediciydi. Bölgeyi kontrol altında tutabilmek adına imar çalışmalarına hız verilmiş, 1882-1908 yılları arasında inşa edilen demiryollarının %47'si Suriye toprakları üzerinden geçirilmiştir. Burada Suriye'nin Panarabizm fikrinin ana kaynağı olması ve hac yolları üzerinde bulunması da önemli bir ayrıntıdır. Aynı dönem içerisinde Arap vilayetlerinde vücuda getirilen, iptidailer, rüştiyeler ve idadiler Abdülhamid'in eğitimle dönüşüm fikrini destekleyici adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Beyrut'ta bir idadi açılmış, Şam'da ise tıp, hukuk, güzel sanatlar ve meslek okulları inşa edilmiştir. Yine bu bölgede geleceğin Arap subaylarını yetiştirmek için askeri rüştiyeler açılmıştır. 5. ve 6. Ordu, karargahların bulunduğu Şam ve Bağdat'ta iki idadi

³¹ Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.584.

³² BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı, (BEO.), 1118/83843, Lef: 1, 18 Muharrem 1316/11 Haziran 1898.

³³ Deringil, *Simgeden Millete...*, s. 33.

açarak bölgeyi devlete entegre etmeye çalışmıştır. Bu dönemde, yalnızca yerel düzeyde değil merkezî anlamda da Arap nüfuzunun arttığını görmekteyiz. Arap İzzet Paşa³⁴, Selim ve Necib Melhame³⁵ kardeşler, önemli görevlere getirilmiştir. Arap şeyhlerin de sarayda misafir olarak ağırlanması Arap coğrafyasına verilen değerin bir kanıtıdır³⁶. II. Abdülhamid, yukarıda da zikredilen, Rufai şeyhlerinden Ebu'l Hüda'yı, Suriye'den Yemen'e kadar uygulanacak politikalarda bölgenin dini hassasiyetleri üzerinden danışmanı yapmıştır. İzzet Holo Paşa, mabeyn ikinci kâtibi olacak kadar padişahın yakınına girerek resmî bir görev almış son olarak da Melhame kardeşlerden Necib, Avrupa'daki Arapların, faaliyetleriyle alakalı çalışmalar yapmış Selim ise padişaha danışmanlığı yanı sıra nazırlık görevini de ifa etmiştir³⁷.

2.2. Kabilelerin İskânı

XIX. yüzyılda Irak'taki birçok aşiret yarı göçebe hatta tamamen göçebeydi. Batı Irak ve Hamad platosundaki Anaze, Ben-i Lam ve Şemmar gibi bedevi kabileleri, zorlu çöl ortamına uyum sağlamalarına ve bölgedeki geniş otlak alanlarından yararlanmalarına yardımcı olan hareketlilikleri ile biliniyordu. Bu kabilelerden bazıları, bölgelerini genişletmenin veya rakip kabilelere karşı kendilerini savunmanın bir yolu olarak baskınlar ve savaşlar düzenlemiştir. Bununla birlikte Karaçay ve Çalubi gibi diğer bazı kabileler, öncelikle tarımla uğraşıyorlardı ve daha yerleşik bölgelerde yaşıyorlardı. Aşiret reisleri, aşiretin bütünlüğünün korunmasında ve bölgesel siyasette çıkarlarını temsil etmede çok önemli bir rol oynamışlardır. Şeyhler, komşu aşiretlerle ve Osmanlı yetkilileriyle vergilendirme veya ihtilaflar gibi konularda müzakere etmekten sorumluydu. Çoğu durumda Osmanlı yetkilileri, genellikle bölge üzerindeki kontrolü sürdürmenin bir yolu olarak, yerel bir şeyhi veya baskın bir aşiretin liderini temsilci veya vali olarak atadı³⁸.

³⁴ Arap İzzet Paşa, kendi notlarının yer aldığı tıpkı basım ve transkripsiyon eseri için bk. Arap İzzet Holo, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri Abdülhamid'in Kara Kutusu*, 2 Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2019.

³⁵ Melhame Ailesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Erol Makzume, *Sultan II. Abdülhamid'in Hizmetinde Selim Melhame Paşa ve Ailesi*, MD Basım, İstanbul, 2019.

³⁶ Georgeon, *Sultan Abdülhamid...*, s.252.

³⁷ Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arapları, Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 114.

³⁸ Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde...*, s. 32.

XIX. yüzyılın başlarında, Irak'taki aşiretlerin etkisi dönemin siyasetinde güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Şammar şeyhi Rahmah ibn Cabir el-Cabir gibi birçok aşiret lideri, Osmanlı Devleti'nin otoritesine meydan okuyacak ve kendi siyasi yetkilerini kullanacak kadar güçlenmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı yetkilileri XIX. yüzyılın sonlarında Irak üzerinde daha merkezî bir kontrol uygulamaya çalışmış, bu da aşiret özerkliğinin kaybedilmesine ve yeni siyasi elitlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, Irak'taki aşiretler, XIX. yüzyılda bölgenin sosyal ve siyasi manzarasında hayati bir rol oynamışlardır. Bu aşiretler, Irak'ın sert ve genellikle şiddetli ortamına uyum sağlamalarına ve hayatta kalmalarına yardımcı olan bir kültüre sahipti. Osmanlı yetkililerinin aşiretler üzerinde kontrol kurma girişimlerine rağmen, aşiretler farklı geleneklerini devam ettirmiş ve bölgeyi bugüne kadar şekillendirmişlerdir.

Osmanlı idaresi altında göçebeler ayrı bir topluluk oluşturmuşlardır. Belirli kanun ve nizamlara tabi olan Osmanlı merkezî idaresi bürokratları, göçebe nüfusa karşı genellikle olumsuz bir görüşe sahipti. Göçebelige yönelik bu ön yargının İslami bir etki yaratıp yaratmadığı tartışmaya açıktır. Ancak bu tutum, Osmanlı bürokratlarının tarımsal ve merkezîyetçi bir iktidarın enstrümanları olduğu düşünüldüğünde daha anlaşılır hale gelmektedir. Osmanlı bürokratları, ana gelir kaynağı tarımsal üretim olan bir tarım devletinin temsilcileri olarak, göçebe kabilelere karşı kural olarak köylülüğü ve tarımı desteklediler³⁹. Göçebelerle ilgili Osmanlı vergi düzenlemelerinin kasıtlı olarak onları göçebe yaşam tarzına yerleşmeye ve terk etmeye zorlamak için belirlendiği iddia edildi. Ancak bu argüman, göçebelerin Osmanlı toplumu içindeki sınıflandırılmasına ilişkin yanlış bir varsayım içerir. Göçebelerin uygun "askerî" gruba dahil edildiğini varsayar⁴⁰. Osmanlı Devleti'nin politikaları, devlet sistemi içindeki göçebe grupları ve kabile konfederasyonlarını barındırmak ve kontrol etmek için tasarlandı. Osmanlı hükûmeti Orta ve Doğu Anadolu'daki siyasi statükoyu korumayı amaç edinirken, gücü yettiği her an merkezileşme için baskı yaptı. Kasıtlı bir yerleşim politikası ancak XVII. yüzyılda acil bir durum karşısında başlatıldı. Göçebeler, yerleşik nüfus ve devlet arasında sonu gelmez bir mücadeleden

³⁹ Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," *A Social and Economic History of the Ottoman Empire*, eds. Halil İnalcık and D. Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994. ss. 32-37.

⁴⁰ Paul Linder, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Indiana University Press, 1983, ss. 55-60.

bahsetmek yanıltıcıdır. Ancak İstanbul ve göçebe ilişkileri mükemmel olmaktan uzaktı. İstanbul artan bir denetim için bastırırken, göçebe aşiretler merkezi yönetimin kısıtlamalarından kaçmaya çalıştı. Nitekim XIX. yüzyıla kadar göçebe gruplar, İstanbul ve temsilcilerinin baskılarını püskürtmekte oldukça başarılıydılar. Öte yandan, Orta Doğu ve Doğu Anadolu göçebelerinin Suriye'nin güneyindeki çölde uygun olmayan bir bölgeye yerleşmelerinin ana nedeni, daha iyi otlaklar ve su kaynakları arayışıyla bölgeye giren Bedevi aşiret konfederasyonlarının baskısını durdurmaktı.

Aneze ve Şemmar aşiret konfederasyonlarının ilk dalgaları XVII. yüzyılın sonlarına doğru Suriye'de görülmeye başlandı. Ancak Aneze ve Şammar kabilelerinin kuzeye doğru hareketi XVIII. yüzyılda güçlendi. Osmanlı merkezî idaresinin savunma kabiliyetinin olmaması, muhtemelen Bedevi aşiretlerini akın ve daha iyi otlaklar için Kuzey Suriye'ye taşınmaya yöneltti⁴¹. Kuzey Suriye, XVIII. yüzyılda göçebe gruplar için bir sürgün bölgesi olarak önemini korumuştur. Osmanlı merkezî hükümeti Anadolu göçebelerini Rakka, Halep, Rama ve Humus'a zorla yerleştirmeye ısrarla devam etti⁴².

Doğu vilayetlerinin pasifize edilmesi de 1834-1839 yılları arasında şiddetle devam etti. Reşit Mehmet Paşa'nın 1836'da tifüsten ölmesinin ardından yeni Diyarbakır valisi Hafız Paşa, Bâbiâli'yi merkezileştirme politikasını sürdürdü. Ancak 1839'da Mehmed Ali ile savaşın patlak vermesi ve ardından Nizib'de Osmanlı yenilgisi devletin doğu eyaletlerinde merkezîyetçi politikaların uygulanmasını önemli ölçüde geciktirdi. Yine de 1839'a gelindiğinde Osmanlı idari sistemini bütünleştirmeyi kabul eden ya mütesellim ya da voyvoda haline gelen yalnızca birkaç Kürt hanedanı bölgede kaldı. Osmanlı'nın Nizib yenilgisinden sonra aşiretler ve yerel yöneticiler, merkezi otoritenin zayıflığından ve karmaşasından yararlanarak eşkıyalığa giriştiler ve etki alanlarını her tarafta genişlettiler⁴³. Tanzimat reformlarının tam olarak uygulanması, görünüşe göre, yerel eşrafın ve devlet görevlilerinin yerel halktan özgürce aldıkları

⁴¹ Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987. s. 8.

⁴² Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda..., s. 136-140.

⁴³ Henry Austen Layard, *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan...* s. 66.

yardımlardan yoksun bırakılması anlamına geliyordu. Diğer bir olumsuz faktör de imparatorluk içindeki Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitlik ilkesiydi. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki eşitlik, Müslüman nüfus tarafından, özellikle de imparatorluğun nispeten gelişmemiş bölgelerinde yaşayanlar tarafından kolayca kabul edilemezdi. Öte yandan, yerel aşiret reisleri ve ağalar tarafından Hristiyan nüfusa çeşitli harçlar ve vergiler konuldu, Tanzimat bu hakların kaybı anlamına gelecekse, uygulanmasını asla kabul etmeyeceklerdi. Bu tür radikal reformların imparatorluğun her yerindeki yerel güç gruplarının direnişiyle karşılaşacağı açıktı. Doğu Anadolu da bu durumun bir istisnası değildi.

Tanzimat politikalarının uygulanmasına çeşitli gruplar karşı çıkmıştır. Tanzimat politikalarının yayılması, Osmanlı idaresi için zor bir görev haline gelmiştir. Bedirhan'ın isyanıyla ilgili olarak Bâbü'lî'ye gönderilen bir taşra raporu, Bedirhan Bey'in etrafında çeşitli hoşnutsuzluk gruplarının bir araya geldiğini ortaya koymaktadır. Çeşitli gruplar arasında Van'ın yerel eşrafı ve tımar sahipleri ile Erzurum'daki devlet görevlileri ve Muş Kaymakamı zikredilmiştir⁴⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu Anadolu'da şeyhlerin yükselişine katkıda bulunan birkaç sebep vardır. Şeyhlerin çatışmaların sona erdirilmesinde çok önemli bir rol oynamalarının nedenlerinden biri hem aşiret liderleri hem de aşiret nüfusu üzerindeki dini nüfuzları ve prestijleridir. Orta Çağ'dan bu yana bölgenin dini ve sosyal hayatında şeyhler ve tarikatlar her zaman önemli bir role sahip olmuştur⁴⁵.

Osmanlı devletinin modernleşmesi, geleneksel bir devletin içeride ve dışarıda yaşadığı olumsuz koşullar karşısında modern merkezi bir devlete zorunlu dönüşümünü ifade etmektedir⁴⁶. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hükûmeti, göçebe nüfusların iskânı için radikal ve kapsamlı bir reform programı başlatmıştır. 1858'de hükûmet, görünüşe göre toprak rejiminin normalleştirilmesiyle şehirli ileri gelenlerin ve aşiret reislerinin gücünü kırmak için tasarlanmış bir Arazi Yasası çıkarmıştır. Arazi Kanunu başlangıçta toprakları küçük çiftçilere dağıtmanın yanı sıra toprağı fiili olarak

⁴⁴ Ahmed Lütfi, *Lütfi Tarihi*, C. V., Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1885, s. 474-475.

⁴⁵ David McDowell, *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51.

⁴⁶ Fasih Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati 1839-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 55.

işleyenleri toprağın yasal sahiplerine dönüştürmeyi amaçlıyordu. Arazi Kanunu'nun bir diğer amacı da göçebelerin yerleşimi için elverişli koşullar sağlamaktı. Burası merkezî yönetimin Tapu Kanunu ile amaçlarına ulaşip ulaşmadığını tartışmanın yeri değil ama birçok yerde yerel eşraf ve ağaların yeni düzenlemelerle güçlerini ve servetlerini koruyabildikleri tartışılabilir. Arazi Kanunu'nun çıkarılmasına, imparatorluk çapında kapsamlı bir yerleşim programı eşlik etmiştir. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa'nın Kilikya Ovası'na yaptığı ünlü sefer, bu kapsamlı programın bir parçasıydı. İskân politikaları Anadolu'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde uygulanmıştır. İlginç bir örnek, Osmanlı yetkililerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'deki Bedevi aşiretleri arasında uygulamaya çalıştığı ve pek de başarılı olamadığı iskân politikalarıdır⁴⁷.

1877-78 Türk-Rus Savaşı'nın sonucu imparatorluk için bir felaket olsa da büyük güçler arasındaki rekabet sayesinde "Avrupa'nın hasta adamı" yeniden toptan çöküşten kurtulmuştur. Ayastefanos Antlaşması, İngiltere için Doğu Akdeniz'de bir dizi tehdit edici olasılığı gündeme getirmiştir. Rusya'nın Bulgaristan ve İstanbul'u kontrol etme olasılığı, İngiltere'de bir kez daha Rus düşmanlığını uyandırmıştır. İngiltere, diğer büyük güçlerin verdiği destek sonucunda nihayet Berlin Kongresi'nde Ayastefanos'un maddelerini gözden geçirmeyi başarmıştır. Yine de Berlin Kongresi, 1877-78 Savaşı'nın Osmanlı Devleti için yıkıcı sonuçlarını değiştirmemiştir. İmparatorluk sonunda Balkan eyaletlerinin çoğunu ve Asya topraklarının garantisini ve Berlin Kongresi'ndeki desteği karşılığında İngiltere'ye umutsuzca "kiraladığı" Kıbrıs'ı kaybetmiştir⁴⁸.

1830'larda yerel hanedanların tasfiyesi, Doğu Anadolu'da bir tür iktidar boşluğuna yol açmıştır. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, yerel güçlerin tasfiye edilmesinin ardındaki temel amaç, bölge genelinde merkezî otoriteyi daha sağlam bir şekilde kurmaktır. Ancak yerel hanedanların tasfiyesini takip eden dönemde, Osmanlı hükûmeti Doğu Anadolu'yu doğrudan kontrolü altına alacak kaynaklara ve

⁴⁷Norman N. Lewis, *Nomads and Settler in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987 s. 42-46.

⁴⁸Muriel E. Chamberlain, *Pax Britannica British Foreign Policy 1789-1914*, Routledge, London, 1988, s. 141.

tutarlı politikaya sahip değildi. Böylece bu iktidar boşluğu tarikatlar ve şeyhler tarafından yavaş yavaş doldurulmuştur. Aralarındaki çatışma ve kan davalarında dinî prestijin yanı sıra arabuluculuk rollerinin de etkili olduğu ileri sürülmüştür⁴⁹.

2.3. Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları

II. Abdülhamid, Arap coğrafyasındaki kabileleri, kullandığı Panislamist politikayla kendisine bağlamaya çalışmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise bölgeyi kontrol altına alabilmek için hem askerî hem de eğitim reformları gerçekleştirmiştir. Demografi ve nüfusun bileşimi ile ilgili tartışmalar, Osmanlıları Ermeni tebaasını Müslüman Kürtler ve Çerkezlerden korumaya zorlayan bir hüküm içeren Berlin Antlaşması'ndan sonra daha belirgin hale geldi⁵⁰. Doğu Anadolu Bölgesi'nin milletlerarası arenada bu kadar önemli hale gelmesinin üç ana sebebi mevcuttur:

- Şark Meselesi,
- Emperyalizm
- Sömürgecilik.

İlk olarak 1815 Viyana Kongresi'nde ortaya atılan Şark Meselesi, ilk etapta Türkleri Balkanlardan atmak düsturuyla hareket etse de 93 Harbi neticesi sonrası Anadolu'daki Hristiyanları Türklerden kurtarmak olarak şekil değiştirmiştir. Yine bu dönemde büyük devletler yani İngiltere ve Rusya için, bu bölge hem kendi sömürgelerinin güvenliği hem de yeni sömürgeler için birer memba idi. İşte bu ahval ve şerait içinde II. Abdülhamid bu bölgeye özel önem vermiş ve politikalarını bu doğrultuda ifa etmiştir⁵¹. Bölgenin kontrol altında tutulması ve yeniden imarına yönelik faaliyetler gerçekleştirmiştir. Hatta yabancı elçilerin de buradaki kargaşa dikkatini çekmiştir. Bunlardan birisi olan Henry Layard'ın 93 Harbi sonrasında vermiş olduğu ve 1878 yılında kaleme aldığı layihasında Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda özellikle Asya kıtasında asayişin hiç kalmadığını Kürt, Arap ve Çerkez aşiretlerinin

⁴⁹ McDowell, *Modern Kürt...*, s. 50-52.

⁵⁰ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.95.

⁵¹ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 432-434.

yaptıkları gasp, yağma ve adam öldürme sebebiyle halkın can, mal ve namusundan emin olamadıklarını, bunun sonucu olarak ticaret ve ziraatın bitme noktasına geldiğini ve şehirlerin harap halde olduğunu belirtmektedir “Kürt ve Arap haşaratına dahi tiz elden keşide-i sedd-i mümana’at” edilmesini isteyen Layard, Van, Sivas, Diyarbakır, Musul, Bağdad ve Suriye vilayetinden büyük kısmının hâlihazır durumunun bu aşiretlerin eşkıyalıklarının engellenmesiyle hem Hristiyan hem de Müslüman halkın “mağduriyet ve mazlumiyetlerinin” ortadan kalkacağını belirtir⁵².

Türk paşaların da bu konularda padişaha layihalar sunduğunu, bölgenin kontrol altına alınabilmesi için bazı tedbirlerin vücuda getirilmesi gerektiğini görmekteyiz. Mardin Mutasarrıfı Şükrü Paşa, sunduğu Dersim, Çemişkezek ve civarına yaptığı teftiş ve gördüğü aksaklıkları anlattığı layihada,

“Koçuşağı ve Şamuşağı aşireti” nin merkezle Çemişkezek kazalarının geneli, Çarsancak kazasından Pertek nahiyesinin birçok karyelerine tecavüz ederek, hayvanlarını yağma ettiklerini, asayiş, huzuru kaçırdıkları ve pek çok karye ahalisinin “terk-i diyarla karyelerin harab ve miskin ve garaib” olmasına sebebiyet verdiklerini, böylelikle livanın idare ve asayişinin kontrolden çıktığını dile getirilmiştir. Koçuşağı ve Şamuşağı aşiretinin bu hâl ve hareketlerinin, ziraat ve ticaretle iştilal eden “Ferad uşağı, Karaballı, Avasanlı ve Tecitarlı” gibi aşiretlere de sirayet ettiğini, talan ve yağmaları ise “Koç ve Şamuşağı” aşiretlerinin yaptıklarını iddia ve ısrar ettiklerini bunların biran evvel “taht-ı inzibat ve itaata” alınmaları gerektiği bildirilmektedir. Aşiretlerin şekavetlerinin (eşkıyalık) önlenmesi için tedbir olarak uygun mevkilere ellişer hanelik iki üç Çerkes muhacir bölgesi inşa edilmesini ve buralara bu kişilerin yerleştirilmesini ve böylece aşiretlerin isyan ve talana meyledemeyeceğini, mecburen ziraat ve ticaretle uğraşacaklarını, böylelikle “haşeratı kordon vasıtasıyla haricen muhafazaya çalışmaktan ise dahilen terbiye ve ıslah-ı hallerine sarf-ı meri ve gayret eylemek daha ziyade faide-bahş (faydalı) olacağını” ifade etmektedir⁵³.

Layihalardan da görüldüğü üzere bölgede asayiş büyük bir problem teşkil etmektedir. Bu durumun sadece güvenlik değil uzun vadede büyük ekonomik

⁵² BOA, Yıldız Esas Evrakı, (Y. EE.), 7/7, 9 Şaban 1299/26 Haziran 1882.

⁵³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi, (Y. PRK. UM.), 32/108, 10 Rebiyülahir 1313/30 Eylül 1895.

problemlere de sebep olacağı II. Abdülhamid tarafından bilinmekteydi. 93 Harbi sonrasında uluslararası güçler tarafından dillendirilen “Ermeni devleti” fikri ve Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın hedef alınması II. Abdülhamid’i tedirgin etmiştir. Padişah bölgede yaşayan Kürtleri devlete entegre etme ve onlara merkezin gücünü aktarmak konusunda geri durmamıştır. Osmanlı merkezî gücünü bu bölgelerde güçlü bir şekilde kurabilmek için, zaman zaman bölgede karışıklık çıkaran Kürt aşiret reislerinden kendisine müttefik devşirmiştir. XIX. yüzyılın son dönemlerinde Kürtler, Osmanlı merkezî iktidarı için Ermenilere karşı bir denge unsuru olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişkiler karşılıklı bir çıkar ilişkisi üzerinde inşa edilmiş, bu çerçevede Osmanlı merkezi iktidarı Kürt periferisinin yerel iktidar odağı konumundaki aşiret reislerine güç aktarımında bulunmuştur. Devlet, Kürtleri yeniden aracılar vasıtasıyla Osmanlı sistemine entegre etmeye çalışmış ve belli bir zamana kadar bu siyasetini başarıyla sürdürerek Kürtleri entegre etmeyi de başarmıştır⁵⁴.

93 Harbi akabinde, bölgedeki Kürt-Ermeni çatışmaları hakkında bölgeden sürekli şikâyetler gelmiş ve devlet, bölgede yaşayan Kürtlerin, Ermenilere karşı giriştiği iddia edilen olaylarla ilgili araştırma yapmak ve Kürt beylerinin bölgedeki faaliyetlerini merkeze iletmek için Abidin Paşa'yı görevlendirmiştir. Paşa da yaptığı araştırmalar sonucunda edindiği verileri 1879 senesinde bir rapor şeklinde merkeze iletmıştır. Bu raporda:

"Haleb'de teb'id olunan bu zalimler şimdi kemal-i sûz ü güdaz (yakan) ile istitaf (içermek) ve istirhamederler ve merhamet nukatını (noktalar) kâle alırlar bunca binlerle ahali-i sadıka ve mazlumeyi dil-hun (yüreği yaralı) ve perişan eyledikde ol halde merhameti düşünmediler mi? Bunlar ki nüfuz-ı hükümeti izale, bunlar ki efkâr ü amal-ı şeytaniyelerini icra için Devlet-i Âliyye ülkesi içinde muhafaza-i asayiş için ihmal eder manasıyla Berlin Muahedesinin (anlaşma) altmış birinci maddesinin vücuduna bais-i müstakil oldular. Bunlar ki buldukları yerlerde varidat-ı devleti müdahalat-ı zalimkâraneleri (zalimce müdahaleler) hasebiyle mahvolmak derecesine

⁵⁴ Orhan Örs, *II. Abdülhamid Dönemi Kürt Politikası (1876-1909)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018, s.151.

getirdiler. Bunlar ki, mamureler yerine harabeler gösterdiler, bunların vücuduna merhamet etmek yırtıcı hayvanlara ve yılanlara merhamet etmek gibidir”⁵⁵.

Paşa bölgedeki aksaklıklar ve kargaşalardan dolayı Kürt aşiretlerini ağır sözlerle eleştirmekten kaçınmamıştır.

Abidin Paşa, raporunda bölgedeki güçlü Kürt beylerinin adeta birer muhtariyet biçiminde örgütlendiklerini kaleme almış ve bu konuda eleştirilerde bulunmuştur:

"İcra eyledikleri mezalim ve taaddiyat heman cümlesi biçare-i İslâm başına vaki' olup çünkü Ermeniler için Bâb-ı âli'ye şikâyet edecek vesait bulunduğunu zalimler bildiklerinden onlardan mehma-emken ictinab eyledikleri Kürdistan'ca umur-ı malumedendir" diye eklemiştir. Devamla da;

*"Bunların icra-yı zülm için bu kadar tekessür etmiş olan cesaretleri hükümet tarafından her ne vakit bazısı derdest olunmuş ise cüzi bir müddet tevkif ile adetleri üzere müracaat eyledikleri vesait keşide ve feryad ve velveleri sayesinde tahlis-giriban etmiş ve binaenaleyh hem kendilerinin cüretleri zaid hem de zülme meyyal olanlar da yeniden bais-i cüret oldular," demiştir.*⁵⁶

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Sivas Valiliği görevini icra eden Abidin Paşa, hazırladığı raporda Diyarbakır Valisi'nin bölge hakkında kendisine 19 Eylül 1295/1 Ekim 1879 tarihinde ilettiği telgrafa da yer vermiştir. Telgrafın içeriğinde bölgedeki taşkınlıklarından dolayı sürgüne mahkûm edilen Kürt beyleri yer almıştır:

"Berat tağrib (kovma, gönderme) için Haleb'e giden eşhâs (şahıslar) hakkındaki 4 Eylül 1295/6 Eylül 1879 tarihli karinname-i telgrâfileri cevabıdır. Eşhâs-ı merkûme içinde meşâyih ve ümerâ olmayup bunlar üç nev'idir. Birincisi, icraat-ı hükümete iştiraki itibar etmiş nafizü'l-hüküm (hükümü geçen) Eskidere beylerinden, ikincisi, kat-ı tarik (yol kesici, eşkıya), üçüncüsü, gasb ve lehinde onlara muin (yardımcı) ve yaran (dost) olanlardan olduğu hükümete ve heyeti islahiyeye ahali-i müslime ve gayr-ı müslime taraflarından verilen birçok arzihaller ve layihalarla malumdur. Bu havalinin islahatıyla tebea-i gayr-i müslime şikayatinin önünün

⁵⁵ BOA, Y. EE., 78/22, Lef: 5, R. 14 Teşrinisani 1295/26 Kasım 1879.

⁵⁶ BOA, Y. EE., 78/22, Lef: 6, R. 14 Teşrinisani 1295/26 Kasım 1879.

alınmasını muceb (icab eden) vesail (sebepler) beyanen mütekaddim-i (önceki) maruzat-ı mütaadde-i acizaneme cevaben makam-ı celil-i vekalet penahilerinden ve dahiliye nezaret-i celilesinden aldığım o emr-i telgrafide bu bab da mahsusan heyet-i teftişiye tayin ve vezai fi talimat-ı mahsusa ile tebeyyün (belli, sabit) olunduğundan vusullerinde iktizasının icrası irade buyrulmuşdu”⁵⁷.

Abidin Paşa, sunduğu raporda bölgedeki şekavetlerden bahsetmiştir. Kendisine gelen telgrafların, bununla beraber bölgeyi yerinde ziyaret etmesi sonucunda vardığı sonuç; Kürt beylerinin Ermenilere yaptıkları faaliyetlerin anlatıldığından çok daha fazla olduğudur⁵⁸. Bütün bu raporlar, telgraflar, merkeze iletirse de Abdülhamid, Berlin Antlaşması’ndaki Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki ıslahat maddesini uygulama noktasında ihtiyatlı davranmıştır. II. Abdülhamid’in bu konuda temkinli davranmasının sebebi de Balkanlarda gerçekleşen milliyetçi isyanların benzerinin bu bölgelerde de oluşabileceği endişesidir⁵⁹.

Tanzimat reformlarıyla beraber bölgenin düzeninin değişmesi sonucunda çıkan milliyetçi isyanların Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya sıçramasından endişe eden II. Abdülhamid, bölgedeki etkinliğini arttırmaya çalışsa da Şeyh Ubeydullah isyanına engel olamamıştır. Osmanlı merkezileşme çabaları neticesinde aşiretler bölgesindeki yarı-otonom şeklinde olan güçlü aşiretleri ortadan kaldıran devlet, bölgede istediği gibi asayiş sağlamamış, Yavuz Sultan Selim döneminde olduğu gibi bölgeyi şeyhler vasıtasıyla elde tutmaya çalışmıştır. Fakat Baban, Soran, Botan, Behdinan ve Hakkâri bölgelerinde güçlü aşiretlerin ortadan kalkması küçük aşiretler arasında güç savaşlarına sebep olmuş bu da bölgedeki asayişin günden güne bozulmasına yol açmıştır⁶⁰.

Şeyh Ubeydullah Hakkari’de dünyaya gelmiş Nehri Seyyidlerindendir⁶¹. İngiliz konsoloslu, hükümete yazdığı raporunda “Şeyh Ubeydullah” için “Kürdistan’ın

⁵⁷ BOA, Y. EE., 78/22, Lef: 6, R. 14 Teşrinisani 1295/26 Kasım 1879.

⁵⁸ BOA, Y. EE., 78/22, Lef: 7, R. 14 Teşrinisani 1295/26 Kasım 1879.

⁵⁹ Orhan Koloğlu, *Avrupa Kışkancında Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 295.

⁶⁰ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliği...*, s.157

⁶¹ Ahmet Deniz, “Şeyh Ubeydullah Nehri ve 1880 Ayaklanması”, *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.169.

en nüfuzlu kişisi” olduğunu söylemiştir. Şeyh Ubeydullah isyana giriştiği dönemde, bölgede kuraklık ve salgın hastalıklar had safhadaydı⁶². 1877 yılında meydana gelen Osmanlı-Rus Harbi esnasında Osmanlı Ordusunun yanında Ruslara karşı mücadele etmiştir. Rusya'nın bölgedeki Kürt aşiretleri kendi tarafına çekme çalışması başarısız olmuş⁶³ ve halifenin şemsiyesi altına giren tarikatlar, silahlı mücadeleye girişmişlerdir. Şeyh Ubeydullah da bunlardan birisidir. Zorunlu askerlik sisteminin uygulandığı bir dönemde doğu bölgesindeki askerî eksiklikleri devlet “seyyidler” “şeyhler” aracılığıyla çözmeye çalışmıştır. Şeyh Ubeydullah halifenin çağrısına karşılık vererek kendi müritlerine cihat çağrısı yapmıştır⁶⁴. Şeyh Ubeydullah emrindeki düzensiz askerlerle Hakkâri'den yola çıkmış ve karargâha gidene kadar geçtiği mıntikalardan kendisine katılanlar olmuştur⁶⁵. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı bu bölgelerden asker toplama konusunda zorluk çekmiş ve Şeyh Ubeydullah, Van bölgesinde yer alan Faik Paşa'nın asker toplamasına yardımcı olmuştur⁶⁶. Ubeydullah'ın bu yardımı neticesinde Faik Paşa yaklaşık 12 bin kişilik Kürtlerden oluşan bir ordu toplamıştır.

Şeyh Ubeydullah ve tarikatının etki alanının İran'da da olmasından dolayı buradaki Kürtler de bu çağrıya cevap vererek orduya katılmışlardır⁶⁷. Şeyh Ubeydullah'ın buradaki birleştirici tavrının altında yatan en önemli sebep Panislamist politikadır. Her ne kadar bölgede tam anlamıyla bir devlet otoritesi olmasa da padişahın halife unvanıyla yapmış olduğu çağrıya bir Seyyid olan Şeyh Ubeydullah kayıtsız kalamamıştır⁶⁸. Daha sonra bu icraatını padişaha hatırlatacak bir mektup kaleme almış ve 40 bin kişiyle Osmanlı'yı korumak için mücadele ettiğini dile getirmiştir⁶⁹.

⁶² Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında...* s. 71.

⁶³ Abdurrauf Sinno, *Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar, Kürtler, Arnavutlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 137.

⁶⁴ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yaratmak 1843-1914*, Çev. Devrim Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 284.

⁶⁵ Celilê Celil, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul, 1998, s. 41.

⁶⁶ P. İ. Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler 19. Yüzyıl*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 155.

⁶⁷ Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul, 2008, s.94.

⁶⁸ Averyanov, *Osmanlı İnan...*, s. 142.

⁶⁹ BOA, Y. PRK. AZJ., 4/96, Lef: 1, 18 Zilkade 1298/12 Ekim 1881.

Şeyh Ubeydullah'ın Osmanlı'nın yanında yer almasının altında yatan bir başka sebep ise bölgede Ruslar tarafından bir Ermeni devleti kurdurulacağı endişesidir⁷⁰. Osmanlı Ordusu, Rusya ile mücadelesinde teçhizat, iaşe ve cephane yoksunluğu çekmiş ve bu, zaten katılmak istemeyen Kürtleri, olumsuz etkilemiştir. Halifenin buyruğuna uyan Ubeydullah da bu sıkıntılardan etkilenmiş Kasım 1877 yılında savaş alanını terk ederek Nehri'ye dönmüştür. Buna rağmen payitaht tarafından suçlu bulunmamış hatta gönlünün alınması gerektiği vurgulanmıştır⁷¹.

II. Abdülhamid'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Balkanlar olma endişesi haklı çıkmış ve 93 Harbi'nde Osmanlı saflarında yer alan Şeyh Ubeydullah Osmanlı-İran sınırında bir Kürdistan kurma hayaliyle İngilizlerle iş birliği yapmaya çalışmıştır⁷². İngiliz konsolosları, bölgeden merkeze ilettikleri raporda şeyhin Kürtleri bir araya toplayarak bir Kürt devleti kurmayı planladığını yazmışlardır. Jwaideh, aktardığı William Abbott raporunda “onun projesi Kürdistan devletinin başı olup Türkiye ve İran'daki Kürtleri birleştirmektir” diyerek Ubeydullah'ın amacını merkeze bildirmiştir⁷³. Şeyh Ubeydullah, Dr. Cochran'a yazdığı mektupta Osmanlı ve İran yöneticilerinin Kürt halkına kötü davrandığını ve bu da Kürtlerin yönetime karşı tepkili olmasına sebep olduğunu iletmiştir. Şeyhin, bölgede faaliyetlerini belirleyen üç temel unsur vardır. Birisi, Kürtlerin farklı etnik unsur oldukları; ikincisi, Türk ve İran yöneticilerinin Kürtlere tutumu; son olarak da kendi hakimiyet kurmak istediği bölgede Ermenilerin bir devlet kurma endişesidir. Bu sebepler şeyhin aksiyoner bir hal almasına sebep olmuştur⁷⁴.

Şeyh bölgedeki faaliyetlerini arttırmak için Van'da halkı İran'a karşı cihada davet etmiştir⁷⁵. Şeyhin bu çağrısına İran'daki aşiretler karşılık vermiş ve İran'a karşı mücadelesinde şeyhe destek olmuşlardır⁷⁶. Şeyhin İran'a karşı mücadelesi başarılı

⁷⁰ Klein, *Hamidiye Alayları...*, s. 83.

⁷¹ Deniz, *Şeyh Ubeydullah Nehri...*, s. 174.

⁷² Bruinessen, *Ağa Şeyh...*, s.286.

⁷³ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliği...*, s.165.

⁷⁴ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliği...*, s.166.

⁷⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y.PRK. ASK.), 6/25, Lef: 1, 21 Rebiyülahir 1298/23 Mart 1881.

⁷⁶ Celile, *Şeyh Ubeydullah*, s.83.

sonuçlanmamış olsa da şeyh faaliyetlerine devam etmiştir. Şeyhin İran'daki faaliyetleri Osmanlı hükûmeti tarafından yakından takip edilmiştir. Bölgedeki komutan Nafiz Paşa, hükûmete gönderdiği raporla isyanın durumuna dair bilgiler vermiştir. Bu rapora göre:

“Ehli kıyam her yeri zapt ettiler Meşhed’e de girdiler. İran’ın Meşhed’den bed’en bütün Kürdistan ittifaktadırlar. Cemiyetleri yetmiş bin raddesine erdi. İran’ın askeri hala görünmüyor ve başa çıkamayacağı anlaşılıyor. Şimdi Azerbaycan hükümetleri Ubeydullah idaresindedir. Kürdistan havalisinde yakında ilan-ı istiklalîyet etmesi memuldur. İş gittikçe kesb-i ehemmiyet ediyor. Halin bizim tarafa olacak su-i tesirâtı pek büyüktür. Taburların mevcutları pek az bulunduğundan hiç olmaz ise dörder yüz iblağ olunmak üzere kura’ neferat-ı cedidesinden Laz ve Türk olarak iki bin beş yüz neferin serian tertip ve cemiyeye peyderpey idaresi ve yağmurlukları ve bin sandık cephaneye ile bir batarya dağ topunun gönderilmesi ve Erzurum’daki tabur alınamayacağından sekizinci nişancı taburunun serian ikmal-ı nevakis (eksikleri tamamlamak) ve dört yüz mevcutlu sevk buyrulması ve istenilen akçe bakiyesinin hatırdan çıkarılmaması ehemmiyetle rica olunur”⁷⁷.

Şeyhin İran’daki isyanı bitirip tekrardan doğduğu yer olan Nehri’ye dönmesinden sonra İran Şahı, Osmanlı Devleti’ne şeyhin ve ailesinin bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini çünkü zararlı faaliyetlere devam ettiğini bildirmiş fakat Osmanlı Devleti bu talebe olumlu karşılık vermemiştir⁷⁸. Rusya ve İran, şeyhin İran’daki faaliyetlerinden II. Abdülhamid’i sorumlu tutarak onun isyanının, İran devletini zayıflatmaya yönelik bir girişim olduğunu iddia etmiştir. Şeyh Ubeydullah’ın İran’daki isyanı yalnızca İran’da değil, tüm uluslararası sahnede yankı bulmuş ve İngiltere, Rusya ve İran, şeyhin bölgeden uzaklaşması için Osmanlı Devleti’ne yaptıkları baskının sonucunu almışlardır. Şeyhi bölgeden uzaklaştırmak için İstanbul’a çağırılmışlardır⁷⁹. Yaklaşık bir yıl İstanbul’da kalan şeyh, II. Abdülhamid’in başkente

⁷⁷ BOA, Y. PRK. ASK., 4/76, Lef: 1, 26 Teşrinievvel 1296/7 Kasım 1880.

⁷⁸ BOA, Y. A. HUS., 166/62 Lef: 1, 22 Safer 1298/24 Ocak 1881.

⁷⁹ BOA, Y. A. RES., 10/26 Lef: 1, R. 18 Mart 1297/30 Mart 1881.

kalma teklifini reddederek bir Rus vapuru ile gizlice İstanbul'dan ayrılarak doğduğu topraklar olan Nehri'ye gitmiştir⁸⁰.

Şeyh Ubeydullah Hakkâri'ye giderek burada tekrar isyan hazırlıklarına başlayınca İngiltere, Rusya ve İran'ın baskıları ile Osmanlı tekrardan şeyhle ile bağlantıya geçerek onu İstanbul'a davet etmiştir. Fakat şeyh Padişaha bağlı olduğunu, İstanbul'a gelirse bölgedeki Kürtlerin ayaklanabileceğini iddia etmiştir⁸¹. Şeyh Ubeydullah ile görüşmelerden istediği sonucu alamayan Osmanlı Devleti şeyhi etkisiz hale getirmek için Erzurum, Bitlis, Van ve Revanduz bölgelerinden şeyhin ikamet ettiği yere asker göndermiştir⁸². Bölgeye askerlerin yığılmasından sonra şeyh ile görüşen Osmanlı Devleti şeyhi bölgeden uzaklaşması için ikna etmiştir. Osmanlı Devleti ile çatışmaya niyetinin olmadığını sürekli dile getiren Ubeydullah, Nehri'ye kendisini korumak için gelen aşiretleri dağıtmış ve hatta oğlu Sıddık babası direniş gösterirse kendisi tarafından derdest edilip devlete teslim edeceğine dair beyanat vermiştir⁸³. Fakat şeyhin yol için yaptığı hazırlıkları yavaş bir şekilde sürdürmesi Osmanlı Devleti'nin harekete geçmesine sebep olmuş ve yapılan saldırılar neticesinde şeyh teslim olmuştur⁸⁴. 1882'nin Aralık ayında Musul'a gönderilen şeyh, Musul'da yaklaşık bir ay kaldıktan, Kilis, İskenderun ve Beyrut üzerinden yaklaşık beş aylık bir yolculukta bulunduktan sonra Medine'ye ulaşmıştır. Şeyh Ubeydullah, 1883 yılının Ekim ayında Mekke'de iki eşi ve on yaşındaki bir oğlu ile birlikte koleradan vefat etmiştir. Şeyh Ubeydullah ayaklanmasının bölgeye etkilerinden biri de II. Abdülhamid'in Kürt politikası olmuştur. Misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri, yabancı okullar, Ermenilerin hareketleri ve Kürt aşiretlerinin ele avuca sığmayan halleri, II. Abdülhamid'i bölge için yeni ıslahat programları yapmaya sevk etmiştir. Tanzimat'ın getirdiği ve bölge mirlerine yapılan sert tutumların aksine II. Abdülhamid, bölgedeki şeyh ve aşiret reisleriyle sağlıklı ilişkiler kurmaya çalışmıştır⁸⁵. Şeyh Ubeydullah

⁸⁰ BOA, Y. A. RES., 14/40 Lef: 1, 7 Zilkade 1299/20 Eylül 1882.

⁸¹ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliği...*, s. 200.

⁸² Mehmet Fırat Kılıç, *Sheikh Ubeydullah's Movement*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Degree of Master of Arts, Ankara, 2003, s. 85.

⁸³ BOA, Y. PRK. AZJ., 6/7, Lef: 1, R. 22 Teşrinievvel 1298/3 Kasım 1882.

⁸⁴ Sinno, *Araplar, Kürtler...*, s. 139.

⁸⁵ Bruinessen, *Ağa, Şeyh*, s. 286.

isyanı esnasında sultanın önceki sert tavrından uzak olması aslında bu süreçte bir politika değişikliği içerisinde olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda 1884'te Ethem Paşa'yı, Hakkâri'ye göndererek aşiret reisleri ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Abdülhamid'in bu tavrının sebebi, bölgedeki etkinliğini arttırmak ve Ermeni tehlikesine karşı aşiretlerin desteğini sağlamaktır. Şeyh Ubeydullah isyanının bastırılması ve Şeyhin ölümü bölgede artık yeni bir sistemi de beraberinde getirmiştir. Şeyhler artık "aracı" rolünden azat edilmiş yerine aşiret liderleri, ağalar ve beyler devletin yeni muhatabı olmuşlardır⁸⁶.

2.4. Hamidiye Alayları

XIX. yüzyılda Kürt kırsal iktidar yapısındaki bu dönüşümler ve eski ile yeni güçler arasındaki ve yeni ile daha da yeni arasındaki mücadeleler sürekli devam etmiştir. Daha öncesinde Hamidiye merkezî hükûmetinin plan ve vizyonlarına nasıl uyduğuna odaklanırken, şimdi bu örgütün nasıl büyüdüğünü ve daha da önemlisi dayandığı Kürt toplumunu nasıl etkilediğini incelemeye başlayacağız. Abdülhamid, kendisini merkezde kuşatmak için kendi bürokratik seçkinlerini yaratmakla kalmamış, aynı zamanda kendisine karşı ayaklanabileceğinden şüphelendiği diğer Müslüman etnik kimlikler üzerindeki kontrolünü de genişletmeye çalışmıştır. Bu, geri kalan Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren ve yükselen milliyetçi hareketlerin ardından özellikle önemlidir. II. Abdülhamid, St. Petersburg Sefiri olarak atanan Mareşal Şakir Paşa'nın gözetiminde, Müslüman Sünni aşiret mensuplarından oluşan Rus-Kazak tarzı bir süvari alayının kurulmasını emretmiştir. Şakir Paşa'nın faaliyetlerine yardımcı olmak için devrin Teftiş-i Askeri komisyon üyesi İbrahim Edhem Paşa da yer almıştır. Edhem Paşa, Hamidiye Süvari Alayları için bir rapor oluşturmuş ve raporunda bu alayların öneminden bahsederken Rusların Kazak alaylarını nasıl dizayn ettiğine dair de örnekler vermiştir⁸⁷. Erzincan'da 4. Ordu'nun başına geçen padişahın damadı Muhammed Zeki Paşa, yeni alayları teşkilatlandırmak ve yakın gözetim altında tutmak amacıyla bu alayların geliştirilmesinde bir diğer öncü isimdi. Alaylarda, şefleri sırayla onlara liderlik edecek, askerî subaylar olacak olan çeşitli kabilelerin üyeleri yer alacaktı. Buna karşılık Osmanlılar, bu alaylara bazı ek haklar veya muafiyetler verme

⁸⁶ Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında...* s. 76.

⁸⁷ İbrahim Edhem, *Cündilik ve Hamidiye Süvari Alayları*, Askeriye Matbaası, İstanbul, 1308, s.3.

sözü vermiş ve böyle bir yöntemle birçok aşireti imparatorluk ordusunun bir parçası olarak resmî sıfatla devlet sistemine katılmaya ikna edebilmiştir. 1890 yılında Zeki Paşa bu yeni müessesenin teşekkülü için çalışmalara başlamış ve 1891 yılında ilk nizamname yayınlanmış, akabinde aşiret reislerinin resmî kuruluş ve saraya giriş münasebetiyle bir tören için Padişah Sarayı'na gitmeleri takip etmiştir⁸⁸.

Osmanlı Devleti, Hamidiye Alaylarının kurulması akabinde bu alayların nasıl idare edileceği ve ne amaçla kurulduklarına dair 53 maddelik kanun çıkarmıştır⁸⁹. Kanunda, her seferinde bu askeri teşkilatın genel askerî kanunlara uymaları gerektiği, aksi halde cezalandırılacakları yazılmıştır. Hamidiye Süvari Alayları Kanunu'nun "umuru inzibatiye" başlığındaki 39. maddesine göre "*Silâh altında bulunan Hamidiye alayları zabitan ve neferatı tarafından vaki olacak cünha ve kabahat ve cürüm ve cinayet askerî ceza kanununa tabidir*"⁹⁰. Devlet, aşiretlerin hal ve tavırlarını geçmişteki olaylardan bildiği için Hamidiye Süvari Alaylarına katılacak olan askerleri kontrol altına alabilmek adına "umur-ı inzibatiye" başlığında sert tedbirler almayı uygun görmüştür.

Alaylarda görev alacak subay kadrosu, payitahta getirilen çavuşlardan ve süvari mektebinden eğitimlerini tamamlayan aşiret reislerinin oğullarından seçilecekti. Hamidiye Süvari Alaylarının alay ve bölük kumandanları mutlaka askeriye'den seçilecek, diğer subaylar ise devletin güvenini kazanmış aşiretlerin mensuplarından tercih edilecekti. Alaylara mensup subay olan aşiret üyeleri, albay rütbesini alabilmek için mutlaka irâde-i seniyyeye ihtiyaç duymaktaydı. Aynı zamanda bunların yardımcılarının mektepli bir subay olması gerekmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere devlet alaylar üzerindeki kontrolünü asla bırakmak istememekteydi⁹¹. Toplam 65 alayın bulunduğu bu sistemde her alayın başına mensup olduğu aşiretin eski ağası getirilirdi. Eğitim görmeyen bu ağaların sistemin içinde var olabilmesi içinde birer

⁸⁸ Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. XXXII, 1979, s. 428.

⁸⁹ BOA, Y. EE., 113/5, Lef: 5, 29 Zilhicce 1308/ 5 Ağustos 1890. *Hamidiye Süvari Alaylarına Dair Kanun*.

⁹⁰ BOA, Y. EE., 113/5, Lef: 6, 1308/1890.

⁹¹ Kodaman, "II. Abdülhamid Doğu...", s. 35.

kâtip tayin edilirdi⁹². Bu alayların hepsinin birer simgesi mevcuttu ve karışıklık çıkmasın diye atlarına dahi bu simgeleri yerleştirmişlerdi⁹³. Hamidiye Alaylarının kumandanlarının rütbeleri yalnızca kendi alayı içerisinde geçerli olacaktı. Devletin bunu yapmaktaki maksadı ordu içerisinde oluşabilecek bir muhalefeti engellemektir⁹⁴. Devlet aslında hiçbir şekilde bu alayları başıboş bırakmamıştır. Sadettin Paşa, anılarında Hamidiye Süvari Alaylarının oluşumundan ne Müslümanların ne Ermenilerin ne Nesturîlerin ne de askerlerin hoşnut olmadığını ve bunları betimlerken ellerine devletin tüfeğini almış eşkıyalar olarak bahsetmiştir⁹⁵.

Hamidiye Süvari Alayları, kurulduğu yıllardan itibaren sürekli artış göstererek aslında bölge nazarında nasıl karşılık bulduğunu bizlere göstermiştir. Yıllara göre artış şu şekilde olmuştur. 1892’de 40 alayla kurulmuş, 1893’te 56, 1895’te 57, 1899’da 63 son olarak 1900 yılında ise 65 alaya ulaşmıştır⁹⁶. 65 alay aslından beklenin aşağısında kalmış ve aşiretlerin 100 alay oluşturma iddiası gerçekleşmemiştir. Yine de bu sayı bölgenin konjonktürüne göre gayet iyidir. Aşiretlerin Hamidiye Alaylarına katılma refleksinin en büyük müsebbibi devletin merkezî ordusunda yer almayan aşiret mensuplarının, zorunlu askerliği de Hamidiye Alayları bünyesinde olarak atlatmış olacak olmalarıydı. Alaylara girerek kendi coğrafyalarında eskisinden daha da yetkin bir şekilde faaliyetlerine devam edebileceklerdi⁹⁷.

Kürt aşiretlerin Hamidiye Alaylarına katılmalarındaki en büyük sebep sadece bölgedeki uluslararası unsurların ve farklı etnik kimliklerin yani Ermenilerin saldırıları değildir. Aynı zamanda birbirlerine olan üstünlük kurma çalışmaları da önemli etkindir. Hamidiye Alaylarına katılanların vergiden muaf olmaları, askerliği kendi coğrafyalarında gerçekleştirecek olmaları ve devletin imkanlarından yararlanmak fikri

⁹² M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri Varto Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara 1961, s. 152.

⁹³ Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 203.

⁹⁴ Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, s. 199.

⁹⁵ Sami Önal, *Sadettin Paşa Anıları, Ermeni-Kürt Olayları Van 1896*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 74.

⁹⁶ Klein, *Hamidiye Alayları...*, s. 226.

⁹⁷ Ahmet Uçmaz, *Devlet-Aşiret İlişkileri Miranlı Mustafa Paşa Aşiret-Eşkıya-Hamidiye Alayları*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2019, s. 55.

onları cezbetse de asıl sebep başka bir aşiretin buyruğu altına girmemektir, bunun için kendi alaylarını kurmuş ve bu riski ortadan kaldırmışlardır⁹⁸.

Hamidiye Süvari Alaylarının neden kurulduğu ve hangi amaçlara hizmet edeceği hakkında farklı düşünceler dile getirilmiştir. Ermeni ulusal hareketinin bastırılmasının iddia edilmesine karşın Kürtleri kontrol altına almak için böyle bir oluşum içine girdiklerini söyleyenler de vardır⁹⁹. Bölgede yaşayan Kürtlerin yüzlerce yıldır devlet mekanizması içerisinde yer almaması ve son dönem Osmanlı Rus Harbi sonrası doğu sınırlarında Rusların faaliyetleri II. Abdülhamid'in bu bölgeye eğilmesinin diğer sebepleridir¹⁰⁰. Aşiretlerin düzensizlikleri, sürekli bölge komutanları tarafından merkeze rapor edilerek, aslında bir nevi kurulacak olan Hamidiye Süvari Alaylarının esbabını oluşturacaktır. Örnek bir belgede Şammar aşireti ve bazı diğer aşiretlerin bölgede yağmaya çıktıkları, yağmalanan malların geri alınması için bölgeye çevre illerden (Diyarbakır, Musul) birer müfreze askerin gönderilmesi gerektiği yazılmıştır¹⁰¹. Dönemin arşiv kayıtlarına bakıldığında bu şekilde yüzlerce belge bulunabilir. Daha öncesinde de belirttiğimiz üzere II. Abdülhamid'in bölgeye karşı yumuşak tavrı 1891 tarihli belgede görülmektedir. Dersim bölgesinin eşkıyalarından olan Eyüb Ağa'ya taltif verilmesi konusunda Mamüretülaziz'e telgraf göndermiştir¹⁰². Bölge halkının güvenini kazanmayı amaçlayan II. Abdülhamid, Kürtleri anasır-ı medeniyet dairesine alacak ve kendisi de bu Kürtlerin babası (Bave Kûrdan) olacaktır. Oluşturulacak alaylara kendi ismini vermesi aslında bu olayın ne kadar içinde olduğunun da kanıtıdır¹⁰³. "Başibozuk" olarak da anılan Hamidiye Alayları, resmî kaynaklarda yer aldığı üzere temelde şu amaçlarla kurulmuştur: Bölgedeki asayışı sağlamak, Rusya'dan gelecek tehditlere karşı önlem almak, aşiretleri iskân ederek onları kontrol altında tutmak, İngilizlerin bölge üzerindeki faaliyetlerini sonlandırmak,

⁹⁸ Uçmaz, *Devlet-Aşiret İlişkileri...*, s. 56.

⁹⁹ Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy koruculuğuna*, Peri Yayınları, İstanbul, 1992, s. 65.

¹⁰⁰ Kodaman, "Abdülhamid Doğu", s. 55.

¹⁰¹ BOA, Y. MTV., 38/81, Lef: 1, R. 11 Nisan 1305/23 Nisan 1889.

¹⁰² BOA, Y. MTV., 49/57 Lef: 1, R. 21 Mart 1306/2 Nisan 1890.

¹⁰³ Klein, *Hamidiye Alayları...*, s. 56.

aşiretleri medeniyet dairesi içine sokarak onların toplum nezdinde de kabullerini sağlamak¹⁰⁴.

Teşkilatlanma süreci içinde bölgenin coğrafi yapısı ve aşiretlerin özellikleri durumu etkilemiş, buna göre başlangıçta Doğu Anadolu iki bölümde irdelenmiştir. Kuzey bölgesi, Erzurum-Van hattı; Güney bölgesi, Urfa-Mardin hattı. Aşiretlerin bu şekilde teşkilatlanmasındaki maksat, Erzurum-Van hattında Rus tehdidine, Urfa-Mardin hattında İngiltere'nin politik faaliyetlerini engellemek, Ermeni ayrılıkçı hareketlerine karşı hazırlıklı olmaktı¹⁰⁵.

Osmanlı kırsal aşiret bölgesinin ve Kürt tebaasının devlet sistemine entegrasyonu, Hamidiye rejiminin başlıca endişelerinden biriydi. Tanzimat Dönemi, aşiretlerin sınır ötesi hareketlerini sınırlamış olsa da bunlar Osmanlı birliğine bir "tehdit" olarak algılanmaya devam etti. Bunun nedeni, bir şekilde ayrı kolektif kimlikleri korumaya devam ettikleri ve kendi gündemlerini sürdürdükleri için Osmanlı sisteminde tam olarak asimile olmamış olmalarıydı¹⁰⁶. Tanzimat görevlileri reislerle ittifak kurarken, aynı zamanda özellikle asi faaliyetler yürüttüklerinde aşiret üyelerine de boyun eğdirdiler. Şimdi II. Abdülhamid, sadece merkezin dışında çalışan kıdemli paşaları değil, aynı zamanda aşiretleri de merkezî hükümetle iş birliği yaparak ve birleştirerek, imparatorluğun ucundaki aşiret bölgesini de entegre etmesi gerektiğinden bu süreci tersine çevirdi. İmparatorluğun güney bölgelerinde, aşiretler kuzey bölgesinde bulunanlara göre daha fazla egemenlik sağlayabildiler. Bu nedenle bu aşiretlerin Osmanlı Alaylarına ne ihtiyaçlarını ne de katılmak istediklerini ve dolayısıyla doğrudan Osmanlı idaresine girdiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca Osmanlılar, Ermeni nüfusunun desteği ve ittifakı ile Rusya'nın genişlemesinin bu yönde ilerlemesini bekledikleri için öncelikle imparatorluk içindeki kuzeydoğu vilayetlerine odaklanmışlardı. Bu nedenle, alaylar öncelikle Rusya ve Kuzey İran sınırlarının eksenini boyunca kümelenmişti¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Cevdet Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997, s.48.

¹⁰⁵ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 47.

¹⁰⁶ McDowall, *Modern Kürt..* s. 62.

¹⁰⁷ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid*, s. 465-468.

Kendi topraklarında ikamet eden Müslüman tebaa üzerindeki egemenliğinin meşruiyetini artırmaya çalışan II. Abdülhamid'in bu faaliyetleri önemli bir politikaydı. Deringil'e göre, padişahın, özellikle bölgenin doğusundaki aşiretleri yönetme konusunda bir miktar meşruiyet duygusu kazanmaya çalıştığı bu faaliyetlerde bir "görünür değer" ve "sembolizm gücü" vardı¹⁰⁸. Gayrimüslim azınlıklara yönelik bu tavrın sonuçları, 1894-1896 döneminde, Sultan'ın Hamidiye Alaylarının Osmanlı Ermenileriyle çatışma içine girdikleri zaman ortaya çıkacaktı. Bitlis vilayetinin Sasun sancağındaki Ermeniler, 1894'te hem Osmanlı hükûmetine hem de yerel Kürt reislerine artan vergileri ödemeyi reddettiklerinde, Ermeni ayrılıkçı Hınçak partisi, Osmanlı yönetimine karşı genel bir Ermeni isyanını teşvik etti. Norman Naimark'a göre Ermeniler, yine de "ciddi" bir nitelik taşımayan "silahlı direnişe" girişmişlerdi¹⁰⁹. İşte bu silahlı direnişler ile aynı zamanda Rusya'nın saldırılarına karşı güçlü bir set çekmek amacıyla bölgede böyle bir oluşum vücuda getirilmiştir. Olay yalnızca bölge halkını medeniyet dairesi içine almak değil aynı zamanda da güçlü birer ileri bölge karakol hüviyeti kazandırmaktı¹¹⁰.

Hamidiye Alaylarının kuruluş serüvenini Tanzimat Dönemi'nin önemli politikası olan merkezileştirme çabalarıyla beraber okuduğumuzda, bu askerî birliğin en asli unsurunun yalnızca Ermenilere karşı oluşturulmadığı ortadadır. Artan milliyetçilik isyanları çerçevesinde de düşündüğümüzde alayların kurulmasındaki esas amacın Kürtleri iktidarın bir parçası haline getirmek olduğu aşıkardır¹¹¹. Bunu icra ederken Kürtlerin "vatandaş" duygusuyla devlete bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştır. Kürtlerle aradaki bağı kuvvetlendirmek amacıyla bölgenin şeyhleri ve tarikat liderlerine "halife" kimliğiyle temas edilerek kazanmaya çalışılmıştır¹¹².

1903-1904 tarihli Nevsâl-i Askerî'de devletin en başarılı politikalarından birisinin "Hamidiye Alayları" olduğu vurgulanmasına rağmen ilerleyen sayfalarda

¹⁰⁸ Deringil, *Legitimacy...*, s. 354.

¹⁰⁹ Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* Cambridge, Harvard University Press, 2002, ss. 21-22.

¹¹⁰ Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, s. 181.

¹¹¹ Şaban Aslan, *Tarih Sayfalarında Kürtler*, Veng Yayınları, Diyarbakır, 2005, s. 38.

¹¹² Mehmet Mert Sunar, "Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: Sultan Abdülhamid'den Meşrutiyete", *Kebikeç Dergisi*, S. 10 Ankara, 2000, s. 121.

“...askeri sınıflar içerisinde en masraflısı, en külfetlisi süvâri alayları olduğunu bununla beraber en büyük devletlerin askeri sistemlerinde bile almış beş alay süvârisi bulunmadığı hâlde bizde bulunmasının savunma kuvvetini arttırdığı”¹¹³ ifadelerine bakıldığında faydalarıyla beraber masrafına da değinilmiştir. Yine Nevsâl-i Askerî’de “Padişah hazretlerinin teb’a-i şakirenin terbiyye-i medeniyyesi emrinde muvafık bi’l-hayr”¹¹⁴ hususunda en önemli düzenlemelerden birisi olan “Hamidiye Alaylarının” devlet için öneminden bahsedilmiş, alayların kuruluşunun aşiretlerin medenileştirilmesi özelinde bir girişim olduğuna dikkat çekilmiştir. Bölgenin sosyo-ekonomik yapısına da dikkat çekilerek halkın geleneksel olarak silahlanma eğilimi olduğu, bu eğilimin devletin yararına kullanılması gerektiği ifade edilmiştir. Eğitim konusunda noksan olan bu bölgenin medeniyet zinciri içerisine alınmasının bölgeye olan bu tarz faaliyetlerle mümkün olacağı dile getirilmiştir. Yine bu nizamnamede Arabistan ve Osmanlı Asyası (doğu ve güneydoğu) aşiretlerinin yüzlerce yıl boyunca birbirleriyle olan çatışmalarını bitirmek ve onların medeniyet dairesine katmanın Abdülhamid’e kadar kimsenin aklına gelmediği iddia edilmiştir¹¹⁵.

Hamidiye Alaylarının komutanları sadece devlette değil, aynı zamanda Kürt toplumu içinde de meşru yöneticiler olarak görülüyordu. Miran aşiretinden Mustafa Paşa, XIX. yüzyıl boyunca güçlenen ve padişah ile en yakın adamları tarafından yaratılan ve desteklenen bir teşkilat olan daha büyük Hamidiye Hafif Süvarileri tarafından temsil edilmeye başlayan yeni aşiret gücünün bir örneğini oluşturuyordu¹¹⁶. XIX. yüzyılda Kürt emirliklerin var olduğu dönemde Bedirhan Bey’in himayesine girmeyen İbrahim Bey’in torunu olan Mustafa Ağa, bölgede güçlü bir yapılanma oluşturmuş ve yapmış olduğu yağmalarla halkı bezdirmiştir. Ağa kundakçılık, yağmacılık ve türlü suçlara bulaşmış tüccarların mallarına çökmeye başlamıştır. Hamidiye Alayları kuruluş aşamasında daha herhangi bir aşiret alay teşkil etmemişken, kendisi Miran aşireti olarak bir alay oluşturmuştur. Aslında bu oluşum onun için bir kaçış rampası olmuştur. Hamidiye Alayları fikri oluşmadan önce de

¹¹³ Selanikli Tevfik, *Nevsâl-i Askerî*, Şirketi Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1316/1898-1321/1903, s.118.

¹¹⁴ Selanikli Tevfik, *Nevsâl-i Askerî...*, s. 116.

¹¹⁵ Selanikli Tevfik, *Nevsâl-i Askerî...*, s. 117.

¹¹⁶ Klein, *Hamidiye Alayları*, s.65.

bölgedeki valilerin gücünü arkasına alan Mustafa Ağa, 1884 yılında Miran aşiretinin başına geçmişti¹¹⁷. Emirliklerin yıkılmasından sonra XIX. yüzyılın ortalarında Kürdistan'da bir iktidar boşluğu ortaya çıkmış ve aşiretler güç ve kaynakların kontrolü için birbirleriyle yarışmıştır. Aynı zamanda hükûmet, Hamidiye'yi daha büyük hedefe dahil ederek, stratejik açıdan önemli olan bölgeyi daha sıkı bir şekilde ele geçirmeye çalışmıştır; ancak Hamidiye Süvari Alayları resmî statülerini kendi güç üslerini inşa etmek için aşiretleri iyi değerlendirmişlerdir. XIX. yüzyılın sonunda, Miran gibi bazı aşiretler, yeni "aşiret emirlikleri" haline geldi¹¹⁸. Bu sistem, devlet ile Kürt çevresi arasındaki geleneksel düzenlemenin yeni bir versiyonuydu. Elbette ki bu sistemin de bazı muhalifleri vardı. Hamidiye'ye bağlı aşiretler birçok yönden avantajlı durumdaydı. Yasal olsun ya da olmasın sadece mülkiyet peşinde koşmak için değil, aynı zamanda hayatlarının hemen hemen her alanında korunuyorlardı. Miran ve diğer Hamidiye aşiretleri, yıllık göçlerinde, kendi hayvanlarının yanı sıra tüccarların kendilerine emanet edilen koyunlarını yetiştirip korudukları dönemlerde koruma altındaydı.

Hamidiye'ye üyelikleri sayesinde aşiret halkı, yalnızca devlet tarafından gelişmiş silahlarla donatılmakla kalmamış, aynı zamanda silahlı refakatçilerden, genellikle düzenli ordudan, birliklerden, jandarmalardan ve polis memurlarından da yararlanmışlardır. Göç yolu üzerinde geçilen tehlikeli bölgelerden geçen kabile, örneğin Miran aşireti, yıllık göçleri sırasında Mustafa Paşa ile aşiretinin eski rakibi Şırnak yöresinden Ağaye Sor'a bağlı bölgeden geçmek zorundaydı. Miran'ın Şırnak ilçesinden mevsimlik turlarına genellikle bu iki rakip ve halkı arasındaki mücadele damgasını vururdu. Geçiş, bazen Ağaye Sor tarafından açıkça reddediliyordu, Miran daha sonra Ağaye Sor'un ülkesinde uzun dolambaçlı yollardan geçmek zorunda kalıyordu. Bu durumda, Miran'ın verdiği rahatsızlıktan dolayı misilleme yapması, rakiplerinin köylerine saldırması ve olayın bazen yıkıcı boyutlara ulaşması kaçınılmazdı. Yine de diğer zamanlarda Miran, hükûmet birliklerini koruma olarak iyi

¹¹⁷ Klein, *Hamidiye Alayları*, s.124.

¹¹⁸ Uçmaz, *Devlet-Aşiret...*, s.75.

bir şekilde kullanabiliyordu ve düşman topraklardan geçerken korkmak zorunda kalmıyordu¹¹⁹.

Bedirhan Bey'in oğulları ve onun torunları, Hamidiye Süvari Alaylarına muhalefetin başını çekiyorlardı. Özellikle Miranlı, Mustafa Paşa'nın faaliyetlerini, II. Abdülhamid'i ve Zeki Paşa'yı kendi kurmuş oldukları gazetelerde sert bir şekilde eleştiriyordu. Bu alay sisteminin bölgedeki barışı bozduğunu ve Zeki Paşa kontrolündeki bu alayların çok fazla mezalim gerçekleştirdiğini aynı zamanda devleti büyük zarara soktuğu iddia ediliyordu.¹²⁰ II. Abdülhamid'e karşı gelmelerinin çeşitli sebepleri vardı. Onların iktidarları, devlet destekli aşiretler tarafından yıkılıp ele geçirildiği için eski iktidarlarını geri kazanmanın yollarını arayan Kürt yönetici ailenin üyeleri; aynı zamanda, Sultanın yönetimine karşı genel muhalefet hareketindeki diğerleri gibi, II. Abdülhamid'i yıkmaya çalıştıkları rejimin açık bir simgesi olarak gören Osmanlılardı. Ancak muhalefet hareketi aynı zamanda periferideki iktidar öyküsünün üçüncü unsurunu da temsil etmeye başladı. Geliştirilen ve bu kavgaları yürütmek için kullanılan yeni siyasi programların ve iletişim araçlarının modernliği¹²¹.

Kürt beylikleri, gerçekte Kürt milliyetçi tarihçiliğinin öne sürdüğünden daha az özerkti, ancak yine de buldukları bölgeler bir bütün olarak imparatorluğun diğer bölgelerinden farklı şekilde yönetiliyordu ve II. Mahmud'dan gelen padişahların merkezileştirmesi reformları takip ettiği XIX. yüzyıla kadar bölgenin önemli bölümleri görece özerkliğe sahipti¹²². Birçoğu için XIX. yüzyıl ortası Osmanlı tarihinin odak noktasını oluşturan Tanzimat Dönemi reformları, imparatorluğun yönetimini modernleştirmeyi, düzenlemeyi ve merkezileştirmeyi amaçlayan merkezî hükümet tarafından alınan bir dizi idari önlemdi. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ve 1856 tarihli Islahat Fermanı, reform tedbirlerinin en bilinenleridir. 1839 Hatt-ı Şerifi, geleneksel devlet ve din kurumlarını koruyup belli bir ölçüde reforme ederken, günün gereklerine daha iyi uyum sağlamak için yeni kurumlar yaratmıştır. 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun,

¹¹⁹ Klein. *Hamidiye Alayları...* s. 133.

¹²⁰ Klein, *Hamidiye Alayları...*, s. 155.

¹²¹ Klein, *Hamidiye Alayları...*, s.167.

¹²² Bruinessen, *Ağa, Şeyh*, s. 169.

"askerlik hizmetlerinde, adaletin idaresinde, vergilendirmede, sivil ve askeri okullara kabulde, kamu istihdamında ve istihdamda" dinleri ne olursa olsun tüm Osmanlı tebaasının eşitliğini sağlamıştır¹²³.

Hamidiye Alayları, II. Abdülhamid için bölgedeki merkezîleştirici unsurdu. Bedirhanların ve Jön Türklerin muhalefetine rağmen Hamidiye Alayları, meşrutiyet ilan edilene kadar Zeki Paşa önderliğinde faaliyetlerine devam etmiştir. Meşrutiyetle beraber devr-i sabık olan Zeki Paşa görevden alınmış, yerine 4. Ordu Kumandanı olarak Abdullah Paşa tayin edilmiştir. Zeki Paşa'nın bölgede güçlendirdiği bazı aşiretler de güçlerini kaybetmiştir. Meşrutiyet yönetimi, idareyi ele alır almaz bölgedeki Hamidiye Alayları mensuplarından tutuklamalar gerçekleştirmiştir. Bunun sonucunda da bazı aşiret alay kumandanları İran'a geçerek sınırların zayıflamasına sebep olunca yönetim Hamidiye Alayları'nı kaldırmak yerine ıslah etme yoluna gitmiştir. 17 Ağustos 1910 yılında bir nizamname yayınlarak modern bir görünüm kazandırmayı aynı zamanda askerî metotlarla gerilla savaşı tatbik edebilmelerini hedeflemişlerdir¹²⁴. 1911 yılında çıkarılan "Cerâd Nizamı" ile alaylar tam anlamıyla araziye uygun gerilla savaş taktiğiyle eğitimler görmüşlerdir. II. Abdülhamid'in izini silmek için bütün alaylar birleştirilerek ismi "Aşiret Süvari Fırkaları" olmuştur¹²⁵. Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Harbi'ne girdiği dönemde de varlıklarını sürdüren alaylar, doğu sınırından içeri giren Ruslara karşı mücadele etmişlerdir. Bölgede faaliyet gösteren Ermenilerle de mücadele eden alayların listesi şu şekildedir:

1. *Tümen (Hınıs) Zerikanlı, Cibranlı, Zeriki, Hayderanlı, Yusufyanlı, Cemedanlı, Kaşkallı, Şadilli*
2. *Tümen Karakilise (Eleşkirt) Cemdanlı, Zeydanlı, Sepiki, Zilaf, Adamanlı, Peşmanlı, Karapapaklı, (Türk aşireti) Saraçlı, Celali,*
3. *Tümen (Erciş) Hasananlı, Hisif, Hayderanlı, Murharanlı, Kalkanlı*
4. *Tümen (Viranşehir) Milli, Hizir, Deruki, Tay, Kiki, Karakeçi (Türk Aşireti),*

¹²³ Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire. 1856-1876*, Cordan Press. New York, 1973, s. 55.

¹²⁴ Vahdettin Engin, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 106.

¹²⁵ Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", *İslam Ansiklopedisi*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 464.

5. *Van Yedek Süvari Tugayı Makuri, Takuri, Şefketli, Şerkan, Şeydan, Şemseki, Maylan*¹²⁶

Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat süvari birlikleri olarak mücadele eden bu grubun, disiplinsiz tavırları, teçhizat eksikliği ve iaşesiz kalan subay-erat takımının yağmalama işine girmesi, başarısız olmalarına sebep olmuştur¹²⁷. TBMM açıldıktan sonra aşiretlerle ilgili neler yapılmış bunları da Kazım Karabekir'den öğreniyoruz. 1920 yılında Paşa, meclise gönderdiği raporda, aşiret teşkilatının yani Süvari Alaylarının lağvedilmesinin ne gibi problemler doğuracağıyla ilgili şunları kaleme almıştır: “*bir kısım aşair İran tarafına geçer, güneydeki aşiretler İngiliz tarafına geçer, aşiret mensuplarının menfaatleri ellerinden alınacağı için Kürtlük ve muhalif cereyanlara alet olurlar, bunların hiçbiri olmasa bile alayları lağvı onlarda memnuniyetsizlik yaratır*”¹²⁸. Bölgeyi ve halkı yakından bilen Kazım Karabekir'in bu doğrultuda bir rapor hazırlaması önemlidir. Yine aynı raporda bu alayların ıslahı için de tavsiyelerde bulunmuştur. “*Teşkilatı bozmadan, ciddi bir şekilde meseleyi esaslandırmak lazımdır. Zabitanları bu mıntıklardan seçmek, alaylarda bulunanları her sene staja sevk etmek başarılı olmayanları ihraç etmek*” gibi fikirlerle teşkilatın devamını istemiştir¹²⁹. Aslında en önemlisi II. Abdülhamid'inde üzerinde durduğu ve tezimizin ana mottosu olan eğitimle dönüşümü Kazım Karabekir de öngörmüştür. Raporunun bir kısmında “*Aşiretlerin on yaşına kadar çocuklarını büyük kasabalarda okutmak, kötülüklerden arındırmak ve büyüklerine de iş bulmak. İş ise ziraat makinalarında ve şose inşa etme en münasibidir. Böylelikle göçebelik ve vahşilikten kurtulurlar.*”¹³⁰ ifadesi bulunmaktadır. Kazım Karabekir'in söylediklerine baktığımızda II. Abdülhamid dönemi mantalitesini görmek mümkündür. Buradan hareketle devletlerin politikalarının devamlılık esasına dayandığı da görülmektedir.

Alayların ne zaman lağvedildiğine dair net bir tarih kaynaklarda yer almamaktadır. Hamidiye Süvari Alayları, İttihat ve Terakki Dönemi'nde Aşiret Süvari

¹²⁶ Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu...*, s. 85.

¹²⁷ Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu...*, s. 86.

¹²⁸ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Yay. Haz. Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s. 55-56.

¹²⁹ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, s. 57.

¹³⁰ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, s. 59.

Fırkası oldu, Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat süvari birlikleri olarak görev yapan bu birlikler Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerini devam ettirmişlerdir¹³¹. Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yer alan “köy koruculuğu” sisteminin temeli Hamidiye Süvari Alaylarına dayanmaktadır. Aslında bu durum, coğrafya özelinde devletin görmüş olduğu tehlikelerin henüz geçmediğinin de kanıtıdır. Aynı zamanda “Devlette devamlılık esastır.” düsturuna da uygun olan köy koruculuğu faaliyetlerine devam etmektedir¹³².

¹³¹ Klein, *Hamidiye Alayları...*, s. 308.

¹³² TCK. Köy Kanunu fasıl 8. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.442.pdf> (E.T.10.08.2023)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AŞİRET MEKTEBİ

3. Aşiret Mektebi

Maarifperver olarak anılan II. Abdülhamid, eğitimde gerçekleştirdiği reformlar sayesinde kendisinden sonraki dönemleri domine eden nesli yetiştirmiştir. Gelişimin birinci önceliği ve devlete bağlılığın en asli unsuru olarak eğitimi gören padişah, bu doğrultuda ülkenin her yanına okullar açarak hem kendi konumunu sağlamlaştırmak hem de nitelikli elemanlar yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Nitelikli nesiller için, ziraat mektebi, baytar mektebi, sanayi nefise mektebi gibi mektepler açmış, kendisine, yani devlete bağlılık için de “Aşiret Mektebi” gibi okullar açmıştır.

3.1. Aşiret Mektebinin Kurulması ve Amacı

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı modernleşmesinin hızlı bir biçimde sürdüğü görülmektedir. Tanzimat’tan aldığı merkezileşme olgusunu politikalarıyla pekiştirmeye çalışan II. Abdülhamid, ortaya koyduğu müesseseler ile bu yolda attığı adımları sağlam bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Fransa’nın üçüncü Cumhuriyet modernleşme temayüllerine benzeyen Osmanlı modernleşmesinde, halkla devleti bütünleştirmek fikriyle çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Fransa’nın Nijer, Senegal gibi bölgelerde açtığı “Şefoğulları Okulu” benzer özellikler gösterse de bu okulların maksadıyla aynı çizgide değildir¹. Şefoğulları Okulunun bir diğer adı da “Rehineler Okulu” olarak geçer. Seferden esir olarak getirilen kabile lideri ve ileri gelenlerin oğulları bu okulda eğitim görmüşlerdir. Louis Faidherbe², bu çocuklara Fransız kültürü ve değerlerini aşılama istemiştir. Gözaltına alınmaları, sömürgecilerin belirli bir düzeni korumalarına da yardımcı olur çünkü "rehinelerin" ailelerini isyan etmekten caydırır. Avrupa tarzında eğitim görmüş ve nüfusla bir arayüz görevi görebilecek bir Afrikalı seçkinlere sahip olma ihtiyacını yansıtmaktadır³.

¹ Denise Bouche, *L'école Française et les Musulmans au Sénégal de 1850 à 1920*, Revue Française d'histoire d'outre-mer, tome 61, n°223, 2e trimestre 1974. pp. 219.

² Fransız generali ve sömürge yöneticisiydi. 1840-1879 yılları arasında Fransa devletine Afrika’da hizmet etmiştir.

³ Denise Bouche, *L'école Française...*, s.220.

II. Abdülhamid'in emriyle İstanbul'da açılan Aşiret Mekteb-i Hümayunu, ilk etapta önemli Arap aşiretlerinin çocuklarına eğitim vermek ve bu çocukların devlete entegresini gerçekleştirmek amacıyla açılmışsa da daha sonraki yıllarda Kürt ve Arnavut aşiret çocukları da eğitim amacıyla Aşiret Mektebine kaydettirilmiştir. 93 Harbi neticesinde daralan sınırlarda elde kalan Arap, Kürt ve Arnavut nüfusu bir arada tutmayı amaç edinen II. Abdülhamid, ulus üstü bir kimlik olan Panislamizm ile bu gayesini ifa etmeye çalışmıştır⁴.

Aşiret mektebi bir yönüyle Enderun usulüyle benzer özellikler taşımaktadır. Osmanlı'da Türk olmayan unsurların, ailelerinden alınarak Enderun ve Acemi oğlanlar Mekteplerinde okutulması, daha sonrasında bu kişilerin devletin önemli mevkilerine gelmesi Aşiret Mektebi ile benzerliklerini ortaya koymaktadır. Aşiret Mektebinde de devlet Türk olmayan unsurları, Arap, Kürt ve Arnavut öğrencileri alarak onları Osmanlı tedrisatından geçirmiş ve devlet için görev almalarını sağlamıştır. "Devlette devamlılık esastır" düsturu, bu müessese ile de karşımıza çıkmaktadır⁵. Aşiret Mektebine başka bir boyutuyla yaklaşan ise Ruhi Can Alkan olmuştur; Alkan, mektebi, Osmanlının eğitimde devamlılık düsturuyla beraber uluslararası öğrenci politikasının bir çıktısı olarak görmüştür⁶.

İstanbul'da açılan okulun en mühim tarafı ise doğrudan II. Abdülhamid kontrolünde olması, çocuklarını gönderen ailelere ihsanlar yapılması ve mezun olanların kendi bölgelerinde memuriyetlere geçecek olmalarıdır. Mekteple oldukça yakından ilgilenen Sultan Abdülhamid, okulun açılmasıyla beraber öğrencilere selam göndererek onların bu okula kayıtlarıyla ne kadar ayrıcalıklı olduklarını dile getirmiştir⁷. 1907 yılına kadar devam eden bu okul, aşiret modernleşmesi ve aşiretlerin devlete entegrasi açısından en efektif bir politikadır. Osmanlı, en başından itibaren aşiretlere şüphe ile yaklaşıyordu. Onların vergi vermemeleri, özerk yapıları, Osmanlı kaynaklarının deyimiyle hal-i vahşette yaşamaları onlara dair politikaları da gerekli

⁴ Rogan, *Aşiret Mektebi: Abdülhamid...s.* 84.

⁵ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1180.

⁶ Ruhi Can Alkan, *Tarihsel Kopuş ve Süreklilik Bağlamında Türkiye'de Devlet ve Sivil Toplumun Uluslararası Öğrenci Politikası*, (yayımlanmamış doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2020, s.104.

⁷ BOA, DH. MKT., 2007/72, Lef: 1, R. 21 Eylül 1308/3 Ekim 1892.

kılıyordu. Devletin otoritesinin en ücra bölgelere kadar gitmesini isteyen II. Abdülhamid, 1886 yılında Hicaz, Yemen ve Trablusgarp gibi Arap vilayetlerinden 48 öğrenciyi İstanbul'a getirterek onların Harbiye'de eğitimini gerçekleştirmesini sağlamıştır⁸. Bu öğrenciler mezun olup memleketlerine görev payesiyle gidecekleri zaman Sultan onlara,

“Tahsil-i funun-ı askeriye ile padişaha ve vatanınıza sadık bir şekilde hizmet edeceğinizi ümit etmişlerdir. Padişaha ve vatana filen ifa-yı hidmet-i sadıkârane edecek bir sene vasil olduğunuz halde her birinizi yetişmiş görmelerinden dolayı sultanımız ziyadesiyle memnun olmuşlardır. Memleketlerinize döndüğünüzde memur olacağınız askeri hizmetleri, askerlik şanınin layık olduğu üzere namuslu ve sadık bir şekilde yerine getirerek padişahın size duyduğu teveccühleri bir kat daha arttırmak için çalışacağımız ve sizi görüp de sizin gibi tahsil görerek padişahımıza ve vatanımıza bağlı bir şekilde çalışmak isteyenlerin olacağı düşünülmektedir”⁹ diyerek bu durumun önemine işaret etmiştir. Yine aynı gazetede Ahmet Mithat Efendi şu satırları kaleme almıştır:

“En iyi eğitim askerlikte alınır. Tanzimattan bu yana elli sene geçti. Osmanlıyı dönüştüren şey nüfus ve modern ordudur. Bazı vilayetlerin genç erkekleri eğitilmesi ve orduda görev alması bakımından diğerlerine nazaran daha fazla ilerleme kaydetmiştir. Hicaz, Yemen ve Trablus bu misyona yeni dahil olmaya başladı ve bu askerler şimdi medeniyet meşalesini tüm köylerine taşıyacak”¹⁰.

II. Abdülhamid, Aşiret Mektebiyle bizzat ilgilenmiştir. Okulun açılmasıyla ilgili eksikliklerinin her şeyinin giderilmesi ve bu işlemler bittikten sonra gazetelerde yayınlanması emredilmiştir¹¹. Bu okulun kurulmasındaki amaç da bölge halkını, cehaletten kurtaracak eğitimle beraber toplum yaşayışına kanalize etmektir. Okulun açılması ile ilgili bir nizamname hazırlanması konusunda Osman Nuri Paşa'ya görev verilmiştir. Paşa'nın seçilmesi tesadüfi değildir. Paşa daha önceki dönemlerde Yemen

⁸ Rogan, *Aşiret Mektebi: Abdülhamid...*, s.85.

⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Temmuz 1890, Nu. 3606 s. 2.

¹⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Temmuz 1890, Nu. 3606 s. 2.

¹¹ BOA, İrade Dahiliye, (İ. DH.), 1283/101021, 9 Zilhicce 1309/5 Temmuz 1892.

ve Hicaz bölgelerinde valilikler yapmış ve aşiretlerin iskânı ve topluma kazandırılmaları konusunda devlete layihalar yazmıştır¹².

Bu layihalardan birisini Hicaz Valiliği (1882-1886) döneminde kaleme alarak merkeze sunmuştur. Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 tarihli layihası, Hicaz vilayetini peyderpey düzenli bir Osmanlı vilayeti haline sokma programını içermektedir. Osman Nuri Paşa'ya göre bir devletin devamlılığı ve modernleşme konusunda başarıya ulaşması, idari, yargı, eğitim, ekonomi, maliye ve ulaştırma gibi temel konulardaki reforma ve ıslahatlara bağlıdır. Paşa, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imparatorluk dahilindeki Türk olmayan Arap ve Arnavut tebaada ortaya çıkan milliyetçilik akımlarını ve bu akımların mutlaka bastırılması gerektiğini kaleme almıştır. Paşa layihanın eğitimle bağlantılı bölümünde ise, bir devletin bütün halklarını kapsayan ve onları kaynaştıran şartlardan birinin de dillerin birliği olduğunu ileri sürmekte ve Hicaz'daki okullarda Türkçe eğitimine önem verilmesine dikkat çekmektedir. Paşa'nın bölgedeki aşiretlerin ve bedevilerin modernleşme misyonu ile tanışmalarını ve bunun eğitim ile olması gerektiğini her defasında vurgulaması eğitime verdiği önemi göstermektedir¹³. Osman Nuri Paşa, Arap bölgelerinde kurulacak okullarda yetişecek öğrencilerin babaları gibi şeyh ya da kabile reisi olmaları yerine devlet için görev yapmalarının, onları devlete kazandırmada önemli bir araç haline geleceğini de kaleme almıştır. Paşaya göre Arap şeyhlerinin çocuklarının kaymakam, kaza müdürü ve memur olmaları entegrasyon açısından daha uygun bir hal alacaktır. Bu düşüncesi aslında daha sonraki dönemde nizamnamesini oluşturacağı Aşiret Mektebi için bir temel niteliğindedir. Paşa'nın sürekli üzerinde durduğu nokta “bedevilerin peyderpey daire-i medeniyete dahil edilmeleri”ydi. Eğitim politikasını bu husus oluşturacak ve mahallî okullar geleceğin Osmanlı memurlarını yetiştirerek vahşi adetlerini terk edeceklerdi. Bununla beraber bir diğer amaç da bölge ileri gelenlerinin yani şeyh ve kabile liderlerinin gönüllerini kazanarak idare-i maslahatın

¹² Alişan Akpınar, *Aşiret Mektebi*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996, s.25.

¹³ Selçuk Akşin Somel, “Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII/S. 29, 1996.

daha nizami bir şekilde sağlanmasını tatbik etmektir¹⁴. Okula Arap coğrafyasının önde gelen aşiretlerinin on iki ile on altı yaşındaki çocukları alınacak ve yine okula Arapça bilen yüksek vasıflı yöneticiler alınacaktır¹⁵.

Aşiret Mektebi, diğer devlet okullarından, yetiştirilmesi, verdiği öğretiler ve kendisine verilen hedefler açısından farklılık gösteriyordu. Sivil ve askerî yüksek okullar için olan bu hazırlık okulu, aşiretlerin büyük liderlerinin oğulları için tasarlanmıştı ve bu nedenle özel bir askerî okula ait değildi. Aşiretlerin ileri gelenlerinin oğullarına Osmanlı, siyasi bir bakış açısıyla milliyetçiliğin gelişmesini engellemeyi ve yabancı emperyalizmin bu yabancı, Türk olmayan nüfuslar üzerindeki hakimiyetini, kabilelerin cehaletini sınırlayacak bir eğitim modeli oluşturmayı hedefliyordu. Böyle bir okulun kurulması, İttihâd-ı İslâm ilkesinin uygulanmasının bir parçasıydı. İdari düzeyde, kendisini güçlendirmeye ve nüfuzunu sınırlara kadar genişletmeye çalışan Osmanlı merkezîyetçiliğinin bir tezahürüydü¹⁶.

Osman Nuri Paşa'nın hazırladığı layiha 22 Haziran 1892 tarihinde Meclis-i Mahsûsa'ya sunulmuş, 27 Haziran 1892 tarihinde görüşülerek sadarete gönderilmiştir¹⁷. Sadaret de ivedilikle yazmış olduğu arz ile saraya bildirmiş ve 28 Haziran 1892 tarihinde konuyla alakalı irade padişah tarafından çıkarılmıştır. İrade çıktıktan sonra Dahiliye Nezaretine bir tezkire gönderilmiş. Bu tezkirede: “*Aşair-i Urban evladının talim ve terbiyesine mahsus olarak Dersaadet'te ihdasına irade-i seniye hazret-i şehriyari şeref-müetallik buyrulan Aşiret Mektebi hakkında tanzim olunan ilanname leffen tesyir savb-ı devletleri olmakla ber-mantuk emr ve ferman-ı hümayun yarınki gazetelerde neşrine himmet buyrulması*”¹⁸ cümlesinden anlaşılacağı gibi okulun açılmasının gazetelerde duyurulmasının istenmesi, okula verilen önemi de göstermektedir. Okulun açılması ile ilgili Sultan II. Abdülhamid'in iradesi *Tercümân-*

¹⁴ Deringil, *Simgeden Millete...*, s.192.

¹⁵ Mehmet Ali Neyzi, *The Imperial School for Tribes Educating the Provincial Elite in the Late Ottoman Empire*, I.B. Tauris press, London, 2023, s.13.

¹⁶ Odile Moreau, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du Nouvel Ordre militaire 1826-1914*, Maisonneuve & Larose, Fransa, 2007, s.78.

¹⁷ BOA, DH.MKT., 1964/79, 26 Zilkâdde 1309/22 Haziran 1892

¹⁸ BOA, BEO., 28/2029, Lef: 1, 3 Zilhicce 1309/29 Haziran 1892.

ı *Hakikat* gazetesinin 8 Temmuz 1892 tarihindeki sayısında yayımlanmıştır¹⁹. Yine 1892 yılına ait arşiv belgesinin diğer bir ilanname suretinde şunlar yazmaktadır:

“Memalik-i Mahrusa-ı Şahane’de mütemekkin aşair-i urban evladının talim ve terbiyesine mahsus olarak ihdası cümle amal-i hayr-i iştimal cenab-ı padişahiye bulunan mekteplere esas olmak üzere ber-mantuk emr ve ferman-ı hümayun hazret-i padişahi Dersaadet’te Aşiret Mektebi namıyla bir mektep küşad olunarak Beşiktaş’ta kain Akarat-ı seniyyeden birkaçının etfal-i aşair için mekteb haline ifrağı hususuna müsaâde-i seniye hazret-i mülükane şayan ve mekteb-i mezkurun nezaret-i maneviyesi latifen veliülnimet biminnetmiz zat-ı hilafet-i semat efendimiz taraf-ı eşreflerinden kabul buyrulmuş ve bu da meşhud .. şükran olan asar-ı hayriyeye hazret-i padişahi cümle-i celilesinden buyrulmuş olmakla davat-ı mefruza-ı cenab-ı şehinşahi bu vesile ile dahi tekrar ve maateşekkür ilan keyfiyetine ibtidar kılındı²⁰”.

Açılacak olan mektebin yeriyle ilgili ilam olunan bu belgede bilgiler verilmiş ve padişahın okulun yeriyle yakından alakadar olduğu görülmüştür. Bu esnada gelen öğrencilerin Akaretler’deki yere geçeceklerini fakat buranın eğitim için uygun olmadığı belirtilmiş, Esmâ Sultan’ın ikamet ettiği saraya geçinceye kadar eğitime devam edilmesi, rutubeti kurutmak içinde soba kurularak bu kışın burada geçirilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir²¹. Yine okulun yeriyle alakalı başka bir belgede Esmâ Sultan’ın ikametinde olan sarayın Aşiret Mektebine tahsisi ile ilgili bir irade çıkarılmıştır. Aynı iradede Esmâ Sultan’ın da Kabataş’taki başka bir saraya geçmesi emredilmiştir²².

Okulun açılmasına izin verildikten sonra okulun ne zaman açılacağıyla ilgili hükmü de yine padişah vermiştir: *“Aşiret mektebinin 12 Rebiülevvel 1310 tarihinde (4 Ekim 1892) açılması, okul için her türlü ihtiyacın karşılanması gerektiğini dile getirdikten sonra okula gelecek öğrencilerin hali ve bilgileri hakkında malumat olmadığından dolayı ilk iki senenin ders programı hazırlanmıştır.”*²³

¹⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, 8 Temmuz 1892, Nu: 3605, s. 2.

²⁰ BOA, BEO., 28/2029 Lef: 2, 3 Zilhicce 1309/29 Haziran 1892.

²¹ BOA, Y. MTV., 71/111, Lef: 1, 16 Cemaziyülevvel 1310, 6 Aralık 1892.

²² BOA, İrade Meclis-i Mahsus, (İ. MMS.), 131/5641, Lef: 6, R. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

²³ BOA, İ. MMS., 131/5641, Lef: 1.

Belgede neden iki senelik ders programı yapıldığı ayrıntısıyla verilmiştir. Ders programına baktığımızda temel okuma yazma kuralları, bu eğitimin nasıl verileceği ayrıntılı anlatılmıştır. Öğrencilerin seviyelerinin bilinmemesine rağmen hazırlanan ders programında göze çarpan en önemli detay ise Türkçe öğrenimidir. II. Abdülhamid'in eğitimle dönüşüm politikasını bu iki yıllık eğitim içeriğinde bile görmek mümkündür.

Bu kere irade-i seniyye teşkil kılınacak olan Aşiret Mektebinin birinci ve ikinci senelerine mahsus ders cedvelidir²⁴.

Birinci Sene

Tablo 1 Birinci Sene Ders Programı

Ders	Öğretme Şekli
Elifba	Tahtaya yazdırılmak suretiyle öğretirilecek ve itmamından evvel başka derse başlanmayacaktır.
Ecza-i Şerife	Elifbanın hitamını müteakib Amme'den bedd'en ile sırasıyla cüz be-cüz okutdurulacaktır.
Kıraat-ı Türkiye	Ahlaka ve esma-i eşyaya dair münasib ve muhtasar risaleler kıraat etdirilecek ve tahtaya yazdırılmak suretiyle mümarese husulüne itina edilecektir.
Hesab	Ta'dad ve terkim gösterildikten sonra a'mal-i erbaaya devam olunacaktır.
Hatt-ı Rik'a	Kaifesi veçhile ta'lim etdirilecektir.

²⁴ BOA, İ.MMS., 131/5641, Lef: 4.

İkinci Sene

Tablo 2 ikinci Sene Ders Programı

Ders	Öğretme Şekli
Kur'ân-ı Kerim	Ecza-i şerife bitirildikten ve namaz sureleri tamamen ezberletildikten sonra hatm-i şerife kadar devam olunacaktır.
İlm-i Hâl:	Evvela yüzünden okudularak alıştırdıktan sonra tekrar ezber tarikiyle okudulacak ve abdest ve namaza dair dualar ezberletirilecektir.
Kıraat-ı Türkiye ve İmla:	Ahlak ve terbiye ve bazı ma'lumat-ı nafiaya dair gayet sade yazılmış risaleler okutdurulacaktır ve bazı kolay cümle ve ibareler yazdırılıp yanlışları tashih olunacak ve tahta başında dahi imlaya alıştıdırılacaktır.
Hesab	A'mal-i erbaa itmam olunacak ve küsurata başlanacaktır.
Hatt-ı Rik'a	Kaidesi veçhile talim etdirilecektir.

Öğrencilerin hali ve eğitim seviyeleri bilinmediği için böyle iki yıllık bir eğitim programı hazırlanmıştır. Programda derslerin öğretilmesine dair açıklamalar yapılmıştır. Gelecek çocukların, hilafet ve Osmanlı saltanatına karşı gerekli teveccühü ve bağlılığı göstermesini sağlayacak dersler ile beraber Türkçeye de ağırlık verilmesi Panislamizm ve devlete bağlılık çerçevesinde önemli bir işarettir²⁵. Osman Nuri Paşa'nın hazırladığı nizamname Meclis-i Vükelâ'da görüşüldükten sonra padişahın iradesiyle kabul edilmiştir. Bu layihanın maddelerinin içeriğine bakıldığında:

²⁵ Düstur, 1. Tertip, C. VI, s. 1258.

1. *Aşair-i urban etfalının talim ve terbiyesine mahsus olmak üzere Dersaadet'te Aşiret Mektebi namıyla leyli bir mekteb tesis olunmuştur.*

Arap aşiretleri için yatılı olarak planlanan bu okula ilerleyen süreçlerde Kürt ve Arnavut çocukları da alınacaktır. İlk etapta Arap aşiretlerinin önde gelen çocukları için planlanan bu okul Ruhi Can Alkın'ın deyimiyile "uluslararası öğrenci" formatında da düşünülebilir²⁶.

I. *Mekteb-i mezkurun nezaret-i maneviyesi lütfen taraf-ı eşref-i padişahiden kabul buyrulmuştur.*

Okula Sultan II. Abdülhamid çok büyük önem vermiştir. Okulun sarayın çevresinde olması, açılışyla bizzat ilgilenmesi ve İttihâd-ı İslâm politikası çerçevesinde değerlendirmesi bu ilginin en önemli sebeplerinden sayılabilir²⁷.

II. *Mektebin müddet-i tahsiliyesi beş senedir. Beher sene kırkar talebe ilave olunmak üzere ilk sene elli nefer talebe celb olunacak ve beşinci sene şakirdanın mecmu' miktarı ikiyüz ona iblağ edilecektir.*

Bazı bölgelerde uygun hareket edilmediği göze çarpmaktadır. Muhtelif bölgelerdeki aşiretler öğrenci göndermemiş ve bölgenin resmî yetkilileri de bu konuda yeterli derecede hassasiyet göstermemiştir. Yeterli öğrencinin temin edilmediğini şu belgeden de anlıyoruz:

"Arap aşiretlerinin bulunduğu vilayetler olan Halep, Suriye vilayetleri ve Bingazi sancağından henüz bir cevap alınmamıştır. Mevcut öğrenci sayısı yirmi beştir. Musul, Hicaz ve Diyarbekir'den istenilen kadar öğrenci gelse de toplam elli olmayacaktır. Geri kalan öğrencileri, Erzurum, Tblis, Revan ve Mamûretül-Aziz gibi Kürt aşiretlerin bulunduğu bölgelerden alınmasıyla sayının tamamlanacağı ifade edilmiştir²⁸."

²⁶ Alkın, *Tarihsel Kopuş...*, s. 105.

²⁷ Georgeon, *Sultan Abdülhamid...*, s.288.

²⁸ BOA, DH. MKT., 1997/32, 13.02.1310/6 Eylül 1892.

III. *Alınacak Talebe Urban-ı Aşair muhtelifesi içlerinden cismen ve zihnen kabiliyetli ve oldukça muteber ve muhterem ailelere mensub ve on ikiden on altı yaşına kadar gençler meyanından intihab olunacaktır.*

Burada vurgulanan muteber ve muhterem kavramları önemlidir. Çünkü Arap coğrafyasındaki herkesin değil önemli ailelerin çocukları alınarak onları eğitimle Osmanlı bürokrasisine kazandırmak Sultan II. Abdülhamid'in planlarından biridir. Burada amaç merkezî idare ve aşiretler arasında bu çocuklar aracılığıyla bir bağ kurarak periferideki idareyi sağlamlaştırmaktır²⁹.

IV. *Talebenin iâşe ve ekşâ (kıyafet) ve tedris vesair bilcümle mesarifi hükümet-i seniyyeye ait olup kendilerine şimdilik ayda bir otuzar kuruş maaş dahi verilecektir.*

Tek tip kıyafet okulun olmazsa olmazıdır. Sultan II. Abdülhamid okula kaydedilen öğrencilerin fotoğraflarının çekilmesini de istemiştir. Yine nizamnamede belirtildiği üzere öğrencilerin birçok masrafı hükümet tarafından karşılanmıştır. Bunlardan birisi de yol masraflarıdır. Memleketlerine sıla-i rahim ya da hava değişimi için giden öğrencilere yol harcırahını ya hükümet merkezden karşılamış ya da gittiği bölgedeki yerel yönetimden karşılatmıştır. Mesela Urfa'ya giden Aşiret Mektebi öğrencisi Abdülğani'nin dönüşü için harcırah ödenmiştir³⁰. Sadece öğrencinin değil yola beraber çıktığı refakatçinin de harcırahını devlet öderdi. Hava değişimi için Hama'ya gidecek olan Aşiret Mektebi öğrencilerinden Mahmud Efendi ile kendisine refakat eden kişinin yol masraflarının okulun ihtiyat ve fevkalade tertibinden verilmesi hakkında hüküm Maarif Vekaletince tertip edilmiştir³¹. Uzak diyarlardan gelen öğrencilerin yol harcırahları bir hayli fazla tutmaktaydı. Bunları bazen yerel yöneticiler karşılasa da en sonunda yine ödemeleri devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Aşiret Mektebinden on üç Yemenli talebenin geliş-gidiş masrafı olup, Yemen Belediyesi'nce karşılanan meblağın ya Maarif tahsisatından veya bu

²⁹ Tutku Akın, *Osmanlı Aşiret Mektebi*, Libra Yayınları, İstanbul, 2021, s.67.

³⁰ BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, (MF. MKT.), 971/42, 20 Zilkade 1324.

³¹ BOA, MF. MKT., 529/26, 14 Cemaziyülevvel 1318.

paranın sarfına izin veren vali-i sabık Feyzi Paşa'dan tahsili yoluna gidilmesi bildirilmiştir³².

V. *Her sene yeniden celb olunacak talebe sene-i tedrisiye hululünden üç mah mukaddem Maarif Nezaretinden Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Yemen, Hicaz ve Diyarbekir vilayetleriyle Bingazi, Zor ve Kudüs elviye-i müstakilesine vuku bulacak işar üzerine vilayet ve elviye-i mezkure taraflarından dördüncü maddede muharrer şeraite muvaffık surette intihab ve Dersaadete i'zam olunacaktır.*

Yeni gelecek öğrencilerin geliş zamanı ve nerelerden geleceği bu madde ile belirlenmiştir. Maddeye göre öğrenciler, okul yılının başlamasından üç ay önce belirtilen kurallar çerçevesinde İstanbul'a getirilecektir. Bu maddede de muteber aşiret vurgusu yapılmıştır. Belirlenen bölgelere baktığımızda XIX. yüzyıl Osmanlısında her an elden gidebilecek yerler olduğu anlaşılmaktadır. Bu vilayetlerin seçilmesi rastgele değildir. Bölgenin hinterlandı bu yüzyılda daha da değerlenmiş Düvel-i Muazzama dediğimiz devletler bu bölgelerde faaliyetlerini arttırmışlardır. Bölgenin ileri gelenlerinin de artık ticarete ve yönetime ortak olmak istemeleri, bölgeyi elde tutmak amacıyla devleti yeni politikalara sevk etmiştir. Bu bölgede güçlenmeye başlayan aşiretler ve şeyhler bölgeyi Osmanlıdan koparmak istiyorlardı. Onların aşiret mensuplarına ve bölgeye sundukları şey ise "Asr-ı Saadet"e dönüştü. Dini liderler aşiretlerle ittifaklar kurarak eskiden getirdikleri yerel kavgaları bir kenara bırakıp Osmanlı'nın düzenine karşı kendi dini ideallerini gerçekleştirmek istiyorlardı³³. Sultan II. Abdülhamid de bu organizasyonlara karşılık İttihâd-ı İslâm çizgisiyle hareket ederek bu okulun kurulmasına önem veriyordu.

VI. *Mektebin bir müdür ve bir kâtibi ve lüzumu derecede muallimin ve memurin ve hademesi olup umur-ı tedrisiyesi ve idarey-i dahiliyesi leyli mekatib-i idadi hakkındaki talimata tabi olacaktır.*

³² BOA, DH. MKT., 2231/131, 2 Rebiyülevvel 1317.

³³ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 87.

Mektebin işleyişi ile öğretmenlerin, müdürlerin, memurların ve hademelerin hepsinin görevi bir “aşiret mektebi talimat-ı dahiliyesi” ile belirlenmiştir. 3 Ocak 1893 tarihinde 74 maddeden oluşan bu talimatnamede toplam sekiz bölüm vardır. Talimatname sırasıyla, “*mevadd-ı esasiye*”, “*müdürün vezai fi*”, “*vezai fi-i muallimin*” “*mubasırların vezai fi*”, “*memurin ve müstahdem-i sairenin vezai fi*”, “*mükafat ve mücazat*”, “*mücazat*”, “*imtihanlar*” şeklindedir. Bu talimatnamenin çevirisi eklerde yer alacaktır³⁴.

- VII. *Mektebin memurin ve mualliminin nasb ve azli ve ders cetvelinin tanzim ve iktizasına göre tadili ve okunacak kitapların intihabı Maarif Nezareti'ne aittir.*
- VIII. *Mektebin teşkilinden mekasid-ı asla vesair halkını füyuz-ı maarif ve medeniyetten behremend etmek ve hilafet-i uzmay-ı İslamiye ve saltanat-ı seniyye-i Osmaniyeye derkar olan meyl ve muhabbet-i tabiyyelerini bir kat daha tezyid ve bunların şer'an ve kanunen mükellef oldukları sadakat-i kalbiyye ve vezai fi-i diniyelerini takviye ve tekid eylemek hususları olmakla müdür ve mualliminin ikdamat ve ihtimamatı en ziyade bu cihete masruf olacaktır.*

Mektebin asıl amacı, bu maddeyle belirlenmiştir. Daha önce de değindiğimiz hal-i vahşet bedeviyette yaşayan aşiretlerin eğitimle ehlileşeceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda açılan okullar yalnızca merkezde değil taşrada da faaliyetlerini icra etmişlerdir. 1877’de Beyrut’ta kız ve erkek rüştiye mektepleri, 1891’de Hamidiye Ticaret ve Sanayi Okulu, Akka kazasında 1870 yılında 5 erkek mektebi ile 6 gayrimüslim mektebi bulunmaktaydı. Akka’da idadi ise 1894 yılında gündüzlü olarak açılmıştır. Yine bu dönemde Kudüs, Hayfa, Nasıra, Safed ve Taberiye’de çeşitli kademedeki okulların açılması bunlara örnek olarak gösterilebilir³⁵. Tanzimat Dönemi’nin sert merkezî tedbirlerinin yerine, Sultan II. Abdülhamid daha makul politikalar geliştirerek bölgeyi kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Bunun en önemli unsuru

³⁴ BOA, Y. MTV., 73/99, 14 Cemaziyülahır 1310/3 Ocak 1893.

³⁵ Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin İdari ve Sosyo Ekonomik Vaziyet*, (yayımlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi, Elâzığ, 2005, s.29.

olarak da eğitimi kullanmıştır. Bunu kavramsallaştıracak olursak, “havuç-sopa”³⁶ teorisini ele almamız gerekebilir. Tanzimat Dönemi’ni daha çok “sopa” olarak betimleyebilir, II. Abdülhamid dönemini ise “havuç” olarak değerlendirebiliriz. Abdülhamid dönemi taltifler, nişanlar bunun birer göstergesidir. Aşiret çocuklarının okuması ve onların devlet makamıyla ödüllendirilmesine de bu gözle bakılabilir³⁷.

Nizamnamenin bu maddesindeki bir diğer muhatabı da kurumun yöneticileridir. II. Abdülhamid bu konuda da hassas davranmış ve okula Hamidiye devrinin muallimleri ve ders kitapları yazarlığı konusunda isim yapmış Ali Nazîmâ Beyi kuruma müdür olarak atamıştır³⁸. Muallimlerin her birinin nasıl olması ve ders işleyişi hakkında neler yapmaları gerektiği de Aşiret Mektebi talimatında açıkça belirtilmiştir. Burada dikkat çeken şey öğrencilerin geldikleri bölgeler göz ardı edilmemiş, ders esnasında bunun gözetilmesi istenmiştir. Örneğin, talimatın, öğretmenin görevleri bölümünün 30. maddesinde “muallimler esasında Türkçe ifade ve takirde bulunacaklarsa da talebenin lisan-ı Türkiye istisnaları husulüne kadar Türkçe takirde anlayamadıkları dersleri Arapça tarif ve izah edecekler ve bu tarifatin Türkçe manalarını dahi söyleyeceklerdir”³⁹.

IX. İkmal-i tahsil ile şehadetname alacak talebe aşiretleri nezdine avdet eyledikleri esnada oralarda ihdas ve küşadı musammem olan mekteblerde muallimlik veya sair münasib birer hizmet ve memuriyet tavzif edilecektir.

Öğrencilerin sadece eğitimiyle değil eğitimden sonraki yaşamlarını da düşünen Osmanlı Devleti, program dahilinde mezun olacak öğrencilerin sonraki yaşamlarını da garanti altına almaya çalışmıştır. Aşiret Mektebini bitiren öğrenciler, Harbiye Mektebi veya Mülkiye Mektebinde de eğitimleri tamamlanmış ve buralardan mezun olarak istihdam edilmişlerdir⁴⁰. Mesela Ana kaymakamlığına Ahmed Muin Efendi’nin

³⁶ İyi davranışı ödüllendirme, kötü davranışı da cezalandırma anlamına gelir. Deyim ilk kez *The Economist* dergisinin 11 Aralık 1948 baskısında kullanılmıştır.

³⁷ Avcı, *The Application of Tanzimat...*, s.972.

³⁸ Alim Kahraman, “Nazîma”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XXXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s.453.

³⁹ BOA, Y. MTV., 73/99, Lef: 2, 14 Cemaziyülahır 1310/3 Ocak 1893.

⁴⁰ BOA, Y. MTV., 165/90, Lef: 1, 21 Rebiyülahır 1315/19 Eylül 1897.

tayini⁴¹, Asir Mutasarrıflığına Abdurrahman Efendi'nin tayini⁴² ve bunun gibi onlarca mezun, kendi bölgelerine veya devletin görevlendirdiği yerlerde istihdam edilmişlerdir. Buradaki amaç yine Sultan II. Abdülhamid'in devlete kazandırma misyonu ile örtüşmektedir.

X. *Aşiret Mektebi talebesi nesak-ı vahidde (tek tarz) elbise iktisa eyleyeceklerdir.*

Sultan Abdülhamid, gelen öğrencilerin ilk geldikleri gibi fotoğraflarının çekilmesini akabinde de devletin diktirdiği öğrenci kıyafetleriyle fotoğraf çekilmelerini istemiştir⁴³. Aşağıdaki görsellerde öğrencilerin iki hali de gösterilecektir.

⁴¹ BOA, BEO., 3457/25968, Lef: 1, 21 Zilkade 1326/15 Aralık 1908.

⁴² BOA, DH. MKT., 2595/94, Lef: 1, 25 Zilkade 1319/5 Mart 1902.

⁴³ Rogan, *Aşiret Mektebi: Abdulhamid...*, s.88.

Fotoğraf 1. Aşiret Mektebi Öğrencileri⁴⁴.

II. Abdülhamid özel fotoğrafçısı olan Abdullah Freres yani Abdullah Biraderlerin arşivinden alınan bu görseller nizamnameye uygun hareket edildiğinin de göstergesidir⁴⁵.

XI. *İş bu nizamnamenin icrasına Maarif Nezareti memurdur*⁴⁶.

⁴⁴ <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/asiret-mektebi> (E. T. 03.01.2024)

⁴⁵ <https://www.loc.gov/pictures/item/2001700155/resource/> (E.T. 27.07.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/item/2001700167/resource/> (E.T. 27.07.2023)

⁴⁶ BOA, İ. MMS., 131/5641, Lef: 3.

Nizamnamenin ilanından sonra ilk olarak Beşiktaş'ta Akaretlerdeki Hüseyin Avni ve Ali paşaların yalıları kiralanarak eğitime burada başlanmasına karar verilir⁴⁷. Fakat daha sonrasında okulla ilgili şikayetler saraya ulaşır⁴⁸. Okulun rutubetli olması ve öğrencilerin bu durumdan dolayı hastalanması okul yerinin değişmesine sebep olur⁴⁹. Esmâ Sultan'ın yalısı okula tahsis edilerek öğrencilerin ikinci yıldan itibaren burada eğitim görmeleri sağlanmıştır⁵⁰. Okula müdür olarak ilk etapta Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'de müdür yardımcısı olan Recai Efendi⁵¹ yardımcılığına da Abdülhamid Efendi⁵² getirilmiş fakat okul açılmadan görevden alınarak yerine Hamidiye döneminin önemli eğitim neferlerinden birisi olan Ali Nazîmâ Bey getirilmiştir⁵³.

3.2. Kürt Aşiretlerden Öğrenci Alınması

Okul, açıldığında nizamnamede de belirtildiği üzere “*Aşair-i urban etfalinin talim ve terbiyesine mahsus olmak üzere*” Arap aşiret çocuklarının eğitimi için düşünülmüş ve okul, bu amaca hizmet edilmesi için açılmıştır. Okulun açılış nizamnamesinde Kürt çocukların yer almama sebebi o bölgede Kürt aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alaylarıdır. XIX. yüzyıl sonunda Sultan II. Abdülhamid tarafından bölgeye verilen önemin bir göstergesi olan bu alaylar, Aşiret Mektebinden bir yıl önce 1891 yılında kurulmuştur⁵⁴. Aşiret Mektebi kurulduğunda yalnızca Diyarbakır'dan öğrenci alınmış; bölge, aşiret mektebinin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Hamidiye Alaylarının varlığının bu kararın alınmasında etkisi vardır. Çünkü devletin bir politikası da Hamidiye Alaylarına aldığı aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'a getirterek burada eğitilmelerini sağlamaktır. Tabi bu uygulama

⁴⁷ BOA, Y. A. HUS., 264/29 Lef: 1, 3 Safer 1310/27 Ağustos 1892.

⁴⁸ BOA, Y. PRK. ASK., 86/39 Lef: 1, R. 18 Teşrinievvel 1309/30 Ekim 1893.

⁴⁹ BOA, İrade Hususi, (İ. HUS.), 16/153, Lef: 1, 30 Rebiyülevvel 1311/11 Ekim 1893.

⁵⁰ BOA, Y. A. HUS., 274/72, Lef: 1, 8 Zilkade 1310/24 Mayıs 1893.

⁵¹ Benjamin Fortna, Recai Efendi için, 1887 yılında hazırlanan Müfredat raporunun önemli bir parçası olduğunu, inancın yerleşmesi için ergenlik döneminde verilecek olan eğitimin, dini esaslar üzerine verilmesi gerektiğini savunduğunu söylemiştir. Benjamin C. Fortna, *The Imperial Classroom Islam the State and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, 2002, s. 214.

⁵² BOA, BEO., 77/5771, Lef: 1, R. 14 Ağustos 1308/26 Ağustos 1892.

⁵³ BOA, BEO., 110/8213, Lef: 1, R. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892.

⁵⁴ Klein, *Hamidiye Alayları* s. 20.

vücuda getirilirken, o çocukların Aşiret Mekteplerine kaydı gibi bir durum düşünülmemiştir. Devletin amacı, Hamidiye Alayları mensuplarının çocuklarını Harbiye Mektebinde eğittikten sonra tekrardan bölgeye göndererek Hamidiye alay komutanı olmalarını sağlamaktır. Devlet bu politikayla, eğitim ve askerlik ile bölgeyi kontrol altında tutmak ve Panislamist düşünceyle de onların devlete bağlılıklarını sağlamlaştırmayı hedeflemiştir⁵⁵. Osmanlı Devleti'nin doğu ve güneydoğudaki Kürt aşiretleri Hamidiye Alaylarına alması ve onların çocuklarının Harbiye Mektebi gibi mekteplerde okutulması Kürt aşiretler tarafından yeterli görülmemiş, Dersaadet'te açılan Aşiret Mektebine kendi cihetlerinden de öğrenci alınması gerektiğini Zilan Aşiret Reisi Eyüp Paşa ile 5. ve 6. Alayların kumandanları, İstanbul'a gönderdikleri telgrafla talep etmişlerdir⁵⁶. Hamidiye Alaylarının kurulmasında başrol oynayan Şakir Paşa, İstanbul'a gönderdiği telgrafta ise Hamidiye Alaylarından da mektebe öğrenci alınması gerektiğini yazmıştır. Bunu gerekçelendirmek için de onları "vahşet" ve "bedeviyetten" kurtaracak şeyin eğitim olduğunu vurgulayarak, Maarif Nezaretinin bütçeyi öne sürerek ilk etapta öğrenci almamasına değinmiştir. Paşa, telgrafında Aşiret Mektebinin kurulmasını ve Kürt aşiretlerinden yalnızca dokuz tanesinin şimdiye kadar kaydedildiğini vurgulamış ve diğer Hamidiye alaylarına mensup aşiret reislerinin çocuklarının bu şereften mahrum kalmak istemediklerini açıkça dile getirmiştir⁵⁷. Yaver-i Ekrem Ahmet Şakir Paşa'nın bu istekleri, Paşa'nın bölge siyasetinde etkili olması ve bölgeye vakıf olması hasebiyle göz ardı edilmemiş ve padişahın iradesiyle Hamidiye Alaylarından da çocuk alınmasına karar verilmiştir⁵⁸. Bu kararın alınmasında elbette bölgenin durumu etkilidir. Rus Harbi neticesinde bölgede artan Ermeni ve Rus faaliyetlerinde aktif rol oynayan Hamidiye Alaylarından çocukların, Aşiret Mektebine alınmasının aşiretlerin devlete olan bağlılığı noktasında faydalı olacağı şeklinde düşünülmektedir. Şakir Paşa'nın isteğinin kabul edilmesine, Maarif Nezareti tarafından, mekânın ve bütçenin yetersizliği nedeniyle endişe ile bakılmıştır. Maarif Nezaretinden Bâbıâliye gönderilen belgede

⁵⁵ BOA, Y. MTV., 46/16, Lef: 1, 8 Rebiyülevvel 1308/22 Ekim 1890.

⁵⁶ BOA, Y. EE., 139/60, Lef: 1, R. 7 Teşrinisani 1308/19 Kasım 1892.

⁵⁷ BOA, Y. EE., 139/60, Lef: 2, 29 Cemaziyülahır 1310/18 Ocak 1893.

⁵⁸ BOA, İ. HUS., 5/72, Lef: 1, 27 Rebiyülahır 1310/18 Kasım 1892.

“Yaver-i ekrem hazret-i padişahi devletlü Şakir Paşa hazretlerine:

Hamidiye ve süvari alaylarından aşiret efsalının mektebe alınmasına dair padişah iradesi, babialı ile Dördüncü Ordu müşiriyetine bildirilmişti. Aşiretler çocuklarından sadece 9 kişi kabul edildiğinden, aşiretlerin yeniden talep etmekte olmalarıyla ve her bir alayın birer çocuğunun gönderilmesi 4.Orduya cevabi olarak bildirilmişti. Bunların gelmeleriyle kabul ve kayıtlarının yapılması üzerine mektebin 40-50 kişiye daha ev sahibliği yapabileceği 29 Haziran 1309 tarihli tezkerede görüldü. Mütalaasından malum olduğu üzere söz konusu aşiretlerden dahi öğrenci kabul edildiği takdirde senelik 25 bin lira kadar masrafa ihtiyaç görülüp buna ise nezaret-i acizi bütçesi bulunmadığı ve mektebin mevcut binası dahi o kadar talebeyi o kadar talebeyi istiyab edemeyeceği daha bazı esbab-ı mühimme-i mania ile beraber o zaman arz edilmiş maruza elan dahi mevcut bulunmuş ve binaenaleyh işar-ı alileri mucibince aşair-i mezkure evladlarının vürüt edecekleri kanuni vechle mekatib-i askeriyeye idhali mesailinin istikmaline şimdiden tevessül buyrulması” ifadeleri yer almıştır. Maarif Nezaretinin sunmuş olduğu bu gerekçeler Bâbîâli tarafından dikkate alınmamış ve Kürt öğrenciler ikinci seneden Aşiret Mektebine dahil edilmişlerdir. Bunun üzerine Hamidiye Alay kaymakamlarından Cıbranlı aşiretinden Mahmud Beyzade Halid, Binbaşı Ahmed Ağazade, Binbaşı Abdülvahab Ağa'nın kardeşi Hurşid Ağazade Mehmed Şerif efendiler ile Hakkari'nin Mekri aşiretinden Mehmet Hamza⁵⁹, Aşiret Mektebinin ilk Kürt öğrencileri olmuşlardır⁶⁰. Maarif Nezaretinin bir diğer endişesi de Kürt öğrencilerle Arap öğrencilerin sürtüşmeleri konusundadır. Sadarete sundukları mütalaada bu durumdan da bahsederek kendi savlarını temellendirmeyi amaç edinmişlerdir⁶¹. Maarif Nezaretinin bu endişeleri okula Kürt öğrenciler geldikten sonra

⁵⁹ Mehmed Hamza, Aşiret Mektebinden mezun olduktan sonra Mülkiye mektebini de bitirerek sırasıyla 1898 Van Maiyyet Memurluğu, 1902 Bursa Maiyyet Memurluğu, 1908 Pazarköy, Eylül 1909 Kirmasti (Mustafa Kemal Paşa), Aralık 1909 Çölemerik (Hakkari), Temmuz 1910 Gevaş, Kasım 1910 Kurne kazalarında kaymakam vekilliği, 1912 seçimleri Müntefik Sancağı mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi, 1914 Hoşab kaymakamlığı, 1915 Hakkari mebusluğu sonrasında belirli bölgelere mutasarrıf olarak atanan Hamza, 1921 yılında hayatını kaybetti. Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 755.

⁶⁰ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT.), 31/5, Lef: 1, 7 Rebiyülahir 1310/29 Ekim 1892.

⁶¹ BOA, Y. A. HUS., 267/68, Lef: 2, 9 Cemaziyülahir 1310/29 Aralık 1892.

karşılık bulmuş, Arap ve Kürt öğrenciler kavgaya tutuşmuşlardır⁶². Yine başka bir belgede, okula daha önce Kürt öğrenci alınsa da Araplarla olan mizaç farklılıklarından dolayı sürekli ihtilafli oldukları belirtilmiş ve Maarif Nezaretinin Kürt öğrencileri mektebe almaya okulun üçüncü senesinde de soğuk baktıkları anlaşılmıştır⁶³. Fakat okulun açılış amacı “vahşet” ve “bedeviyetin” eğitimle iyileştirileceğinin düşünülmesi olduğundan dolayı Maarif Nezaretinin bu uyarıları karşılık bulmamıştır. Ama okulun kapatılma hikayesine baktığımızda ekonomi ve Kürt-Arap öğrencilerinin kavgalarının sebeplerden olabileceğini görüyoruz. Burada mektebin amaçlarının, Maarif Nezaretinin uyarılarının üzerinde görülmesi, eğitimle dönüşüme inanan yönetici kadrolarının ısrarından kaynaklıdır.

3.3. Arnavutlardan Öğrenci Alınması

Sultan II. Abdülhamid’in Panislamist politikası, 1878-Berlin Antlaşması’ndan sonra daha belirgin hale gelmiştir. İmparatorluk sınırları daralmış ve elde neredeyse sadece Müslüman nüfus kalmıştır. Müslüman nüfusun da coğrafi dağılımına baktığımızda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İngiliz ve Rusların hedefindedir. Yine Arap coğrafyası İngiliz ve Fransız ilgisinin yoğun olduğu yerlerdir. Son olarak da Arnavutluk, Osmanlı’nın batıya açılan kapısı hüviyetindedir. Osmanlı Devleti, bu üç bölgede yaşayan Kürt, Arnavut ve Arapları elde tutabilmek adına politikalar yürütmüştür. Kürtler için açılan “Hamidiye Süvari Alayları”, Araplar için “Aşiret Mektebi”, Arnavutlar için, bölgenin ileri gelen ailelerinden aldığı ve oluşturduğu “Tüfekçiler” isimli özel muhafız birliği mevcuttur⁶⁴. Yine bu dönemde Arnavutları İstanbul’da önemli görevlere getirmiştir. Bunlardan en önemlisi de Avlonyalı Ferid Paşa’nın⁶⁵ 1903-1908 yılları arasında sadrazamlığa getirilmesidir⁶⁶. Padişahın bütün bunları yapmasındaki amaç Panislamizm politikaları çerçevesinde bu etnik unsurları devlete bağlamaktır.

⁶² BOA, Y. MTV., 114/80, Lef: 1, R. 26 Kânunusani 1310/7 Şubat 1895.

⁶³ BOA, MF. MKT., 192/78, Lef: 1, R. 2 Kânunusani 1309/14 Ocak 1894.

⁶⁴ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s.85.

⁶⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Abdülhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

⁶⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. III, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 1596.

Aşiret Mektebi kuruluş nizamnamesinde yer alan aşâir-i urban sözcüğü, Arnavutlar mevzu bahis olunca da değiştirilmiş ve okula Padişahın iradesiyle⁶⁷ Arnavutlardan da öğrenci alınması kararlaştırılmıştır. Maarif Nezareti, Kürt öğrencilerin alındığı zamanki tavrını göstermemiş ve ortaya çıkacak masrafın tamirat bütçesinden karşılanacağını bildirmiştir⁶⁸. Sonraki günlerde *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde çıkan habere göre Abdülhamid'in Balkan topraklarından da Aşiret Mektebine öğrenci kabulüne onay verdiğini, Kosova ve Manastır'dan öğrencilerin payitahta geldikleri vurgulanmıştır⁶⁹.

Kosova, Manastır, Debre ve Yanya'dan gelen 20 Arnavut öğrenci o yıl (1902) mektebe kaydedilmiştir. Şubat 1905'te Kosova Valisi, oğullarını okula kaydettirmek isteyen Yakovalı Ali Zübeyr ve Mitroviçeli Hacı Ali Ağa'nın isteklerini sadareten talep etmiştir. Aynı yıl içerisinde İşkodra Valisi de iki öğrencinin okula kabul edilmesini talep etmiştir. Ancak Maarif Nezareti, Arnavutluk'tan gelen yirmi öğrenci zaten okula kayıtlı olduğu için bu başvuruların hepsini reddetmiştir⁷⁰. Fakat bir istisna olarak Yanya eşrafından Süleyman Bey'in oğullarının birinin Aşiret Mektebine diğerinin de Baytar Mektebine kabul edilmesi isteği onaylanarak, öğrencilerin İstanbul'a gelmeleri sağlanmıştır⁷¹. Arnavut öğrenciler arasında, daha sonra Arnavut tarihinde adından söz ettirecek öğrenciler de vardı. Bunlardan birisi de Kosova şeflerinden İsa Bolatinî'nin yeğeni Tafil Bolatinî'dir. Arnavut milliyetçiliğinin önemli figürlerinden olan bu ailenin fertleri de bu okulda eğitim görmüştür⁷². Kürt öğrencilerden sonra Arnavut öğrencilerin de mektebe alınması, Sultan II. Abdülhamid'in elde kalan Müslüman tebaayı sistem içinde tutmaya çalışması olarak değerlendirilebilir.

⁶⁷ BOA., İ. HUS., 98/16, Lef: 1, 22 Rebiyülevvel 1320/29 Haziran 1902.

⁶⁸ BOA., İrade Maarif (İ. MF.), 8/32, Lef: 2, 2 Cemaziyülevvel 1320/7 Ağustos 1902; BOA., Y.MTV., 233/22, Lef: 1, 27 Temmuz 1318, 9 Ağustos 1902.

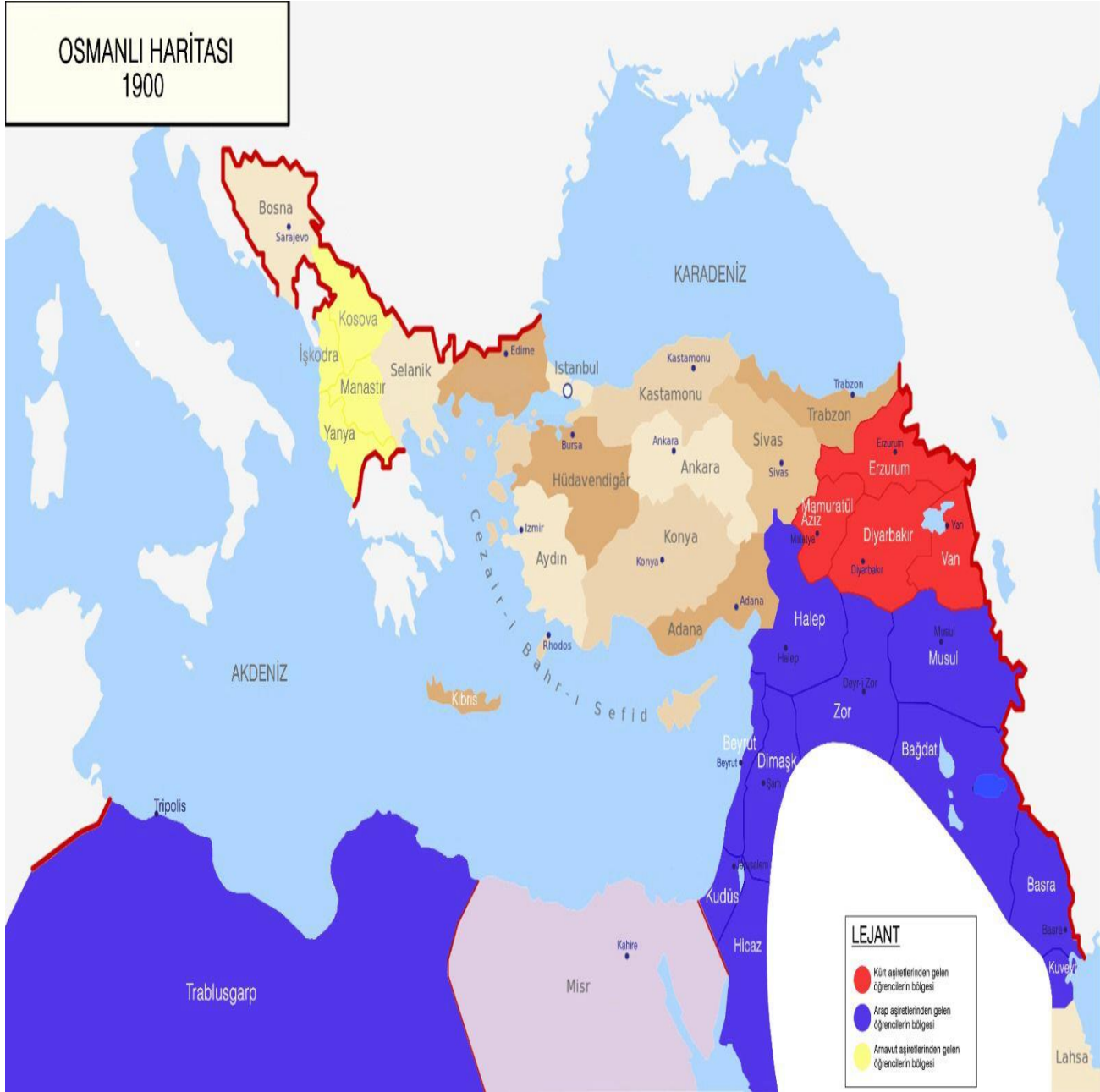
⁶⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Eylül 1902, Nu. 7694, s. 2.

⁷⁰ BOA, MF.MKT., 660/50, Lef: 3, 3 Şaban 1322/13 Ekim 1904.

⁷¹ BOA, İ. MF., 13/9, Lef: 1, R. 27 Mart 1322/9 Nisan 1906.

⁷² Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s.88.

Harita 3. Aşiret Mektebine Kaydolan Öğrencilerin Geldikleri Bölgeler

3.4. Mektebin Müdürleri ve Okul Müfredatı

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti, diğer devletlerin girmiş olduğu ulus devlet inşası sürecine dâhil olmuş; eski cemaat, geleneksel devlet biçimi yerine ulus-millet ve vatandaş esasına dayalı bir yapının temellerini atmıştır. Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiğinde, Tanzimat reformlarının birçoğunu değiştirip sarayı yönetimin merkezi haline getirmiştir. Sultan, devletin bekası doğrultusunda politikalarını gerçekleştirmiş ve bu politikaları hayata geçirecek en önemli iki unsurun “eğitim” ve “din” olduğuna kanaat getirmiştir⁷³.

1892 yılında açılan Aşiret Mektebini, Sultan’ın merkezileşme paradigması üzerinden okuyabiliriz. Okulun açılması sürecinde Sultan’ın göstermiş olduğu lütfkâr tavır, okul açıldığında da devam etmiş ve okula en iyi eğitimcileri göndermiştir. Okulun ilk müdürü olan Recai Efendi, Hamidiye Eğitim Ordusunun önemli bir figürüdür. Recai Efendi’nin 1887 yılında kurulan eğitim komisyonundaki varlığı ve komisyonun aldığı kararlar Aşiret Mektebi müfredatı hakkında bize ipucu verecektir. 1887 yılındaki komisyon toplanmadan önce padişahın iradesinde yer alan cümleler dönemin eğitim planlaması ve siyasetinin nasıl olacağını bizlere göstermiştir.

“Mekteb-i Mülkiye ile sair mekatib-i İslamiyeden neşet eden şakirdanın akaidinde asar-ı zâf (zayıflık) görülmekte olup milel-i gayrimüslime mekteblerinde ise bu nokta her şeye tercihan piş-i nazar ehemmiyette tutularak programlarını ona göre tanzim edilmesiyle şakirdanın akaidce mükemmelliyetlerine saayü gayret edilmekte asarı dahi görülmekte olduğu halde bizde bu halin aksi görülmesi nezd-i âlide mucibi teessüf olmasına ve şu hale nazaran İslam şakirdanının bu yoldaki mübalatsızlığı (dikkatsizliği) mekatib-i İslamiye programlarının yolsuzluğundan neşet etmekte olduğu kaviyyen melhuz bulunmasına mebni zat-ı sami meşihat penahilerinin taht-ı riyasetinde olarak iktiza edenlerden mürekkeb olmak ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdür muavini Recai Efendi dahi dahil olmak üzere bir komisyon-ı mahsus teşkiliyle Mekteb-i Mülkiye ve mekteb-i saire-i İslamiye’de tedris olunmakta bulunan ders programlarının şakirdanının akaid-i diniyelerine hizmet edecek yolda tanzim ve

⁷³ Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 121.

tashihiyle keyfiyetin atebe-i ulya-yı mülükaneye arzı şerefsadır olan emr ferman-o isabet unvan-ı hazret-i hilafet penahi mantuk-ı münifinden bulunmuş olmağla ol babda emr u ferman hazret-i men lehü'l emrindir”⁷⁴.

Yukarıdaki irade II. Abdülhamid’in eğitim politikasını göstermesi bakımından önemlidir. 93 Harbi neticesinde elden çıkan topraklardan Anadolu’ya göç eden Müslüman varlığı ve bazı Müslüman etnik unsurların (Kürt, Arap ve Arnavut) milliyetçilik düsturuyla hareket etmelerini engellemek için Panislamist bir politika uygulanmaya çalışılmıştır. Mektepler bu politikanın uygulanma alanı olarak görülmektedir⁷⁵. İradede göze çarpan bir diğer husus yabancı okullarla mekteplerin kıyaslanmasıdır. Osmanlı mektep programlarında inanç meselesinin layıkıyla bellettirilemediği, gayrimüslim okullarının ise bu duruma her şeyden daha çok önem verdiği dile getirilmiştir. Benjamin Fortna bu durumu, yabancı okullarına karşı yabancının sisteminin benimsenerek mücadele edilmesi şeklinde değerlendirmiştir⁷⁶.

II. Abdülhamid’in iradesinde bahsettiği mektep programlarının yetersizliği meselesinin çözümü için iradeden kısa bir süre sonra Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi öncülüğünde ve Aşiret Mektebi ilk müdürü olan Recai Efendinin de katılımıyla bir komisyon toplanmış ve aşağıdaki rapor yayınlanmıştır.

“Mekatib-i İslamiye’de tedris olunan ulum cedvellerinin şakirdanın takviye-i akaidine hidmet edecek surette tadil ve islahına lüzum görünmesinde ve mekteb-i Sultanide ihlal-i akaid efkar edecek bazı asar-ı muzzıranın tedris ve salat-ı mefruzanın ihmal edilmekte olduğu karîn-i sem-i âli ve calib-i tessüf-i cenab-ı şehriyari olmasından nâşi taht-ı riyaset-i acizide Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdür muavini Recai Efendi dahi hazır olarak gelenlerden mürekkebe bir encümen teşkiliyle hemen icra-yı müzekârata mübaşeretle netice-i hasılanın ve umum mekatib-i İslamiyenin teftiş-i ahvali için rütbesinin büyüklüğüne küçüklüğüne bakılmayarak ulemadan mütedeyyin ve muktedir bir zatın intihabıyla keyfiyetin arz-ı atebe -i ulya kılınması isbaet efzayı sünuh ve sudur olup bâ-tezkire-i hususiyle savb-ı sena tebliğ

⁷⁴ BOA., İ. DH., 1019/80409, Lef: 1, 4 Cemaziyülevvel 1304/29 Ocak 1887.

⁷⁵ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin...*, s.212.

⁷⁶ Fortna, *The Imperial Classroom...*, s.122.

buyrulmasına irade-i mühimmiyet-i ifade hazret-i hilafet penahi ahkam-ı celilesinden olduğuna binaen bab-ı fetva ve marif nezareti erkanından ve sair ashab-ı vukuftan bazı daiyan ve bendegan daire-i sena veriye celb ile müşarun ileyh Recai Efendi dahi hazır olduğu halde bid defaat akd-i encümen-i müzakare ve maslahatın her ciheti hakkında teati-i efkar olunarak hülasa-i müzekarati ve o sırada mütebadir-i ezhan-ı kâsıra olan bazı mütalâti havi kaleme alınan mazbata zükur mekatib-i ibtidaiye ve rüştiyesiyle inas mektebi için tanzim olunan üç kıta ders cetveliyle manzur-ı hakayık nüşur-ı hazret-i padişahi buyrulmak üzere leffen tesyar kılındığını beyan-ı ma'rizinde tezkire-i sitayiş veri terkimine itibar olundu efendim.⁷⁷”

Komisyunun üzerinde durduğu hususlara bakıldığında itikat meselesi göze çarpmaktadır. Komisyon, çocuk yaşta bu itikat meselesinin halledilebileceğini ve bunun için iptidai ve rüştiye mekteplerinde buna has programın olması gerektiğini dile getirmiştir.

Eğitimin önemli adamlarından olan Recai Efendi'nin Aşiret Mektebine müdür olarak tayini elbette tesadüf değildir. Onun eğitim alanındaki din eksenli tutumu bu tayinin sebebini de açıklamaktadır. Fakat Recai Efendi Aşiret Mektebi açılmadan görevden alınacak yerine Ali Nazîmâ Bey getirilecektir⁷⁸. Nazîma Bey, 3 Ekim 1860 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiş, Sıbyan Mektebinde okuduktan sonra Üsküdar'da Paşakapısı Rüştiyesinde okumuştur. Ali Nazîmâ da Recai Efendi gibi devlete hizmet amacıyla eğitilmiştir. İlk olarak Mekteb-i Aklam'a (lisan mektebi) gönderilmiş ve daha sonrasında beş yıl Galatasaray Sultanisinde, bir yıl da Mülkiye Mektebinde eğitim görmüştür. İyi derecede Fransızca, Arapça ve Farsça bilmesi onun Aşiret Mektebi için neden seçildiğinin de bir kanıtıdır⁷⁹. Bahsedilen iki müdür de Abdülhamid döneminde eğitim konusunda her daim taltif edilmiş ve önemli görevlere getirilmişlerdir. 1900 yılında Osmanlı Devleti'nin en yüksek eğitim kurumu olan

⁷⁷ BOA, Y.MTV., 25/52, Lef: 1, 6 Cemaziyülahır 1304/2 Mart 1887.

⁷⁸ BOA, İ. HUS., 4/51, Lef: 1, 11 Rebiyülevvel 1310/3 Ekim 1892.

⁷⁹ BOA, Y. A. RES. 61/12, Lef: 6, 17 Rebiyülevvel 1310/9 Ekim 1892.

Dârülfünuna Recai Efendi müdür⁸⁰ olarak, Ali Nazîmâ Bey de Ulum-ı Aliye-i Diniye ve Fünun Şubeleri müdür muavinliğine atanmıştır⁸¹.

Ali Nazîmâ, Osmanlı eğitiminde önemli bir muallim ve devlet adamlığının yanı sıra birçok kitabın da müellifidir. Ali Nazîma *Küçük Tarih-i Osmanî, Yeni Muhtasar Kavâid-i Osmaniye, İdman, Mini Mini Lûgat-ı Tefeyyüz: Fransızcadan Osmanlıcaya Lûgat, Ameli İlm-i Hâl Kitabı* gibi birçok alanda kitaplar yazarak Türk eğitim hayatına armağan etmiştir⁸².

1895 yılına gelindiğinde Ali Nazîmâ Bey görevden alınmış ve yerine okulun açılışından beri müdür yardımcısı olan Kudüs doğumlu Abdülmuhsin Efendi⁸³ yeni müdür olarak atanmıştır⁸⁴. Mehmet Ali Neyzi, Abdülmuhsin Efendi'nin müdür olarak atanmasını sıradan bir olay olarak değerlendirmez. Neyzi'ye göre Abdülmuhsin Efendi'nin, Kudüs'te 1860-1908 yılları arasında baş müftülük yapan Tahir Efendi El-Hüseyni ile akrabalığı olabileceğini ve okula muavin ve müdür olarak atanmasının sebebinin de bu olduğunu dile getirmiştir⁸⁵. Osmanlı Arşivindeki sicili ahval defterinde de Abdülmuhsin Efendinin isminin önünde "Hüseynizade" ibaresinin geçmesi bu savı destekler niteliktedir⁸⁶.

Sultan II. Abdülhamid'in, Abdülmuhsin Efendi'yi bu okula müdür olarak atamasında, Abdülmuhsin Efendi'nin bölgeyi tanınması, Arapçayı etkin kullanması ve aşiret öğrencilerine örnek teşkil etmesi önemli unsurlardır. Abdülmuhsin Efendi göstermiş olduğu başarılarla taltif edilmiş ve kendisine rütbe-i saniye⁸⁷ ve akabinde de saniye sınıfı mütemayiz⁸⁸ payeleri verilmiştir. Fakat bu rütbelerden sonra "hilaf-ı

⁸⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1319), İstanbul, 1319, s.72.*

⁸¹ BOA, MF. MKT., 548/3, Lef: 2, R. 1 Mart 1317/14 Mart 1901. Ayrıca *Maarif Salnamesi, 1319, s.72.*

⁸² Bu kitaplar ve birçok kitabı hakkında teferruatlı bilgi için bk. Gökçe Özder, *Ali Nazîmâ ve II. Meşrutiyet Devri Siyasi Politikalarının Çocuk Edebiyatına Etkisi*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2018.

⁸³ BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH. SAİDd.), 10/343 Lef: 173, 2 Muharrem 1304/1 Ekim 1886.

⁸⁴ BOA, MF. MKT., 252/50, Lef: 1, R. 9 Mart 1311/21 Mart 1895.

⁸⁵ Neyzi, *The Imperial School...*, s.186.

⁸⁶ BOA. DH. SAİDd., 10/343 Lef: 173, 2 Muharrem 1304/1 Ekim 1886.

⁸⁷ BOA, İrade Taltifat, (İ.TAL.), 129/107, Lef: 1, 6 Ramazan 1315/29 Ocak 1898.

⁸⁸ BOA, İ. TAL., 169/38, Lef: 1, 24 Zilkade 1316/5 Nisan 1899.

sadakat hal ve hareketleri muhalif” iddiasıyla 1901(?) yılında padişahın emriyle görevden alınmış ve Diyarbakır’da bir memurluğa atanmıştır⁸⁹.

Abdülmuhsin Efendi görevden alındıktan sonra onun yerine okul cebir ve hesap öğretmenlerinden Mehmet Nadir Efendi⁹⁰ atanmıştır⁹¹. Nadir Efendi Aşiret Mektebi müdürüyken yapmış olduğu başarılı çalışmalarından dolayı “Mecidi nişanı” na layık görülmüştür⁹². Daha sonrasında görevden alınarak Cem‘iyyet-i Rüsûmiyye müdürlüğüne⁹³ ve kısa bir süre içinde de 1903’te de Halep Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir⁹⁴. Uzun yıllar burada görev yapan Mehmet Nadir, II. Meşrutiyet sonrası, “İstibdat” yanlısı olması gerekçesiyle Trablusgarp’a sürülmüştür⁹⁵.

Mehmet Nadir Efendi görevden alındıktan sonra hali hazırda müdür muavini olan Piyade Binbaşı Kâmil Paşa müdür olarak atanmıştır⁹⁶. Müdür muavinliği döneminde göstermiş olduğu başarılarından dolayı kendisine “Osmanî” nişanı verilerek taltif edilmiştir⁹⁷. Kâmil Paşa bu makamda çok durmamış padişah tarafından ders nezaretine atanmış yerine de Binbaşı Mustafa Efendi tayin olmuştur⁹⁸. 1907 yılında atanan Mustafa Efendi okulun son müdürü olarak kayda geçmektedir.

Okul müdürlerine bakıldığı zaman ilk dört müdürün eğitim camiasının önemli simalarından olduğu görülmektedir. Son iki müdür ise asker kökenli olup okuldaki asayişin ve devlet mekanizmasının kontrolünün birer yansıması olarak

⁸⁹ BOA, İ. DH.,1381/40, Lef: 1, 23 Şaban 1318/16 Aralık 1900; BOA., ZB., 419/52, Lef: 1, 6 Kanunuevvel 1316, 19 Aralık 1900.

⁹⁰ Sakızlı olan Mehmet Nadir Efendi, iptidai ve rüştiyeyi Bursa’da okuduktan sonra Kuleli idadisine kaydolmuş oradan da Mekteb-i Harbiye’ye geçiş yapmıştır. 1882 yılında kendisi gibi eğitimci olan Abdi Kâmil Bey ile “Şemsü’l Maarif” isimli bir okul açmış ve daha sonrasında da İstanbul Erkek Lisesi’nin öncüsü olan Numune-i Terakki okulunu açmıştır. Mehmet Nadir, Matematik alanında da önemli çalışmalar yapmış ve Hesab-i nazari ismiyle de bir eser kaleme almıştır. İhsan Fazlıoğlu, “Mehmet Nadir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, 499. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt: III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 997-1013.

⁹¹ BOA. MF., MKT., 545/49, Lef: 1, R. 18 Kânunusani 1316/31 Ocak 1901.

⁹² BOA., İ. TAL., 273/79, Lef: 1, 3 Rebiyülahir 1319/20 Temmuz 1901.

⁹³ BOA., MF.MKT., 713/21, Lef: 1, R. 29 Mayıs 1319/11 Haziran 1903.

⁹⁴ BOA., MF. İBT., 370/66, R. 22 Ağustos 1319/4 Eylül 1903.

⁹⁵ BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı, (ZB.), 456/59., Lef: 3, R. 3 Haziran 1325/16 Haziran 1909.

⁹⁶ BOA., MF.MKT., 898/62, Lef: 1, 12 Teşrinisani 1321/25 Kasım 1905.

⁹⁷ BOA., İ.TAL., 342/12, Lef: 1, 17 Ağustos 1320/30 Ağustos 1904.

⁹⁸ BOA., Y. MTV., 297/3, Lef: 1, 2 Zilhicce 1324/17 Ocak 1907.

gözlemlenebilir. Dönemin en belirgin özelliği, Selim Deringil 'in deyimiyle “görünmeden görünmek” meselesi de taltif ve madalyalar verilerek müdürlerin iktidar kanadından kontrol edilmesi olarak anlaşılmaktadır. Nişan ve madalyalar iktidarın kontrol argümanlarıdır. Bu hediyeler vesilesiyle kişiyi, kurumu ve sistemi takip ettiğini ve yakından izlediğini o kişilere hissettirir⁹⁹. Nişan ve taltif uygulaması, II. Mahmut, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde de kullanılmış fakat II. Abdülhamid döneminde zirveye çıkmıştır¹⁰⁰.

Devletin okul üzerinde kontrolü ve padişahın bu okul ile yakından ilgilendiğini daha önceki sayfalarda belirtmiştik. Okulun klasik bir rüştiyeden farkı da burada ortaya çıkmaktadır. O dönemdeki klasik rüştiye dersleri ile Aşiret Mektebi derslerini de karşılaştırmalı olarak vereceğiz. İlk olarak 1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin, Mekâtib-i Rüşdiye bölümünün yirmi üçüncü maddesinde, rüşdiyelerin müddetinin dört sene şeklinde düzenlendiğini ve derslerini bitirip imtihan nizamnamesinin uygun gördüğü şekilde sınavlarını verip şهادetname alanlar, imtihansız bir şekilde idadi mekteplerine kaydolabilecekleri yazılıydı. İmtihani veremeyenler ise dilerlerse bir sene daha okulda kalıp bu sınavı vermeye çalışacaklardı. Mekatib-i Rüşdiye'nin ders programı da bu nizamname ile oluşturulmuştur¹⁰¹.

Tablo 3. Mekatib-i Rüşdiye Ders Programı.

Mebâdî-i Ulûm-ı Dîniyye	Tersîm-i Hutût
Lisan-ı Osmanî kavâ'id-i	Mebâdî-i Hendese
Tertib-i cedîd üzere Kavâ'id-i Arabiye ve Fârisiye	Tarih-i Umumî ve Tarih-i Osmanî
İlm-i hesab defter tutmak usulü	Coğrafya

⁹⁹ Deringil, *Simgeden Millete...*, s.54.

¹⁰⁰ Namık Sinan Turan, “II. Abdülhamid Döneminde Diplomaside Sembolik Dil İnşasında Nişanın Yeri: Toplumsal Anlamda Ötekini Taltif Etmek “Şefkat Nişanı” *Halil İnalçık Armağanı*, Ed. Ahmet Özcan, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 220.

¹⁰¹ BOA, Y. EE., 112/6, 1869 yılına ait Maarif Nizamnamesidir.

Mektebin bulunduğu mahalde galib müsta'mel olan lisan	Jimnastik
İmlâ ve inşâ	

Bu nizamnamenin üzerinden on sekiz sene geçtikten sonra 2 Mart 1887 tarihinde Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi öncülüğünde dönemin önemli eğitim adamlarının da olduğu bir komisyon toplanmış ve bunun neticesinde padişaha rapor sunularak rüşdiye mekteplerinin ders programlarında değişikliğe gidilmiştir¹⁰².

Tablo 4. Rüşdiye Mektepleri Ders Programı

Birinci Sınıf: Ders	Saat (Hafta)	Öğretim Şekli
Ulûm-ı Dîniyye	2	Dürri-i Yekta risalesi şerhiyle okutulacak ¹⁰³ .
Arapça	6	Emsile, Bina ve Maksud tedris edilecek ve mefhumları şakirdana yazdırılarak ezberlettirilecektir.
Hesap	2	Tatbikat ile dört işlem gösterilecektir.
Kıraat-ı Türkçe ve İmla	1	Ahlak-ı İslamiyye aid bir risale okutulup yazdırılacak.
Hat	1	Sülüs ve Rika gösterilecektir.
Toplam Ders Saati	12	
İkinci Sınıf	Saat	

¹⁰² BOA, Y. MTV., 25/52, Lef: 6, 6 Cemaziyyülahır 1304/2 Mart 1887.

¹⁰³ Hanefî fıkhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme alınan Türkçe bir ilmihal olup çeşitli baskıları yapılmıştır. Rüşdiye mekteplerinde okutulacak olan ise onun bizzat kendi eserine yaptığı şerhtir. Recep Cici, "İmamzade Esad Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.212.

Arapça	6	Avamil okutulup ezberlettirilecek ve i'rabı yapıldıktan sonra izhara mübaşeret olunacaktır.
Lügat	2	Sübha-ı Sıbyan ¹⁰⁴ okudurulacak ve ezberlettirilecektir. Zamanından evvel hitam bulur ise Tuhfe-i Vehbi ¹⁰⁵ okudurulacaktır.
Hesap	2	Küsuratı adliye ve aşariye gösterilecektir.
Lisan-i Osmanî (Türkçe)	1	Sarf ve nahive müteallik mesailin tatbikatı icra etdirilecektir. (Kelime ve cümle bilgisi)
Hat	1	Sülüs ve rik'a gösterilecektir.
Toplam Ders Saati	12	
Üçüncü sene	Saat	
Arapça	6	İzar okutulmaya devam ettirilecek yazdırılarak ezberlettirilecek. Mümkün oldukça hıfza gayret ettirilecek.
Farsça	2	Kavaid-i Farisi okutulup ezberlettirilecek. Hitamından sonra Pend-i Attar okutturulacak.
Hesap	2	Tenasübe kadar mikyas ve oran vesaire gösterilecektir.
Coğrafya	1	Küre-i musattaha (düzlemküre) ve Avrupa kıtası gösterilecektir.
Hat	1	Sülüs ve rik'a gösterilecektir.
Toplam Ders Saati	12	
Dördüncü Sene	Saat	

¹⁰⁴ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî el-Bosnevî tarafından 17 Mayıs 1822 tarihinde basılan eser Osmanlıca, Arapça ve Farsça sözlüktür.

¹⁰⁵ Sünbülzâde Vehbî Muhammed b. Râşid b. Muhammed el-Maraşî tarafından 12 Aralık 1791 tarihinde basılan eser Farsça ve Türkçe bir sözlüktür.

Arapça	6	Resail-i erbaa okutturulacaktır.
Farsça	2	Gülistan okutturulacaktır.
Coğrafya	2	Küre-i musanna'a ve kıtaat-ı saire gösterilecektir.
Mebadi-i Hendese (Geometri Giriş)	1	Şekiller gösterilecektir.
Usûl-i İnşâ	1	Tahiren ifade-i meram kesb-i iktidar edecek derecede usul-i kavaid-i kitab gösterilecektir.
Hatt	1	Hutut-ı mütenevvia (çeşitli hatlar)talim edilecektir.
Toplam Ders Saati	13	
Beşinci Sene	Saat	
Kelam ve Fıkıh	6	Kasîde-i Emâlî okutulup bitirildikten sonra İslam şeriatı tedris olunacaktır.
İlmi Belagat	2	Manzur ve mensur bazı edebi eserlerin Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya nakliyle levha üzerinde tercüme ve alıştırmalar uygulamalı olarak yaptırılacaktır.
Farsça	2	Gülistan'ın okutulmasına devam edilecek ve Aruz-ı Camî okutulacaktır.
Lisan-i Osmani (Türkçe)	1	Usûl-i inşâ ve yazı, müsveddeler kaleme aldırılarak uygulamalı olarak işlenecektir.
Hendese	1	Usûl-i mesâhâ gösterilecektir.
Hat	1	Hutût-ı mütenevvia meşkine devam edilecektir.
Toplam Ders Saati	13	

1887 tarihli belgede yer alan programın dipnotunda “*ramazan-ı şerifde bütün şakirdana vasiyetname-i Ebu Hanife tedris edilecek o bittikten sonra Kuduri okutulacaktır. Şakirdanın mektepten avdetleri hengamından tecvid ve tilavet-i Kuran-ı Kerim’de husuk- melekeleri için beş efendiye sırayla birer sahife olarak sure-i Feth ve perşembe günleri de sure-i Ahkaf kıraat ettirildikten sonra padişahın devam-ı ömr-ü ikbali ve şevket-i İslamiyenin beka ve izdiyadı için tesirli dualar kıraatiyle şakirdanın avdetine müsaade olunacak ve iş bu sure-i şerifler umum şakirdana bu vechle bir güne münavebeten kıraat ettirilecektir. Şakirdanın yukarıda yazılı derslerden imtihanları icra olunduğu esnada vezaif-i diniye ile beraber kıraat-ı Kuran-ı Kerim’den dahi imtihan olunmaları mültezimidir*”¹⁰⁶

Ders programına bakıldığı zaman Arapça ve Farsçanın ağırlıklı olduğunu görmekteyiz. İslami bir nesille beraber ülkesine bağlı nesiller meydana getirmek isteyen Sultan II. Abdülhamid döneminin eğitim müfredatları hemen hemen bu şekilde ifa olunmuştur. Ders programlarında ahlâk ve din derslerinin ağırlık kazanmasında, Sultan Abdülhamid’in İslamcılık politikası ve devlet okullarından mezun olan mütedeyyin gençlerin, devletin geleceğini inşa edeceği düşüncesi hâkim olmuştur¹⁰⁷. Okutulacak derslerle öğrencilere sağlam ahlâk anlayışı öğretilecek ve Avrupa’nın ahlaki anlamdaki olumsuz etkilerinden korunma sağlanacaktır¹⁰⁸.

II. Abdülhamid, tahta çıkmasından kısa bir süre sonra eğitimle alakalı çalışmalar yaptırmış ve müfredatta dini öğeler artmaya başlamıştır. İlk olarak ders programı, müfredat ve kitaplarının içerikleri bu doğrultuda değiştirilmiştir. Öte yandan elde kalan topraklar içindeki nüfusun önemli bir bölümünün ağırlıklı olarak Müslüman oluşu, II. Abdülhamid’i, İslamiyeti, siyasal ve toplumsal birliği sağlayıcı bir ideoloji olarak kullanmaya yöneltmiştir. 1880’lerin ortasından başlayarak yavaş yavaş her düzey okula yeni din dersleri eklendiği gibi bu derslerin saatleri de arttırılmıştır. Bu

¹⁰⁶ BOA, Y. MTV., 25/52, Lef: 6, 6 Cemaziyülahır 1304/2 Mart 1887.

¹⁰⁷ Eraslan, *II. Abdülhamid...*, s.235.

¹⁰⁸ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn*, Çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 266.

dönemde en önemli dersler olarak “ulûm-ı diniye”, “ilm-i ahlâk” ve “fikh-ı şerif” “Kur’ân-ı Kerîm” görülmektedir¹⁰⁹.

Rüşdiye mekteplerinden mezun olanlar, askerî rüştiyeler açılana kadar askerî mekteplere imtihansız bir şekilde girebiliyordu. Askerî rüştiyelerin açılmasıyla beraber sistem değişmiş ve dersler bu doğrultuda verilmeye çalışılmıştır. Bu konulardaki düzenlemeleri yapmak için Mekteb-i Mülkiye müdürü başkanlığında Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şâhâne ders nâzırı Miralay Şükrü Bey ile mektep hocalarından Binbaşı Hasan Fuad Bey’in de katıldığı bir komisyon tertip edilmiştir¹¹⁰. Askerî ile mülki mektepler arasındaki ders programı farklılıkları zamanla azalmış ve padişahın iradesiyle yeni bir ders programı meydana getirilmiştir¹¹¹.

“Ba irade-i seniyye-i hazret-i padişahi teşekkül eden komisyonda mekatib-i rüşdiye-i askeriye ve mülkiyeye şamil olmak üzere tertib olunan ders cedvelidir”

Tablo 5. Askeri Rüştiyelerin Ders Programı

Birinci Sene		
Haftada	Dürus	
2	Ulûm-ı Dîniyye	A’mal ve ibadet ile bazı muamelat-ı şeriye talim ve ma’ tecvid-i Kur’ân-ı Kerîm tilavet ve tatbik etdirilecektir.
4	Arabi	Usul-i cedide üzere bir sarf kitabı okutdurulacaktır. (Metni Türkçe)
2	Kıraat-ı Türkiye	Tehzib-i ahlak ve tabi-i malumatı ve bazı münasib ve mukayyed hükkamatı havi bir kitab yüzünden okudulacaktır
2	Hesab	Usule tevfikân amal-i erbaa talim olunacaktır.
2	Coğrafya	Gayet muhtasar surette kıtaat-ı hamse gösterilecektir.

¹⁰⁹ Mehmet Ö. Alkan, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve İdeoloji”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Ed: Mehmet Bulut, İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s.332.

¹¹⁰ BOA, Y.MTV., 39/67, Lef: 1, 11 Zilkade 1306/9 Temmuz 1889.

¹¹¹ BOA, Y. A. RES., 57/8, Lef: 2, 13 Cemaziyülahır 1309/14 Ocak 1892.

3	Lügat ve imla	Lügat ezber olunacak ve imla kaidesi vechle icra edilecektir.
2	Hüsn-i Hat	Yalnız rik'a gösterilecektir.
1	Resim	Usul-i vechile tersim hutût etdirilecektir.
18		

İkinci Sene		
Haftada	Dürus	
2	Ulûm-ı Dîniyye	Birinci sene gibi tedrisat icra edilecektir.
4	Arabi	Birinci senede okunan kitabın tatbikatıyla ikmal etdirilecektir.
2	Farsi	Lisan-ı Farsî'nin kavaidi okutdurulacaktır.
2	Kıraat-ı Türkiye	Birinci senede okunacak kitabın tarzında ve anın fevkinde bazı mesail-i ahlaka ve kavaidi cami-i asar okunacaktır.
2	Kavâid-i Osmâniye	İntihab olunacak bir risaleden okutdurulacaktır.
2	Hesab	Küsurat-ı adiyeye ve aşariye ve mikyaslar talim olunacaktır.
2	Coğrafya	Mukaddime ile Avrupa kıtası okutdurulacaktır.
2	Lugat ve imla	Birinci sene gibidir.
1	Hüsn-i Hat	Kezalik

1	Resim	Birinci seneye nazaran ve tedricen usul-i tersim ileri götürülecektir.
19		

Üçüncü sene		
Haftada	Dürus	
2	Ulûm-ı Dîniyye	Birinci ve ikinci seneler gibi icra-yı talim ve fezail-i ahlaka ve hüsn-i terbiyeye dair dersler tedris ve tefhim olunacaktır.
2	Arabî	Yeni usulde nahv kitabı okunacaktır. (Metni Türkçe)
2	Farsî	Gülîstan Müntejabatı muhtasar ve mukayyit okutulacaktır
2	Kavâid-i Osmâniye	İkinci seneden kalan dersler ikmal edilecektir
2	Hesab	Baki kalan dersler itmam edilecektir.
2	Coğrafya	Kıtaat-ı erbaa-i saire gösterilecektir.
2	Tarih	Tarih-i Enbiya ile zuhur-ı devlet-i Osmaniyyeye kadar hulefa ve selatin-i İslamiyenin vekayii hülasaten takdir ve tedris olunacaktır.
2	Lügat ve imla	İkinci sene gibi olacaktır.
3	Fransızca	Alfabe ve kıraat tedris olunacaktır.
1	Hüsn-i Hat	Sene-i sabıka gibidir.
1	Resm	İkinci seneye nisbetle mümkün mertebe ileriye götürülecektir.
21		

Dördüncü sene		
----------------------	--	--

Haftada	Dürus	
2	Ulüm-ı Dîniyye	Hülâsa veçhile akaid-i ehl-i sünnet tercümesiyle üçüncü sene gibi fazail-i ahlaka dair kitab okutdurılacaktır.
2	Arabi	Üçüncü senede okunacak nahv kitabının itmamıyla tatbikatı icra kılınacaktır.
2	Farsi	Gülîstan müntehabatı ikmal edilecektir.
2	Lügat ve kitabet ve inşa	Lügat evvelki seneler gibi ezber olub kitabet ve inşa gayetle basit suretde talim ve icra olunacaktır.
2	Hesab ve usul defteri	Mesail-i hesabiye tatbikatı ve muhtasar usul-i defteri tedris olunacaktır.
2	Coğrafya	Memalik-i Mahruse-i şahane coğrafyası başkaca gösterilecektir
2	Tarih	Tarih-i Osmani okutdurulacaktır.
1	Mebani-i Hendsiye	Muhtasar basit eşkal-i hendsiye ve mesahayı havi bir kitab okutdurulacaktır.
3	Fransızca	Kıraat ve efal-i kıyasiye tasrif olunacaktır.
2	Malumat-ı Fenniye	Münasib bir kitabdan okutdurulacaktır.
1	Hüsn-i Hat	Rika ve divani gösterilecektir.
1	Resim	Üçüncü seneye nisbetle ileriye götürülecektir.
22		

Ders programının altında yer alan not aslında İslami bir neslin yetişmesi için yürütülen çalışmaları göstermektedir.

“Birinci ve ikinci ve üçüncü senelerde ma’ tecvid-i Kuran-ı Kerimin tilavetine i’tina ile beraber ulum-ı diniye ve fezail-i ahlaka ve hüsn-i terbiyeye dair derslerin

*mükemmelen talimi ve dördüncü senede hülâsa vechle akaid-i ehl-i sünnetin tedris ve bunların arasında Arabi ve Farsi ve Lisan-ı Osmaninin ve ulum-ı riyaziye ve coğrafya ve sairenin saye-i maarif-vaye-i hazret-i hilafetpenahide terakkiyat-ı asriyeye mütenasib bir tarik ve suretde tahsili nazâr-ı itibara alınarak tertib ve tanzim olunmuşdur*¹¹²

Bu yıllarda ders programlarına dair çalışmalar sürekli devam etmiştir. Yine 1895 yılında Girit'te okutulan dersler mekatib-i İslamiyeye uygun görülmemiş ve bu doğrultuda yeni ders programı hazırlanmıştır. Buradaki ders programı üç sene üzerinden planlanmış olup program şöyledir¹¹³.

Tablo 6. Girit'te Bir Okulun Ders Programı

Ders	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Kur'an-ı Kerim	2	1	1
Ulûm-ı Dîniyye	3	2	2
Arapça	3	3	2
İmla ve kitabet	4	3	2
Kavaid-i Lisan-ı Osmaniye ve tatbikatı	4	2	2
Farsça	–	1	2
Coğrafya	2	2	2
Tarih	–	1	2
Hesab	2	2	2
Hendese	–	–	1

¹¹² BOA, Y. A. RES., 57/8, Lef: 2, 13 Cemaziyülahır 1309/14 Ocak 1892.

¹¹³ BOA, İ.MF., 3/10, Lef: 8, R. 28 Ağustos 1311/9 Eylül 1895.

Resim	-	1	1
Hüsn-i Hat	2	1	-
Fransızca	-	3	3
Eşya İlmi	2	2	2
Toplam	24 (haftalık Ders Saati)	24 (haftalık Ders Saati)	24 (haftalık Ders Saati)

Hazırlanan bu ders programında her dersin nasıl anlatılacağı ve dersin neden önemli olduğu, konularının neleri kapsadığı ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ders programları bir neslin nasıl inşa edileceğinin de göstergesidir. Sultan Abdülhamid dönemi eğitim müfredatında dinsel ögeler yönünde önemli değişiklikler gözlemlenmiştir. Abdülhamid dönemi eğitim müfredatı, Tanzimat Dönemi ile kıyaslandığında din ve ahlak derslerinin Tanzimat Dönemi'nde rüşdiye düzeyinde bile az olduğu, idadi ve sonrasında hiç verilmediği görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde ise her düzey okula, ama özellikle devlete eleman yetiştiren askerî ve mülki okulların ders programlarına din ve ahlak dersleri eklenmiş ve zaman içinde haftalık ders saatleri arttırılmıştır¹¹⁴. Bayram Kodaman, Abdülhamid dönemi eğitimini şöyle sınıflandırmıştır. Bu devirdeki siyasi fikir akımlarının da iptidai ve rüşdiye üzerinde etkilerini görmek mümkündür. Başlangıçta ilk öğretimin amacı "İslamcılık"; ortaöğretimin amacı "Osmanlıcılık" siyasetine uygun yürütülüyordu. Fakat devrin sonlarına doğru, her iki akım tamamıyla terk edilmemekle birlikte, "Türkçülük" okulların amaçları arasına girmeye başlamıştır¹¹⁵.

Bir rüşdiye programı olan Aşiret Mektebinde de müfredat hemen hemen önceki sayfalarda yer alan müfredatlar biçiminde şekillenmiştir. Özellikle Panislamist bir siyasetin tezahürü olan Aşiret Mektebi'nde İslam ve Türkçe derslerinin ağırlıkta olması bu politikaya uygun hareket edildiğinin göstergesidir. Mehmet Ö. Alkan, bu durumu "İdeal tebaa olmak için ideal kul olmalı." düşüncesiyle vererek kutsal üçleme

¹¹⁴ Alkan, "II. Abdülhamid Dönemi...", s. 312.

¹¹⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri...*, s. 165.

olan Allah, Peygamber ve Padişah sevgisi ve itaatinin ders programları sayesinde oluşturulmaya çalışıldığını ifade ederek, “Mekteb-i Sultani’nin Tanzimatçıların düşü olması gibi Aşiret Mektebi de bir Abdülhamid düşü” şeklinde dile getirmiştir. Buradaki amaç ulusçuluk faaliyetleri esnasında Arap, Kürt ve Arnavut toplumlarını İslamcılık düşüncesiyle bir arada tutmaktır¹¹⁶. Aşiret Mektebi talimatnamesine bakıldığı zaman da Alkan’ın dediği gibi, Allah’a Peygamber’e ve son olarak da Padişaha itaat kavramları geçmektedir. Talimatın 12. maddesinde “*her gün akşam üzeri derslerin hitamında talebe, mektebin salonuna toplanacak bir müdür eşliğinde divan okunacak akabinde ise Allah’a, Peygamber’e ve padişaha itaat ve hilafları bildirilecektir*”¹¹⁷

Aşiret Mektebi ders programını vermeden önce dönemin muadil mekteplerinde hangi derslerin yer aldığını gördük. Hemen hemen Aşiret Mektebi programında da benzer dersler yer almaktadır. Gelecek olan öğrencilerin seviyeleri bilinmediği için iki yıllık bir eğitim programının yapıldığını ve programda hangi derslerin yer aldığını tablo 1 ve 2 de göstermiştik. 1893-1894 yıllarında gerçekleşen sınavlardan öğrencilerin hangi dersleri gördüklerini tespit ettik. 1893 yılında birinci sınıfta iki ve ikinci sınıfta iki olmak üzere toplam dört şube yer almaktadır. Ders programı ise şöyledir¹¹⁸:

Tablo 7. Aşiret Mektebinin İlk İki Sene Okutulacak Dersler.

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Kur’an-ı Kerim	Kur’an-ı Kerim
Ulûm-ı Diniye	Tecvid
Kıra’atı Terkime	Ulûm-ı Diniye
İmlâ	Kıra’atı Terkiye

¹¹⁶ Alkan, *II. Abdülhamid Dönemi...s.* 335.

¹¹⁷ BOA, Y. MTV., 73/99, Lef: 2, 14 Cemaziyülahır 1310/3 Ocak 1893.

¹¹⁸ BOA, Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı, (Y. PRK. MF.), 2/88, Lef: 1, 29 Zilhicce 1310/14 Temmuz 1893.

Lügat	İmlâ
Hesab	Sarfi Osmani
Hüsn-i Hat	Lügat
	Tarih-i Osmani
	Coğrafya
	Hesab
	Hüsn-i Hat

1894 yılındaki imtihan cetvelinden tespit edilen ders programında ise üç sınıf yer almaktadır. Bu programa göre¹¹⁹:

Tablo. 8 Aşiret Mektebi üçüncü Sınıf Ders Programı

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim
Ulûm-ı Hâl	Tecvid	Tecvid
Kıraat-ı Terkime	Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye
İmla-yı Osmani	Kıraat-ı Terkime	Kıraat-ı Terkime
Hesab	İmla-yı Osmani	Sarf-ı Osmani
Lügat	Hesab	Tarih-i İslam
Hüsn-i Hat	Lügat	Coğrafya-yı Osmani
	Hüsn-i Hat	Mükemmel Hesab
		Lügat

¹¹⁹ BOA, Y. MTV., 102/88, Lef: 3, 12 Cemaziyülahır 1312/11 Aralık 1894.

		Hüsn-i Hat
--	--	------------

Devletin hazırlamış olduğu 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 tarihli salnamesinde Aşiret Mektebinin ders programlarına yer verilmiştir.

Tablo 9. 1316/1898 Maarif Salnamesine Göre Ders Programı¹²⁰

Birinci Sene	Kur'an-ı Kerim, Elifba, Ulûm-ı Dîniye, İlmihâl, Kıraat-ı Türkiye İmla, Talim
İkinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dîniye, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hesap, Hüsn-i Hat, Talim.
Üçüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dîniye, Kısas-ı Enbiya, Sarf-ı Türki, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hüsn-i Hat, Hesap, Coğrafya, Fransızca, Hüsn-i Hatt-ı Fransevi, Talim.
Dördüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dîniye, Sarf-i Arabi, Nahv-i Türki, Farsi, Tarih-i İslam, Kitabet-i Türkiye, Coğrafya, Hesap, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Resim, Fransızca, Hatt-ı Fransevi, Talim.
Beşinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dîniye, Nahv-i Arabi, Farsi, Tarih-i Osmani, Kavaid-i Osmaniye, Kitabet-i Türkiye Maa Kıraat, Mukâleme-i Türkiye, Coğrafya, Hesap, Hendese, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Hıfz-ı Sıhha, Ūsul Defteri, Fransızca, Hüsn-i Hatt-ı Fransevi, Resim, Ayak Talimi.

1898 tarihli ders programında yer alan derslere bakıldığı zaman ortalama bir rüşdiyenin dersleri görülmektedir. Her sene verilen Kur'ân-ı Kerîm ve Ulûm-ı Dîniye dersleri Sultan II. Abdülhamid'in eğitim anlayışını göstermektedir. Üçüncü sınıftan itibaren verilen Hatt-ı Fransevi'nin, 1898 ilk zamanlarında ders programında yer almadığı, ders için gelen Ali Rıza Efendi'nin geri gönderildiği ifade edilmiştir¹²¹. Daha sonra programa dahil edilen Fransızca, Hüsn-i Hat ve Resim derslerinin bütçe

¹²⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1316)*, İstanbul, 1316/1898, s. 296.

¹²¹ BOA, MF. MKT., 414/43, Lef: 3, R. 29 Ağustos 1314, 10 Eylül 1898.

eksikliğinden dolayı iptali istenmiştir¹²². Bu dönemde okulda görev yapan Öğretmen Hamdi Bey, Fransızca, Hüsn-i Hat ve Resim derslerini kendi isteğiyle üzerine almış ve dersler programa dahil edilmiştir¹²³.

Tablo 10. 1317/1899 Maarif Salnamesine Göre Ders Programı¹²⁴

Birinci Sene	Kur'an-ı Kerim, Elifba, Ulûm-ı Dinîye, İlmihâl, Kıraat-ı Türkiye, İmla, Talim.
İkinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hesab, Hüsn-i Hat, Talim.
Üçüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kısas-ı Enbiya, Sarf-ı Türki, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hüsn-i Hat, Hesab, Coğrafya, Fransızca, Hüsn-i Hatt-ı Fransevi, Talim.
Dördüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Sarfi Arabi, Nahv-i Türki, Farişi, Tarih-i İslam, Kitabet-i Türkiye, Coğrafya, Hesab, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Resim, Fransızca, Hatt-ı Fransevi, Talim.
Beşinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Nahv-i Arabi, Farişi, Tarih-i Osmani, Kavaid-i Osmaniye, Kitabet-i Türkiye Mah-Kıraat, Mukâleme-i Türkiye, Coğrafya, Hesab, Hendese, Hüsn-i Hat, Malûmat-î Mütenevvia, Hıfz-ı Sıhha, Üsul Defteri, Fransızca, Hüsn-i Hatt-ı Fransevi, Resim, Ayak Talimi.

Tablo 11. 1318/1900 Maarif Salnamesine Göre Ders Programı¹²⁵

Birinci Sene	Kur'an-ı Kerim, Elifba, Ulûm-ı Dinîye, İlmihâl, Kıraat-ı Türkiye, İmla, Talim.
İkinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hesab, Hüsn-i Hat, Talim.

¹²² BOA, MF. MKT., 424/49, Lef: 2, 8 Recep 1316, 22 Kasım 1898.

¹²³ BOA, MF. MKT., 439/30, Lef: 2, R. 11 Mart 1315, 23 Mart 1899.

¹²⁴ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1317)*, İstanbul, 1317/1899, s. 346.

¹²⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1318)*, İstanbul, 1318/1900, s. 194-195.

Üçüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kısas-ı Enbiya, Sarf-ı Türki, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hüsn-i Hat, Hesab, Coğrafya, Fransızca, Hüsn-i Hatt-ı Fransevi, Talim.
Dördüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Sarf-i Arabi, Nahv-i Türki, Farsî, Tarih-i İslam, Kitabet-i Türkiye, Coğrafya, Hesab, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Resim, Fransızca, Hatt-ı Fransevi, Talim.
Beşinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Nahv-i Arabi, Farsî, Tarih-i Osmani, Kavaid-i Osmaniye, Kitabet-i Türkiye Mah-Kıraat, Mukâleme-i Türkiye, Coğrafya, Hesab, Hendese, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Hıfz-ı Sıhha, Üsul Defteri, Fransızca, Hüsn-i Hatt-ı Fransevi, Resim, Ayak Talimi.

Tablo 12. 1319/1901 Maarif Salnamesine Göre Ders Programı¹²⁶

Birinci Sene	Kur'an-ı Kerim, Elifba, Ulûm-ı Dinîye, İlmihâl, Kıraat-ı Türkiye, İmla, Talim.
İkinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hesab, Hüsn-i Hat, Talim.
Üçüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kısas-ı Enbiya, Sarf-ı Türki, Kıraat-ı Türkiye, Lügat, İmla, Hüsn-i Hat, Hesab, Coğrafya, Fransızca, Talim.
Dördüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Sarf-i Arabi, Nahv-i Türki, Farsî, Tarih-i İslam, Kitabet-i Türkiye, Coğrafya, Hesab, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Resim, Talim.
Beşinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Nahv-i Arabi, Farsî, Tarih-i Osmani, Kavaid-i Osmaniye, Kitabet-i Türkiye Mah-Kıraat, Mukâleme-i Türkiye, Coğrafya, Hesab, Hendese, Hüsn-i Hat, Malûmat-i Mütenevvia, Hıfz-ı Sıhha, Usûl Defteri, Resim, Ayak Talimi.

¹²⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1319), İstanbul, 1319/1901, s. 148.*

Tablo 13. 1321/1903 Maarif Salnamesine Göre Ders Programı¹²⁷

Birinci Sene	Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Elifba, Kıraat-ı Türkiye, Ameli Türkçe, Jimnastik
İkinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Kıraat-ı Türkiye, İmla, Hesab, Hüsn-i Hat, Amel-i Türkçe, Jimnastik.
Üçüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Tarih-i İslam, İmla, Kıraat-ı Türkiye, Hüsn-i Hat, Hesab, Coğrafya, Ameli Türkçe, Jimnastik.
Dördüncü Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Sarf-ı Arabi, Sarf-ı Türki, Farişi, Kitabet, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Hesab, Hendese, İlm-i Eşya, Ceza Kanunname-i Hümayun, Ameli Türkçe, Jimnastik.
Beşinci Sene	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-ı Dinîye, Nahv-i Arabi, Farişi, Tarih-i Osmani, Kitabet Türkiye, Coğrafya, Cebir ve Hesab, Hendese, Hıfz-ı Sıhha, İlm-i Eşya, İlm-i Ahlâk, Usûl Defteri, Ameli Türkiye, Jimnastik.

1903 yılına ait *Maarif Salnamesi*'ndeki "Aşiret Mektebi" ders programında önceki yıllara göre bir hayli değişiklikler mevcuttur. En önemlisi de Fransızca dersi artık hiçbir kademedede yer almamakla beraber Türkçe dersleri artış göstermiştir. Bayram Kodaman, II. Abdülhamid devrinin eğitim sistemini değerlendirirken dönemin sonuna doğru "Türkçülük akımı ağır basmaktadır"¹²⁸ ifadelerini kullanmıştır. Ders programına bakıldığında haklılık payının olduğunu görmekteyiz.

Aşiret Mektebi, sıradan bir okuldan ziyade İttihad-ı İslam düsturuyla bezenmiş ve bunun neticesinde buraya gelen önemli ailelerin çocuklarını devlete kazandırmak adına eğitim vermiştir. Devlet, bu öğrencileri Rüşdiye Mektebi derecesiyle bırakmamış buradan mezun olanları Harbiye ve Mülkiye Mekteplerine kaydettirerek mesleki anlamda da yönlendirmede bulunmuştur¹²⁹. 1901 tarihli mektep programları

¹²⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1321)*, İstanbul, 1321/1903, s. 102.

¹²⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri...*, s.165.

¹²⁹ BOA, İ. HUS., 49/127, Lef: 1, 23 Rebiyülahir 1314/1 Ekim 1896.

içerisinde Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane içerisinde bir aşiret sınıfı oluşturulan sınıfın programı şöyle ifa edilmiştir¹³⁰.

Tablo 14. Harbiye Mektebinde Aşiret Sınıfının Dersleri

Akaid-i Diniye (1)	Topografya-i nazariyat ve ameliyat (2)	Hıfz- ı Sıhha (1)
Coğrafya-yı Askeri (2)	Tabiye ve seferiye (3)	Hikmet ve Kimya Mukaddemat (1)
Talim-i Ameliyat ve Nazariyat (2)	İstihkâma-i Hafife (2)	Ordu Teşkilatı (1)
Malumat ve Terbiye-i askeriye (1)	Harita Tersimi (2)	Kılınc Talimi (1)
Kitabet (3)	Dahiliye ve Askeri Ceza Kanunname-i Hümayunu (1)	Haftalık Toplam 23 saat ders

3.5. İmtihan Cetvelleri

Aşiret mektebine gelen öğrencilerin daha önceki yıllara ait ders hikayelerinin bilinmemesinden kaynaklı ders programında ilk iki yılda sadelik esastı. 1893 yılına ait imtihan cetveline baktığımız zaman derecelendirmeler, 1 ile 10 arasında yapılmış ve bunlar da puanlarına göre “fevkalâde”, “âliyü-l alâ”, “alâ”, “kârib alâ” ve “ibka” şeklinde nitelendirilmiştir. Bütün dersleri 10 olan öğrenci fevkalâde, dersleri 7-8-9-10 olan âliyü-l alâ, bütün dersleri 10 olsa da tek dersi 5 ya da 6 olan öğrenci alâ payesi alır. Eğer öğrenci üç tane dersten 2-3-4 notlarının altındaysa bu öğrenci ibkâ (pek zayıf) yani sınıf tekrarı yapar. Kârib ala payesi ise bir ya da iki dersten 2-3-4 altını alan öğrenci için geçerlidir. Bu öğrenci sınıfta kalmaz fakat bu zayıf derslerden tekrar sınava girer.

¹³⁰ BOA, Y. A. RES., 112/59, Lef: 1, 22 Safer 1319/10 Haziran 1901.

Okulun ilk sınavları gerçekleştirildikten sonra Maarif Nezaretine imtihan cedvelleri gönderilmiştir.¹³¹ Okulun dersleri ve öğrencilerin notları aşağıda tablo haline getirilmiştir. *Nezaret-i ma'neviye-i hazret-i padişahi ile mübahi 'aşiret mektebi talebesinin işbu 1310 senesi şehri-zilhiccesinde ve 1309 senesi şehri-haziranında icra olunan imtihan-ı 'umumilerinde kazandıkları notları mübeyyin defterdir*¹³².

Tablo 15. 1893 yılına ait birinci sınıf, birinci şubenin imtihan cetveli.

Numero	Esami	26	31	32	38	39	40	44	45
	Suud Efendi	Baha Halid	Şeyya Efendi	Feneri Efendi	Şaman Efendi	Mahmud Farsî Efendi	Ali Efendi	Mehmed 'Ali	Hamid Efendi
	Mensub Olduğu 'Aşiret	?	Beni Lam	Aneze	Medine-i Münevere	Abeyrat	Taife-i	Baha Malik	
	Kur' an-ı Kerim	7	8	7	6	-	6	7	5
	İlm-i Hal	7	9	7	6	-	8	10	6
	Kırat-ı Türki	6	7	7	3	-	4	5	4
	İmla	2	7	1	1	-	2	5	2
	Lügat	7	7	6	7	-	7	10	8
	Hesab	4	5	6	4	-	9	10	4
	Hüsn-i Hat	5	5	4	2	-	2	7	3
	Mecmu' -i i' rad	38	48	38	29	-	38	54	32
	Derecat	Kârib-i Âlâ	Kârib-i Âlâ	Kârib-i Âlâ	Zayıf	-	Kârib-i Âlâ	Âlâ	Zayıf
	Mütalazat	İmladan tekrar imtihan		İmladan tekrar imtihan	Üç dersten eksi numero aldığı için ibkâ	Hasta olduğu cihetle imtihanlarda bulunamamıştır	İmla ve Hüsn-i Hattan tekrar imtihan		İki dersten eksi numero aldığı ve mizanı dolduramadığı için ibkâ

¹³¹ BOA, Y. MTV., 76/88 Lef: 1, 22 Mart 1309/3 Nisan 1893.

¹³² BOA, Y. PRK. MF., 2/88 Lef: 1, 29 Zilhicce 1310/14 Temmuz 1893.

58	Abdullah Efendi Baha Süfyan	' Ali Efendi Zahirat	' Ali Haydar Karaballı	Hasan Hayri Karaballı	52
7	6	6	4	6	6
7	6	6	7	9	9
6	8	8	6	8	8
2	8	8	4	8	8
6	6	6	7	7	7
7	10	10	9	10	10
3	5	5	5	5	5
38	49	49	42	53	53
Kârib-i Âlâ	Âlâ	Âlâ	Kârib-i Âlâ	Âlâ	Âlâ
İmla ve Hüsni Hattın tekrar imtihan					

Tablo 16. 1893 yılına ait birinci sınıf, ikinci şubenin imtihan cetveli.

Numero	Esami	Mensub Aşiret	Olduğu Kur'an-ı Kerim	İlm-i Hal	Kıraat-i Türkî	İmla	Lügat	Hesab	Hüsni Hat	Mecmu-u i' rad	Derecat	Mülâhazat
2	Stileyman Efendi	Rabia	10	7	7	8	9	5	4	50	Âlâ	
4	Ali Efendi	Delim	6	8	5	5	9	8	5	46	Kârib-i Âlâ	
5	Nevan Efendi	Hadidi	5	9	4	9	7	7	5	46	Kârib-i Âlâ	
6	Ahmed Fuad Efendi	Hadidi	6	10	7	10	10	9	7	59	Âlâ	

27	25	24	23	16	15	8	7
Mehmed Efendi	Cum' al-Türki/Terakki Efendi	Ahmed Efendi	Ramazan Efendi	Selman Efendi	Hüseyin Efendi	Fazıl Efendi	Receb Efendi
Baha Halid	Ulkydat	Albusaray	Albusaray	Hanacira	Terabeyn	Sab' a	Sab' a
9	7	9	6	4	6	6	4
8	10	10	6	8	8	10	7
5	6	9	7	5	5	6	2
3	8	10	7	3	3	9	3
10	9	9	7	7	8	10	7
2	8	8	6	7	4	7	6
3	4	4	5	4	4	5	3
40	52	59	44	38	38	53	32
Kârib-i Âlâ	Âlâ	Âlâ	Kârib-i Âlâ	Kârib-i Âlâ	Kârib-i Âlâ	Âlâ	Zayıf
Üç dersten _ numro alldğı için ibka				İmladan tekrar imtihan	İmladan tekrar imtihan		Üç dersten 3 numro alldğı için ibka

61	Veli Efendi	Abdullah Efendi	46	43	28
	Karapapak	Gamir	Muhamma Efendi	Mahmud Efendi	Mehmed Sitam Efendi
9		8	Alahamra	Arife	Velid-i 'ala
9		8	10	6	8
10		8	6	10	10
7		9	9	4	10
7		9	6	3	10
5		8	7	8	10
4		6	2	6	10
51		55	5	3	6
	Âla	Âla	45	40	64
			Kârib-i Âla	Kârib-i Âla	Aliyyü'lâla
			Hesabdan tekrarımla ve Hüsni Hat' tan tekrarımla imtihan	Hesabdan tekrarımla ve Hüsni Hat' tan tekrarımla imtihan	

Tablo 17. 1893 yılına ait ikinci sınıf, üçüncü şubenin imtihan cetveli.

Numero	Esami	Mensub Oldukları Aşair	Kur' an-ı Kerim	Tecvid	Ulum-ı Diniyye	Kirat-ı Türki	İmla	Harf-i Osmani	Lügat	Tarih-i Osmani	Coğrafya	Hesab	Hüsn-i Hat	Mecmu-u İrad	Derecat	Mülâhazat
1	Hamdi Efendi	Şemer	10	10	10	8	8	10	8	10	10	8	7	99	Aliyyülâla	
3	Akil Efendi	Zübeyr	10	8	10	9	9	10	9	8	10	9	7	99	Aliyyülâla	
11	Hüseyin Efendi	Vurşifane	9	7	9	8	7	9	8	8	10	8	3	86	Âla	Hüsn-i Hat tekrar imtihan
14	Cabbar Efendi	Vahidat	8	7	10	7	6	10	8	10	7	10	5	87	Âla	
21	Mehmet Sultan Efendi	Cubur	9	9	9	8	8	9	9	8	10	10	7	96	Âla	
22	Abbas Efendi		9	9	10	7	8	10	9	10	10	10	6	98	Âla	

51	Yusuf Cemil Efendi	49	42	41	35	34	33	29
	Mehmed Sıddık Efendi	Abdülhalil Efendi	Hüseyin Efendi	Kasım Efendi	Mehmed Şerif Efendi	Zafer Efendi	Mehmed Efendi	
	Karaballı	Merzeği	Beragat	Beragat	Cıbranlı	Berim Kazası	Fevaini	
8	9	6	10	7	7	7	7	7
8	9	7	8	7	9	9	9	7
9	10	9	9	10	9	9	9	10
8	7	6	5	8	5	8	8	6
5	7	6	8	9	5	7	7	6
10	9	10	9	10	10	10	10	9
5	8	7	7	10	7	10	10	9
10	9	9	10	9	9	10	10	9
10	10	6	10	10	10	10	10	9
8	8	9	9	7	7	10	10	9
3	5	4	4	4	4	6	8	8
84	91	79	89	91	83	96	89	89
Âlâ	Âlâ	Âlâ	Âlâ	Âlâ	Âlâ	Âlâ	Âlâ	Âlâ
Hüsn-i Hat tekrar imtihan								

Aşiret Mektebi, devlet ve kamuoyu nazarında döneminin en dikkatleri kendine çevrilen kurumlarından biri olarak kabul edilebilir. Zira Yıldız Sarayı, kurumun işleyişine büyük özen göstermekte, okulda eğitim gören ve görececek öğrencilerin ihtiyaçlarını giderebilmek için çalışmaktaydı. Bununla birlikte İstanbul merkezli basın da mekteple alakalı konulara ilgi göstermekteydi. Örneğin, *Tercüman-ı Hakikat*'in 1894 yılında çıkan bir sayısında Aşiret Mektebindeki sınavlar hakkında bilgi verilmişti. Gazeteye göre “mektebin başlayan genel imtihanları bitmiş ve ilk defa olarak 4. sınıf teşkil kılınmıştı. [Mektebin] müdürü Ali Nazima'nın çaba ve gayretleri ile eğitimlerin düzenli bir şekilde yapılmasından dolayı Aşiret Mektebinin kurulma amacı birebir yerine getirilmeye devam etmişti”. Gazete haberinde okulun müdürü Ali Nazima Bey'in söylemi, mektebin hassasiyetlerini anlamamız açısından önemlidir. Mektebin açılma gayesi olan “aşiret çocuklarını medeniyet dairesi içine dahil etme” hedefi, haberdan de anlaşılacağı üzere aynı doğrultuda sürmekteydi. Basının mektep hakkında haberler yapması, beraberinde okulun vilayetlerdeki popülerliğini de arttırmıştı. *Tercüman-ı Hakikat*'in 1894 yılında çıkan 4836. sayısında “yakında mektebe 55 öğrenci daha gelecektir. Öğrenci sayısının mevcudiyeti 75 olduğuna göre geleceklerle beraber [mektebin öğrenci sayısı] 130'a çıkacaktır”¹³³ denilmiştir. Bahse konu olan imtihan cetvelleri aşağıdaki şekliyle maarif nezaretine sunulmuştur:

¹³³ *Tercüman-ı Hakikat*, 13 Ağustos 1894, Nu. 4836, s. 2.

“Nezaret-i ma’neviyet-i hazret-i şehriyari ile mübahi ‘Aşiret Mektebi talebesinin işbu üç yüz on senesi şehir-i haziran ve temmuzunda icra olunan imtihan-ı umumilerinde nail oldukları numaraları mübeyyin cedvelleri havi defterdir”¹³⁴.

Tablo 19. 1894 yılına ait birinci sınıf, imtihan cetveli.

Talebe Numerosu	Esami	Mensub Aşair	Olduğu	Gönderildikleri Vilayat	Kur'an-ı Kerim	İlm-i Hal	Kıraat-i Türki	İmla-yı Osmani	Hesab	Lügat	Hüsn-i Hat	Mecmu-u İrad	Derecat	Mülâhazat
4	Ahmed Salim Efendi	Ebu Keşke		Kudüs-ü Şerif	10	9	10	9	10	9	10	68	Aliyyülâlâ	
13	Fahr Efendi	Suveйда Kazası		Suriye	7	7	6	9	6	7	4	46	Kârib-i Âlâ	
15	Yusuf Efendi	Sale Nahiyesi		Suriye	10	8	6	9	6	9	4	58	Âlâ	
20	Mahmud Doğan Efendi	Sevalme		Kudüs-i Şerif	3	7	5	2	7	3	4	31	Pek zayıf	İbkâ
27	Mehmed Cum'a Efendi	Beni Halid		Suriye	9	9	6	7	10	10	6	57	Âlâ	
31	Şaba' Efendi	El Suud		Basra	6	10	10	8	9	10	10	63	Aliyyülâlâ	
33	Fenari Efendi	Beni Lam		Basra	4	10	8	9	10	8	5	54	Kârib-i Âlâ	
38	Şaman Efendi	Aneze		Suriye	9	8	8	10	9	10	5	59	Âlâ	
39	Mahmud Farsi Efendi	Medine-i Münevvere		Dersaadet										Ba ired-i seniyye mukayyid. Hasta olduğundan imtihanlarda bulunamamıştır.
57	Ali Efendi	Suveйда Kazası		Suriye	3	8	5	6	4	3	3	28	Pek Zaif	İbkâ

¹³⁴ BOA, Y. MTV., 102/88, Lef: 5,6,7. 12 Cemaziyülahır 1312/11 Aralık 1894.

63	Mehmed Hütab Efendi	Türki	Suriye	6	8	7	10	7	10	9	57	Âlä	
67	Mehmed Mustafa Efendi	Zemamete	Trablusgarp	4	7	5	3	7	5	4	35	Zaif	İmladan tekrar imtihan
68	Süleyman Aziz Efendi	Usca	Trablusgarp	10	8	10	10	9	10	7	64	Aliyyülälâ	
69	Mehmed Hamza Efendi	Usca	Trablusgarp	10	10	8	9	9	10	8	64	Aliyyülälâ	
70	Madi Efendi	Nefs-i Bingazi	Bingazi	7	4	8	0	8	10	10	57	Âlä	
71	Salih Efendi	Nefs-i Bingazi	Bingazi	10	9	9	0	10	10	10	68	Aliyyülälâ	
72	Garib Efendi	Nefs-i Bingazi	Bingazi	8	6	6	3	9	7	7	46	Kârib-i Âlä	İmladan tekrar imtihan
73	Hamid Efendi	Nefs-i Han'a	Yemen	4	9	5	5	8	8	8	47	Kârib-i Âlä	
74	İhsan Efendi	Nefs-i Han'a	Yemen	8	10	8	7	10	9	6	58	Âlä	
75	Abdullah Efendi	El'akar	Yemen	6	5	7	3	3	4	8	36	Zaif	İbkâ
77	Yasin Efendi	Meyah	Basra	3	3	4	-	4	1	2	17	Pek Fena	İbkâ
78	Zebun Efendi	Esvaad	Basra	10	10	10	8	10	9	8	65	Aliyyülälâ	
	Bahaddin Efendi	Merirzade		10	10	10	5	10	7	2	54	Âlä	

Tablo 20. 1894 yılına ait ikinci sınıf, imtihan cetveli.

Talebe Numerosu	Esami	Mensub olduğu 'aşair	Gönderildikleri Vilayat	Kur'an-ı Kerim	Teevid	Ulum-ı Diniyye	Krait-i Türki	İmla-yı Osmani	Hesab	Lügat	Hüs-n-i Hat	Mecmu'u-ı İ'rad	Derece	Mülâhazat
5	Nevaf Efendi	Hariri	Haleb	9	0	0	6	5	5	10	10	65	Ala	
6	Ahmed Fuad Efendi	Hariri	Haleb	10	10	10	8	10	8	10	8	74	Aliyyül âlâ	
7	Berces Efendi	Sab'a	Haleb	6	6	9	6	3	5	9	6	50	Kârib-i Âlâ	İmladan tekrar imtihan
10	Mehmed Efendi	Amara	Dersaadet	8	8	6	7	4	3	7	5	48	Kârib-i Âlâ	Hesabdan tekrar imtihan
16	Süleyman Efendi	Hanâcira	Kudüs-ü Şerif	5	6	10	7	3	7	6	7	51	Kârib-i Âlâ	İmladan Tekrar İmtihan
23	Ramazan Şellaş Efendi	Al-busaray	Deyr-i Zor	7	7	10	6	9	8	8	8	63	Kârib-i Âlâ	
24	Ahmed Şellaş Efendi	Al-busaray	Deyr-i Zor	10	10	10	8	7	9	10	7	71	Ala	
25	Türki Efendi	Ukaydat	Deyr-i Zor	6	10	10	6	3	6	8	5	54	Kârib-i Âlâ	
28	Mehmed Satam Efendi	Veled'ali	Suriye	10	10	10	10	10	10	10	7	77	Aliyyül âlâ	
40	Ali Efendi	'Ubeidat	Bingazi	5	6	7	6	3	4	8	6	45	Zayıf	İmladan tekrar imtihan
42	Mahmud Efendi	Arife	Bingazi	6	7	8	7	4	7	7	7	53	Kârib-i Âlâ	
46	Mihna Efendi	Alahamra	Hicaz	9	9	10	9	4	10	9	5	65	Âlâ	
52	Hasan Hayri Efendi	Karaballı	Mamuratül Aziz	9	10	10	10	10	8	10	9	76	Aliyyül âlâ	
53	Ali Haydar Efendi	Karaballı	Mamuratül Aziz	6	7	10	10	4	9	7	8	61	Kârib-i Âlâ	
56	Ali Efendi	Zahran	Hicaz	10	10	10	10	10	10	10	9	79	Aliyyül âlâ	
58	Abdullah Efendi	Beni Süfyan	Hicaz	6	8	9	8	10	9	8	9	68	Âlâ	
61	Vali Efendi	Karapapak	Erzurum	7	9	10	10	5	10	10	8	79	Âlâ	
64	Mehmed Talib Efendi	Nefs-i Basra	Dersaadet	9	9	10	10	10	4	10	10	72	Aliyyül âlâ	Ba-irade-i seniyye mukayyiddir

65	Mehmed Salih Efendi	Nefs-i Basra	Dersaadet	6	8	10	8	6	7	10	9	64	Âlâ	Ba-irade-i seniyye mukayyiddir
66	Haydar Efendi	Huvavta	Trablusgarp	7	8	10	9	8	10	10	10	76	Aliyyül âlâ	
76	Abdülkerim Efendi	Servan	Basra	8	8	10	9	4	9	10	7	65	Âlâ	

Tablo 21. 1894 yılına ait üçüncü sınıf, imtihan cetveli.

Talebe numarası	Esami	Mensub oldukları aşair	Gönderildikleri vilayet	Kur'an Kerim	Tecvid	'Ulum dinîye	Kırat Türkî	İmla-y Osman	Sarf-ı Osman	Tarih İslam	Coğrafya Osmanî	Mükemmül Hesab	Lügat	Hüsn	Mecmu'îrad	Derecat	Mülâhazat
9	Halil Efendi	Zennan	Trablusgarp	5	8	9	8	9	5	8	10	10	9	6	87	Kârib-i Âlâ	
11	Hüseyin Efendi	Vurşafâne	Trablusgarp	5	5	8	9	3	4	5	5	4	5	7	60	Zayıf	İmladan tekrar imtihan
12	Hafız Ali Efendi	Tavalib	Trablusgarp	10	10	8	6	6	9	10	10	10	10	8	97	Âlâ	
14	Cabbar Efendi	Vahirat	Kars-ı Şerif	6	10	10	6	6	5	8	10	8	10	5	84	Kârib-i Âlâ	
17	Seyyid Abdullah Efendi	Berim Kazası	Yemen	10	10	10	10	10	10	10	9	10	10	10	109	'Aliyyülâlâ	
18	Ahmed Efendi	Anes Kazası	Yemen	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	8	108	'Aliyyülâlâ	
19	Abdullah Efendi	Hacce Kazası	Yemen	6	9	8	6	7	7	9	8	6	10	6	82	Kârib-i Âlâ	
21	Mehmed Sultan Efendi	Cubur	Deyr-i Zor	10	10	9	6	7	4	9	10	6	10	5	86	Kârib-i Âlâ	
22	Abbas Aliyu Efendi	Sebha	Deyr-i Zor	5	9	7	5	8	6	10	7	9	7	6	79	Kârib-i Âlâ	
29	Mehmed Şembilli Efendi	Feva'iri	Suriye	5	9	7	6	8	6	9	10	4	6	8	78	Kârib-i Âlâ	
30	Abdülhamit Efendi	Sa'rvan	Basra	6	10	9	8	8	9	9	9	10	10	9	90	Âlâ	
33	Zafer Efendi	Kahtan Kazası	Yemen	10	10	10	7	8	10	10	9	9	10	10	103	Aliyyülâlâ	
34	Mehmed Şerif Efendi	Cıbranlı	Bitlis	5	8	10	5	3	7	9	9	4	7	7	74	Kârib-i Âlâ	İmladan tekrar imtihan
35	Kasım Efendi	Cıbranlı	Bitlis	10	10	9	9	10	8	8	10	1	9	5	98	Âlâ	
36	Halid Efendi	Cıbranlı	Bitlis	10	10	10	9	10	10	10	10	10	10	9	108	Aliyyülâlâ	
37	Mustafa Nadir Efendi	Medine-i Münevvere	Dersa'adet	10	10	10	7	7	8	10	7	9	10	10	98	Âlâ	
41	Hüseyin Efendi	Beragas	Bingazi	10	10	9	5	8	10	5	6	9	8	8	88	Âlâ	

42	Abdülcélil Efendi	Beragas	Bingazi	6	10	10	9	9	7	10	10	7	9	8	95	Âlâ	
47	Tahir Efendi	Cıbranlı	Van	10	10	10	9	10	9	10	10	10	10	10	108	Aliyyülâlâ	
48	Ziya Efendi	Semski	Van	9	10	10	10	9	10	10	10	10	10	9	107	Aliyyülâlâ	
49	Sıddık Efendi	Merzegi	Van	10	10	10	6	8	6	10	10	8	10	8	96	Ala	
50	Süleyman Efendi	İzollu	Mamüretül Aziz	9	10	9	6	3	7	9	8	7	9	9	86	Kârib-i Âlâ	İmladan tekrar imtihan
51	Yusuf Cemil Efendi	Karaballı	Mamüretül Aziz	5	10	10	7	6	8	10	10	10	10	6	92	Âlâ	
54	Mehmed Şükrü Efendi	Karaballı	Mamüretül Aziz	10	10	10	9	10	5	10	9	9	10	7	99	Aliyyülâlâ	
55	Ahmed Ramiz Efendi	Karaballı	Mamüretül Aziz	10	10	10	7	10	4	7	10	4	9	7	88	Âlâ	
59	Selim Efendi	Karapapak	Erzurum	7	10	10	10	6	9	10	10	10	10	8	100	Aliyyülâlâ	
60	Enbes Efendi	Karapapak	Erzurum	8	10	10	8	6	8	8	10	5	10	5	88	Âlâ	
62	Seyyid Mehmed	Semzina	Dersaadet	7	6	10	5	10	7	10	9	6	10	9	89	Âlâ	
69	'Izzet Efendi	Semski	Van	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	110	Fevkalade	

Arşiv belgeleri incelendiğinde okula toplam 425 öğrencinin kaydedildiği görülmektedir. Bu öğrencilerin 153'ü bugünkü Suriye topraklarından, 55 öğrenci Libya'dan, 58 öğrenci Yemen'den, 53 öğrenci Balkanlar'dan ve diğerleri de muhtelif bölgelerden İstanbul'a gelerek mektebe girmişlerdir. Geri kalan öğrenciler Beyrut, Hicaz ve Anadolu'dan gelmişlerdir. Okulun öğrencileri arasında tarih boyunca Osmanlı Devleti'ne sıkıntı çıkaran Şemmar ve Aneze aşireti mensupları az da olsa yer almışlardır. Bu da okulun bütün aşiretlere açık olunduğunun kanıtıdır.

İlerleyen yıllarda da basın, Aşiret Mektebi öğrencilerinin sınavlarını takip etmiş ve zaman zaman sütunlarına taşımışlardır: *"Aşiret Mektebi öğrencilerinden olup eğitimlerini tamamlamak amacıyla mektebi mülkiye şahane özel sınıfına nakledilmiş ve bu sene yapılan genel imtihanlar neticesinde şahadetnamelerini almalarına hak kazanmış olan 12 efendi isimleri ve şahadetname dereceleri¹³⁵."*

¹³⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Temmuz 1897, Nu. 5828, s. 3.

Tablo 22. Bazı Aşiret Mektebi Mezunlarının İsimleri

Öğrenci Numarası	İsim	Derece
1018	Yemenli hafız Ahmet Efendi	Aliyyülâlâ
1042	Diyarbakirli Ahmet cemil Efendi	Aliyyülâlâ
1006	Hadidi aşiretinden Ahmet Fuat Efendi	Aliyyülâlâ
1045	Savuçbulak Aşiretin Hamza Efendi	Aliyyülâlâ
1080	Trablusgarplı muhtar efendi	Aliyyülâlâ
1017	Yemenli Seyyid Abdullah Efendi	Âlâ
1051	Karaballı aşiretinden Yusuf cemil Efendi	Âlâ
1019	Yemenli Abdullah Efendi	Âlâ
1021	Cebur aşiretinden Muhammed Efendi	Kârib-i Âlâ
1011	Hüseyin hüsnü Efendi	Vasat
1010	Yemenli Muhammed Abdullah Efendi	Vasat

1040	Abidad aşireti Ali Nurettin Efendi	Vasat
------	---------------------------------------	-------

Yine bir haberde “*Haziran ’ın başından itibaren imtihanlar başlayacaktır*”¹³⁶ ibaresi yer almıştır. *Servet-i Fünûn* dergisinin 23 Haziran 1898 yılındaki bir habere göre “*Dersaadet Aşiret Mektebi ’nde ve Mektebi Harbiye ve Mülkiye Şahanede ikmal-i tahsil ile yüzbaşılık rütbesiyle neşet etmiş ve fahri yaveran-ı hazret-i şehriyari silk-i celiline dahil olmuş olan zabitanla rütbe-i Rabia ahabından bir efendinin resimleridir ki memleketlerine gitmek üzere Erzincan ’a muvasalatlarında muhbir-i mahsusumuz tarafından alınıp gönderilmiştir*”¹³⁷.

¹³⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mayıs 1902, Nu. 7563, s. 3.

¹³⁷ *Servet-i Fünun*, 11 Haziran 1314, Y. 8, C. 15, Nu: 380, s. 244.

Fotoğraf

3.

Aşiret

Mektebi

Mezunları

نومرو ۳۸۰

نوت قون

۲۴۴

در این عکس، کادر و عیال و کتبی، جسد و ملک و شاهانده اکل خصیصا اهل نوز داشته، در سینه نشات آتش و فخری، باوران حضرت شهر باری،

Fotoğrafta yer alan mezunlar:

- 1: Karapapak aşiretinden Erzurumlu Enis Efendi
- 2: Cibranlı aşiretinden Bitlisli Halid Efendi
- 3: Şemski aşiretinden Vanlı İzzet Efendi
- 4: Karaballı aşiretinden Harputlu Cemil Efendi
- 5: Şemski aşiretinden Vanlı Ziya Efendi
- 6: Karapapak aşiretinden Erzurumlu Selim Zeki Efendi
- 7: Şemski aşiretinden Vanlı Sıddık Efendi
- 8: Karaballı aşiretinden Harputlu Ramiz Efendi
- 9: Karaballı aşiretinden Harputlu Şükrü Efendi
- 10: Karaballı aşiretinden Harputlu Ali Haydar Efendi
- 11: Karapapak aşiretinden Erzurumlu Veli Efendi
- 12: Karaballı aşiretinden Harputlu Sabri Efendi
- 13: Sivaslı Mustafa Nadir Efendi¹³⁸.

3.6. Talebelerin Mensubiyeti

Aşiret Mektebinin açılış amacı, Arap aşiret liderleri ve önde gelen Arap ailelerin çocuklarının eğitim almasını sağlamaktır. Fakat ilerleyen süreçte, Kürt ve Arnavut öğrenciler de mektebe dahil olmuşlardır. Bu; her Arap, Kürt ve Arnavut öğrencinin okula kaydedildiği anlamına gelmemelidir. Burada belirtmek gerekir ki, mektebe kayıt talepleri kabul edilmeyen veya okuldan uyumsuzluk¹³⁹ ve hastalık yüzünden atılan öğrenciler de vardı. Okulda eğitim almak için hangi vilayetlerden ve bölgelerden öğrenci geldiğini İstanbul basını da yakından takip etmiştir. Zira mektep, dönemin en önemli müesseselerinden birisi olmasından dolayı okul için Osmanlı

¹³⁸ *Servet-i Fünun*, 11 Haziran 1314, Y. 8, C. XV, Nu: 380, s. 244.

¹³⁹ BOA, ZB., 444/92, Lef: 1, R. 6 Kânunusani 1322/19 Ocak 1907. Mektebe liyakati olmadığından kaydının silinmesinden bahseden bu belgede öğrencinin geri gönderilmesinden sonra memleketine gidip gitmediğinin takibi gerçekleştirilmiştir. Bu belgeden hareketle de öğrencilerin devam etsin ya da etmesin devlet tarafından sürekli kontrol edildiğinin göstergesidir.

başkentine gelen öğrencilere basın büyük ilgi göstermekteydi. Dönemin bazı gazeteleri incelendiğinde öğrenciler hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir. *Tercüman-ı Hakikat*'ın bir sayısında "Mehmet Paşa konaklarında tesis ve teşkili padişah iradesi gereğinden olan Aşiret Mektebi için 3. Posta olmak üzere Zor, Halep ve Basra urbanı evladından 14 bey 19 Eylül'de İstanbul'a gelmişlerdir. Mülkiye Mektebinden karşılamak için gönderilen memurlar ve efendiler tarafından mektebe getirilerek diğerlerinin yanına katılmışlar, padişaha doğum gününde mekteplerine yerleştirilmek üzere Mülkiye Mektebinde misafir olarak ikamet ettirilmişlerdir. Aşiret Mektebi için Yemen vilayetinden gönderilmesi kararlaştırılan 5 nefer şakirdin şehre gelmesi için bir görevli tayin edilmiştir"¹⁴⁰. Aşiretlerin güçlü olduğu coğrafyalardan seçilen öğrencilerin bu şekilde takip edilerek İstanbul'a uyum sağlamaları hedeflenmiştir. 1892 yılında çıkan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin bazı sayılarında bu gelişmelere yer verilmiş, 4 Ekim'de çıkan sayıda Şam'dan 4 öğrencinin¹⁴¹, 18 Ekim'deki sayıda, Basra'dan 3 öğrencinin¹⁴² geldiği yazılmış bunlara ek olarak da Gazze¹⁴³ Musul¹⁴⁴ Bingazi ve Trablusgarp¹⁴⁵ Diyarbekir, Havran, Cebel-i Dürûz, Mardin, Dersim, Hicaz, Kudüs, Bayezid, Erzurum, Hama, Derne, Elbasan şehirlerinden de öğrencilerin geldiği gazetelerde yer almıştı.¹⁴⁶ Aşiretlerin güçlü olduğu coğrafyalardan seçilen öğrencilerin bu şekilde nerelerden geldiği aktarılmaya çalışılmış, her anı takip edilmiş ve onların konforu için çabalanmıştır. Bu hem devletin hem de kamuoyunun mektebe verdiği kıymeti göstermesi açısından önemlidir. Nereden geldiklerinin yanı sıra hangi aşiretlere mensup olduğu aynı gazetelerin sütunlarında yer almış gazetelerde yer alan aşiretler, Zübeyd, Şemmer, Rubai, Karaballı, Cebur, Hadidi, Abidad, Karapapak, Cibranlı, Şemski, Şazeli'dir'¹⁴⁷. Osmanlı arşiv kayıtlarını incelediğimizde basında yazılan aşiretlerin ve geldikleri yerlerin yanı sıra şu bölgelerden ve aşiretlerden de

¹⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Eylül 1892, Nu: 4259, s. 2.

¹⁴¹ *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Ekim 1892, Nu. 4272, s. 4.

¹⁴² *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Ekim 1892, Nu. 4283, s. 3.

¹⁴³ *Tercüman-ı Hakikat*, 13 Eylül 1892, Nu. 4253, s. 3.

¹⁴⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Ekim 1894, Nu. 4887, s. 2.

¹⁴⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Ağustos 1898, Nu. 6220, s. 1.

¹⁴⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mart 1899, Nu. 6426, s. 2.

¹⁴⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mart 1899, Nu. 6426, s. 2.

öğrenciler gelmiştir. Mekke¹⁴⁸ Cebel-i Lübnan¹⁴⁹ Birüsseba¹⁵⁰ Muş¹⁵¹ Manastır¹⁵² Kosova¹⁵³ Mitroviçe¹⁵⁴ Yanya¹⁵⁵ gibi şehirlerden aşiret mensubu öğrenciler gelerek mektebe kaydolmuşlardır.

3.7. İstihdam

Aşiret Mektebi öğrencileriyle padişahın özel olarak ilgilendiğini daha önceki bölümlerde dile getirmiştik. Okulun kuruluş amacına baktığımızda asıl unsur, aşiretçiliği bitirmek değil bu sistemi devlete entegre ederek yasallaştırmaktı. Bölgede yüzlerce yıldır kökleşmiş aşiret sistemini iskân politikalarıyla ve cebren kontrol altına almak yerine onları eğitimle ve bu eğitimin neticesinde “istihdamla” devlete kazandırmak amaçlanmıştır. Aşiretlerin orduya ve devlet işlerine dahil edilmesi ya da burada okuyan öğrencilerin kendi aşiretlerinde lider olarak devletçi politika gütmelerini sağlamak bu okulun en temel hedeflerini oluşturmaktaydı¹⁵⁶.

Aşiret Mektebinden mezun olan öğrencilerden talep edenler Mülkiye ve Harbiye mekteplerinin “aşiret sınıfına” kaydolmuşlar ve daha önce de dile getirdiğimiz özel bir programla eğitimlerine devam etmişlerdir¹⁵⁷. Buradan mezun olan öğrencilerin de gittikleri memleketlerde hangi işleri yapacakları yine belgelerde yer almıştır. Mezun olanlar “mülkiye memurluğu” ve “nahiye müdürlüğü” görevlerini icra ettikten sonra Yemen, Trablusgarp, Bingazi ve Musul gibi bölgelerde kaymakamlık görevini de ifa edebileceklerdir¹⁵⁸. Maiyet memurluğu yapan bazı isimlere Kürt coğrafyasında Van vilayetine maiyet memuru olarak 500 kuruşla atanan Hamza Efendi, Diyarbekir’e 500 kuruşla atanan Ahmed Cemil, Mamüretülazize atanan Yusuf

¹⁴⁸ BOA, MF. MKT., 969/43, Lef: 1, 12 Zilkade 1324/28 Aralık 1906.

¹⁴⁹ BOA, DH. MKT., 1127/21, Lef: 1, R. 10 Şubat 1320/23 Şubat 1905.

¹⁵⁰ BOA, DH. MKT., 961/26, Lef: 1, 10 Ramazan 1322/28 Kasım 1904.

¹⁵¹ BOA, MF. MKT., 529/42, Lef: 1, R. 28 Ağustos 1316/10 Eylül 1900.

¹⁵² BOA, MF. MKT., 691/38, Lef: 1, R. 19 Nisan 1318/2 Mayıs 1902.

¹⁵³ BOA, MF. MKT., 653/38, Lef: 1, R. 20 Temmuz 1318/2 Ağustos 1902.

¹⁵⁴ BOA, MF. MKT., 873/61, Lef: 1, 21 Mayıs 1321/3 Haziran 1905.

¹⁵⁵ BOA, İ. MF., 13/9, Lef: 1, R. 27 Mart 1322/9 Nisan 1906.

¹⁵⁶ Moreau, *L'Empire Ottoman...*, s. 110.

¹⁵⁷ BOA, BEO., 2974/222983, Lef: 2, R. 17 Kânunusani 1321/30 Ocak 1906.

¹⁵⁸ BOA, Y. A. RES., 134/17, Lef: 2, R. 21 Ağustos 1321/3 Eylül 1905.

Cemil, Arap coğrafyasında ise Yemen'e maiyet memuru olarak atanan Hafız Ahmed Efendi ve Seyyid Abdullah, Zor'a atanan Mehmed Sultan Efendi örnek olarak verilebilir¹⁵⁹. Elbette bunun için de belli bir yaş ve tecrübe şartı aranmaktadır¹⁶⁰. Aşiret Mektebi mezunlarından Ahmet Muin Efendi, Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı mahiyetinde görevinin ardından Bağdat vilayetinin Ana nahiyesine kaymakam olarak atanmıştır¹⁶¹. Yine Mehmed Faiz Efendi, Suriye vilayetinde memurluk süresini tamamladıktan sonra Mamüretülazize vilayetinin Akçadağ nahiyesine kaymakam olarak atanmıştır¹⁶². Aşiret Mektebi mezunlarının atamaları ve şehirden ayrılışları da devrin gazetesine yansımıştır. 21 Nisan 1898 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde: “*Aşiret Mektebi'nden yetiştikten sonra Mülkiye Mektebi'nde sınıfı mahsusunda eğitimini tamamlayan 12 efendiden Yemen vilayeti celilesi maiyet memurluğuna tayin bulunan Muhammed Abdullah ve Abdullah Necip efendilerle Trablusgarp vilayeti maiyetine memur muhtar ve Hüseyin efendiler ve Bingazi mutasarrıf maiyetine memur Ali Nureddin Efendi hidiv kumpanyasının Abbas Paşa vapuruyla görev yerlerine gitmek üzere dün şehrimizden ayrılmışlardır*”¹⁶³. Aşiret Mektebi mezunları maiyet memurluğu ve kaymakamlığın yanı sıra taşrada jandarma olarak da görev almışlardır. Debrelili Kenan, Yanyalı Taki, İlbasanlı Abbas efendilerin Mülazım-ı Sani (teğmen) rütbesiyle istihdam edilmeleri padişah iradesiyle resmîyet kazanmıştır¹⁶⁴. İlginç görevlere getirilen Aşiret Mektebi mezunları da vardır. Onlardan birisi de Mülazım Tallal bin Süleyman'ın İstabl-ı Amire'de (Has Ahur) görevlendirilmesidir¹⁶⁵. Aslında bu atama padişahın Aşiret Mektebi öğrencilerine ne kadar güvendiğinin de göstergesidir.

Okul mezunları, kendi dönemlerine ve sonraki dönemlere damga vurmuş önemli kişilerden oluşmaktadır. Bunlardan birisi de Ömer Mansur'dur. Libya doğumlu

¹⁵⁹ BOA, DH. MKT., 2186/132, Lef: 1, 27 Zilkade 1316/ 2 Nisan 1899.

¹⁶⁰ BOA, DH. MKT., 1215/51, Lef: 1, 2 Rebiyülahir 1325/15 Mayıs 1907.

¹⁶¹ BOA, BEO., 3457/259268, Lef: 1, 21 Zilkade 1326/15 Aralık 1908.

¹⁶² BOA, BEO., 3463/259719, Lef: 1, 29 Cemaziyülahir 1326/29 Temmuz 1908.

¹⁶³ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Nisan 1898, Nu. 6094, s. 1.

¹⁶⁴ BOA, İ. HUS., 160/50, Lef: 1, 13 Şevval 1325/13 Kasım 1907.

¹⁶⁵ BOA, HH. İ, 233/109, Lef: 1, 24 Zilkade 1325/29 Aralık 1907.

olan Ömer, Bingazi Meclis idare azası Mansur Bey'in oğludur¹⁶⁶. Ömer Mansur'un okula kaydı Aşiret Mektebi için büyük bir kazanım olmuştur. Onun okula kaydı bölge halkını okula kayıt için teşvik etmiştir. Mansur, Aşiret Mektebinden mezun olduktan sonra Mülkiye Mektebini bitirmiş ve bitirirken de padişah'tan taltif almıştır¹⁶⁷. Bu taltif, dönemin gazetelerinde de haber olmuştur. 14 Mayıs 1900 tarihli *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde, onun Mülkiye Mektebinden "âliyyü'l alâ" derecesinden mezun olduğu ve "murabba" rütbeleri tevdi edildiği yazılmıştır¹⁶⁸. O, mezun olduktan sonra Bingazi'de Mülkiye Meclisinde ikinci idare katipliğine atanmıştır¹⁶⁹. Mehmet Ali Neyzi, Ömer Mansur ile alakalı anılarını, Mansur'un Texas Üniversitesindeki oğlu Ömer Mansur El Kahya'dan almış ve bunu kitaplaştırdığı tezinde kullanmıştır¹⁷⁰. Ömer Mansur'un 1919 yılında kaleme aldığı 26 sayfalık bu anılarından yola çıkış hikayelerinden başlayarak, Sadullah Koloğlu (Arap Kaymakam) ile yolculuklarından bahsetmiştir. Okula yerleştikten sonra öğrencilerin üst düzey yöneticilerle tanıştırıldığını, hatta Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm'in 1898 yılındaki Osmanlı'ya gerçekleştirdiği ziyareti de anılarına yazarak, padişahın imparator ve eşine özel hazırlattığı yemekli geceye Aşiret Mektebi öğrencilerini de davet ettiğine değinmiştir. Yine Orta Doğu coğrafyasında önemli işler yapacak olan Abdulmuhsin Saadun¹⁷¹ ve Ramazan Şellaş'dan¹⁷² da bahseden Mansur onlarla gündemi takip etmek adına gizlice gazete aldıklarını ifade etmiştir. Mansur, devlet kademesine atandıktan sonra kısa sürede üstlerinin dikkatini çekmeye başarmıştır. Hicaz Demiryolu yapımı için bir kampanya düzenleyen hükümetin temsilcisi olmuştur¹⁷³.

Hicaz Demiryolu ile alakalı Aşiret Mektebi öğrencileri, memurları ve hizmetlileri de destek olmuş ve bu, dönemin gazetelerine yansımıştır. Örneğin 27 Ocak 1905 tarihli haberde Aşiret Mektebi mezunlarından Abdullah Efendi'nin 864 kuruş

¹⁶⁶ BOA, DH SAİD d., 112/129, Lef: 18, 29 Zilhicce 1296/14 Aralık 1879.

¹⁶⁷ BOA, İ. TAL, 211/60, Lef: 1, R. 4 Nisan 1316/17 Nisan 1900.

¹⁶⁸ *Tercümân-ı Hakikat*, 14 Mayıs 1900, Nu. 6841, s. 1.

¹⁶⁹ BOA, DH. MKT., 2421/17, Lef: 1, 11 Zilkade 1318/2 Mart 1901.

¹⁷⁰ Neyzi, *The Imperial School...*, s. 127.

¹⁷¹ Gelecekteki Irak Başbakanı 1919-1922. Bu kişiyle ilgili ilerleyen sayfalarda gerekli bilgiler verilecektir.

¹⁷² Büyük Suriye İsyanında önemli rol oynamıştır.

¹⁷³ Neyzi, *The Imperial School...*, s. 131.

yardım yaptığı yazılmıştır¹⁷⁴. Yine başka bir haberde memur ve hademelerin toplam 380 kuruş destek olduğu ifade edilmiştir¹⁷⁵.

Ömer Mansur'un anılarına dönecek olursak, devlet görevinde olduğu müddetçe Trablus, Bingazi ve Derne'de önemli çalışmalar icra etmiştir. Bu başarılarından dolayı Evcile ve Calu Kaymakamlığına vekaleten atanmış¹⁷⁶ ve 2 senelik hizmeti sonrasında da asaleten göreve atanmıştır¹⁷⁷. Bölge ile merkez arasında bir köprü görevini de yürüten Ömer Mansur anılarında Senusi şeyhleriyle görüştüğünü ve onların Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildiren bir mektubu II. Abdülhamid'e gönderdiğini kaleme almıştır. Bu mektuba padişahın sevinmiş ve kendileri 1908 yılında İstanbul'a gittiklerinde padişahla görüşmüşlerdir¹⁷⁸. Padişahla yaptıkları görüşme neticesinde padişah tarafından Ömer Mansur'a "Mirmiran" (paşalık) rütbesi verilmiştir¹⁷⁹.

Ömer Mansur memleketine döndükten sonra II. Meşrutiyet ilan edilmiş, Bingazi Sancağından milletvekili seçilmiştir¹⁸⁰. Daha sonrasında 31 Mart Vakası ile II. Abdülhamid görevden alınmış yerine V. Mehmed Reşad tahta geçmiştir¹⁸¹. Sultan Reşad döneminde de Ömer Mansur merkez tarafından ihya edilmiştir. Trablus, Bingazi, Calu'da yapmış oldukları hizmetlerden dolayı babası Mansur Efendi'ye ipek seccade, oğlu Ömer Mansur'a da bir saat hediye edilmiştir¹⁸². Mansur, 1912 yılında yapılan seçimlerde Yusuf Şetvan ve Abdülkadir beylerle beraber Bingazi'den milletvekili seçilmişlerdir¹⁸³. 1912 yılındaki seçimlerde milletvekilleri olduklarına dair mazbata TBMM Arşivinde yer almaktadır¹⁸⁴. Ömer Mansur yapmış olduğu çalışmalarından dolayı halkın teveccühünü kazanmış ve seçimlerde en fazla oyu alarak

¹⁷⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Ocak 1905, Nu. 8543, s. 1.

¹⁷⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 14 Eylül 1906, Nu. 9137, s. 1.

¹⁷⁶ BOA, Y. PRK. UM., 71/105, Lef: 1, 9 Şaban 1322/19 Ekim 1904.

¹⁷⁷ BOA, BEO., 2790/209209, Lef: 1, 29 Muharrem 1324/25 Mart 1906.

¹⁷⁸ Neyzi, *The Imperial School...*, s.133.

¹⁷⁹ BOA, İ. TAL., 453/27, Lef: 1, 7 Cemaziyülahir 1326/7 Temmuz 1908.

¹⁸⁰ BOA, DH. MKT., 2703/85, Lef: 1, 27 Zilkade 1326/20 Aralık 1908.

¹⁸¹ Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler 1908-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 210.

¹⁸² BOA, İrade Mabeyn-i Hümayun, (İ. MBH.), 7/71, Lef: 2, 21 Zilhicce 1329/13 Aralık 1911.

¹⁸³ BOA, BEO., 4035/302605, Lef: 1, 18 Cemaziyevvel 1330/5 Mayıs 1912.

¹⁸⁴ https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyaları/ORTAK_MAZBATALAR/D759/G007/SM_295_M_2.pdf (E.T. 25.12.2023.)

meclise girmiştir. Meclisin 1912 Ağustos’unda feshinden sonra Ekim 1912’de Uşi Antlaşması ile Trablusgarp İtalyanlara bırakılmıştır. Kendisine Osmanlı bürokrasisinde makamlar teklif edilmesine rağmen o İskenderiye’ye gitmeye karar vermiştir. İtalyanlarla Trablusgarp işgali boyunca mücadele etmiş ve Osmanlı ile iyi ilişkileri olan Senusi tarikatının mensuplarından olan İdris Senusi ile yakın ilişkiler kurmuştur. İdris Senusi, 1951 yılında Libya kralı olduğunda Ömer Mansur’u Libya Krallığı Senatosu başkanı olarak atamıştır. 1962 yılında vefat ettiğinde geride bıraktığı çocukları Türkiye Cumhuriyeti ile yakın ilişkiler kurmaya devam etmiştir¹⁸⁵. Aşiret Mektebinden çıkarak Libya’da senato başkanlığına giden süreçte gerçekleştirdiği faaliyetler, Abdülhamid’in aşiretler ile ilgili politikasındaki hedeflerini bir nebze de olsa gerçekleştirdiğinin göstergesidir.

Libya üzerinden yalnızca Ömer Mansur değil onunla “İnayet” vapurunda İstanbul’a gelen Sadullah Koloğlu da (Arap Kaymakam) Libya’da önemli mevkilere yükselmiştir. Sadullah, 1884 yılında Derne’de dünyaya gelmiştir. Anadolu’dan, Karaman’dan Kuzey Afrika bölgesine gönderilen “Kuloğulları” buradan farklı bölgelere yayılmışlardır. Kuloğulların bu bölgeye gelişi, 1798’de Napolyon’un Mısır’ı işgaline dayanır. Sadullah Koloğlu’nun dedesi buraya savaşmaya gelmiş ve daha sonrasında da Derne’de görevlendirilmiştir¹⁸⁶. Garp Ocakları içerisinde askerî birlik olarak yer alan Kuloğulları, Trablusgarp Valiliği bünyesinde kurulan Kuloğlu Başağalığı bölgenin en aktif güçlerinden biridir. Bu kurum 1900 yılında ilga edilene kadar varlığını sürdürmüştür¹⁸⁷. Arap Kaymakam anılarında, Aşiret Mektebine kaydını anlatırken babasının bunu tensip buyurduğunu ve küçük yaşta payitahta gidecek olmasının kendisini endişelendirdiğini ifade etmiştir. 11 yaşında Aşiret Mektebine kaydolmasını Türkçe bilmesine dayandıran Koloğlu, Kâğıthane çayırındaki piknik günlerinde okuduğu nutka, anılarında yer vermiştir. “*Kardeşlerim... Kutsal sevgisi büyük küçük her gönülde icrayı hükmeden sevgili padişahımız efendimiz hazretlerinin lütuf ve irade-i şehriyarileri ile şu cennet misali mesirede nail olduğumuz cihan değerindeki lütfun pek büyük olduğunu şu küçücük yaşımla takdir etmekteyim...*

¹⁸⁵ Neyzi, *The Imperial School...*, s.135.

¹⁸⁶ Orhan Koloğlu, *Arap Kaymakam*, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 10.

¹⁸⁷ Ahmet Kavas, “Kuzey Afrika’da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları”, *Osmanlı Araştırmaları*, Ed. Halil İnalçık, Nejat Göyünç, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 39.

Anne babalarımızdan daha şefkatli ve merhametli olan efendimiz hazretlerinin saye-i şahanelerinde her ihtiyacımız karşılandıktan başka her gün de yeni atıfelerine mazhar olmaktadır” nutku irad edildikten sonra “Padişahım çok yaşa!” diye bağırdığını ifade etmiştir¹⁸⁸. Sadullah Koloğlu anılarına devam ederken Aşiret Mektebi’nin Avrupa’daki “pan” politikaları çerçevesinde daha basit bir girişim olduğunu ifade etmiştir. Hatta Kuloğlu bu okulun müfredatının Panislamist bir propagandaya sahip olmadığını, okulda birbirlerine saygılı olmaları gerektiğini, Müslüman olarak dinin kurallarını bilmelerini ve son olarak da II. Abdülhamid’den başka sultan/halife tanınamalarının öğretildiğini belirtmiştir. Koloğlu, Aşiret Mektebi mezunlarından devlete faydalı adamların çıktığını hatta Ömer Mansur’un 1908 seçimlerinden sonra milletvekili olduğu dönemde mecliste, Aşiret Mektebinden çıkanlardan bazılarının devlete yararının birkaç tabur askerin yaptıklarından daha fazla olduğunu iddia ettiğini dile getirmiştir¹⁸⁹. Sadullah Koloğlu, Aşiret Mektebinden mezun olduktan sonra Mekteb-i Mülkiyeye kaydolmuş ve buradan da aliyyü’l alâ derecesiyle mezun olunca padişah tarafından “rabia” derecesinde kendisine nişan verilmiştir¹⁹⁰.

Sadullah Koloğlu, okuldan mezun olduktan sonra memleketine dönerek 1901 yılında Bingazi mutasarrıflığı maiyet memuru olarak görev almıştır¹⁹¹. Daha sonrasında doğduğu yer olan Derne’de yedi yıl nahiye müdürlüğü yapan Sadullah, daha sonrasında Anadolu’ya gelerek, sırasıyla Buldan, Pınarhisar, Vize, Saray gibi ilçelerde kaymakamlık görevini ifa ederken sonrasında kendisiyle özdeşleşecek “Arap Kaymakam” lakabını almıştır. Millî Mücadele’den yana taraf olan Koloğlu, Trakya bölgesindeki kaymakamlık deneyimlerinden sonra Karadeniz bölgesine atanmış Maçka, Of ve Sürmene’de aynı görevi ifa etmiştir¹⁹². 1938 yılına geldiğinde Hakkâri valiliğine atanan Koloğlu, burada açılan Halkevinin de ilk başkanı olmuştur¹⁹³. İki sene burada görev yaptıktan sonra Bingöl’e vali olmuş ve sonrasında da devlet

¹⁸⁸ Koloğlu, *Arap Kaymakam...*, s. 15.

¹⁸⁹ Koloğlu, *Arap Kaymakam...*, s. 17.

¹⁹⁰ BOA, İ. TAL., 257/58, Lef: 1, 27 Rebiyülahir 1319/13 Ağustos 1901.

¹⁹¹ BOA, DH.MKT., 2595/95, Lef: 1, 25 Zilkade 1319/5 Mart 1902.

¹⁹² Koloğlu, *Arap Kaymakam...*, s. 45.

¹⁹³ Ahmet İlyas, “Cumhuriyet’in Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkâri Halkevi ve Çalışmaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII/S. 37, Güz 2018, s. 593.

tarafından zorunlu emekliliğe ayrılmıştır. Daha sonrasında memleketi Derne'ye giden Koloğlu, Ömer Mansur gibi İdris Senusi ile tanışmış ve İdris Senusi'nin teklifiyle Libya hükümetinde yer almıştır. Sadullah Koloğlu, Sirenayka Başbakanı olarak başladığı Libya siyasetine, Eğitim ve Sağlık Bakanı olarak devam etmiş, 1952 Libya Devleti kurulup Trablusgarp başkent ilan edildiğinde kendisine ömür boyu senatör unvanı verilse de sağlık sebeplerinden dolayı kabul etmemiştir¹⁹⁴. 1952 yılında İstanbul'a dönüş hazırlığı esnasında hayatını kaybetmiştir. Orhan Koloğlu hazırladığı "Arap Kaymakam" kitabının sonunda babası vefat ettiğinde tüm mirasının bankadaki 45 sterlin olduğunu yazmıştır¹⁹⁵. Libya'nın kuruluşunda iki Aşiret Mektebi öğrencisinin görev alması okulun işlevi açısından önemli bir durumdur. Aşiret Mektebinin Libya üzerindeki müspet tesirini maalesef genele yayamayız. Bu okuldan mezun olanlardan bazıları Osmanlının yıkılış sürecinde ve daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı menfi saldırılarda yer almış hatta birçok isyanın da öncüsü olmuşlardır. Libya tesirinin en aslî unsurlarından birisi Koloğlu'nun "Türk" kökenli olmasıdır. Köklü bir ailenin çocuğunu bu mektebe göndermesinden sonra bu durum bölgede birçok aşiret reisini cezbetmiş ve onlar da çocuklarını bu okula göndermiştir.

¹⁹⁴ Neyzi, *The Imperial School...*, s.141.

¹⁹⁵ Koloğlu, *Arap Kaymakam... s. 184.*

Fotoğraf 4. Sadullah Koloğlu

Aşiret Mektebi mezunları Libya siyasetinde olduğu kadar Irak siyasetinde de etki bırakmıştır. Bunlardan birisi de Irak Başbakanı olan Abdülmuhsin Sadun'dur. Kendisi Osmanlı sarayına Arap atları gönderen Basra bölgesi Müntefik şeyhlerinden Fahd Es Sadun'un oğludur¹⁹⁶. Fahd Paşa, Abdülmuhsin'le beraber Aşiret Mektebine diğer oğlu Abdülkerim'i de göndermiştir¹⁹⁷. Fahd Paşa'nın payitahta sayılan biri olduğunu, okula gönderdiği oğlunun yanına kölesini katmasından hatta bu kölesinin okulda kalmasına izin verilmesinden anlıyoruz¹⁹⁸. Abdülmuhsin Efendi ve kardeşi Abdülkerim, Aşiret Mektebinden mezun olduktan sonra Harbiye Mektebinin aşiret sınıfına kaydolmuş ve buradaki mezuniyetlerinin ardından da orduda yaver kolağası (yüzbaşı) rütbesine kadar yükselmiştir. Daha sonrasında babasının vefatı üzerine terhis

¹⁹⁶ BOA, Y. PRK. AZJ., 31/19, Lef: 1, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895.

¹⁹⁷ BOA, MF. MKT., 192/53, Lef: 1, R. 28 Kânunuevvel 1309/9 Ocak 1894.

¹⁹⁸ BOA, Y. MTV., 69/88, Lef: 1, 26 Cemaziyülahır 1310/15 Ocak 1893.

olarak Basra'ya dönmek istemiş¹⁹⁹ ve bu isteği kabul edilerek kardeşi ile beraber Basra'ya gönderilmişlerdir²⁰⁰. Böylelikle 10 yıldır devam eden İstanbul macerası son bulmuştur. Basra'ya gittikten sonra burada babasının yerine geçmiş, faaliyetlerine devam etmiştir. 1910 yılına gelindiğinde Müntefik bölgesinin milletvekili olarak Mebusan Meclisinde görev yapan Rıfat Senevi ölmüş, 20 Nisan 1911 tarihinde yapılan ara seçimlerde Abdülmuhsin bölgeden en fazla oyu (82) alarak milletvekili seçilmiştir²⁰¹. Abdülmuhsin Sadun, daha sonrasında yine bölgeden aday olmuş ve 1912 yılındaki seçimlerde de en yüksek oyu (221) kendisi almıştır. Abdülmuhsin'in en yüksek oyla seçildiği meclise Aşiret Mektebinden sınıf arkadaşı olan Mehmed Hamza Bey 190 oy alarak seçilmiştir²⁰². Abdülmuhsin, mebusluk yaptığı dönemde Bağdat Valiliği hükümete şifreli bir telgraf göndermiş ve Sadun'a dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir²⁰³. Osmanlı'da istenmeyen adam olan Sadun, İngiltere'nin Irak işgali ve manda idaresinden sonra 1921 yılında Irak'a dönmüş ve yeni kurulan hükümette görev almıştır. Kısa süre içinde de yani Irak'a döndükten yaklaşık bir sene sonra 1922 yılında Kral Faysal'ın Irak'ının yeni başbakanı olmuştur. Kral Faysal ve İngilizlerle Irak'ın geleceği için çalışan bu Aşiret Mektebi öğrencisi, bu meselelerle uğraşırken depresif bir hale bürünerek 13 Kasım 1929 tarihinde intihar ederek canına kıymıştır²⁰⁴. Abdülmuhsin, Arap kökenli ve soylu bir ailenin evladıydı. Aşiret Mektebinde yetişmiş ve devlet geleneğini tecrübe etmiştir. Yıllarca yaver olarak boy gösterdiği payitahtta, siyaseti öğrenmiş ve mandater yönetim dahilinde siyasi tecrübelerini aktarmıştır. İntihar etmesi kadar oğluna yazdığı mektup da ilginçtir. Mektuptaki ilginç nokta ise mektubun dilinin Türkçe olmasıdır. Bu durum Aşiret Mektebi tesirinin uzun yıllar devam ettiğinin de kanıtıdır. Mektubundan oğluna şöyle seslenir:

¹⁹⁹ BOA, Y. MTV., 238/70, Lef: 1, R. 20 Kânunuevvel 1318/2 Ocak 1903.

²⁰⁰ BOA, Y. MTV., 234/48, Lef: 1, 5 Zilhicce 1320/5 Mart 1903.

²⁰¹ https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyaları/K003/D051/G001/SM_51_M_1.pdf (E.T. 31.12.2023)

²⁰² https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyaları/ORTAK_MAZBATALAR/D759/G001/SM_51_M_2.pdf (E.T. 31.12.2023)

²⁰³ BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı, (DH. ŞFR.), 433/7 Lef: 1, 24 Safer 1330/13 Şubat 1912.

²⁰⁴ Neyzi, *The Imperial School...*, s. 161.

“İki gözüm yavrum, medar-ı istinadım Ali! İrtikab ettiğim (işlediğim) cinayetten dolayı beni affet; zira bu hayattan bıktım, usandım. Hayattan ne lezzet ne zevk ne de şeref gördüm! Ümmet, hizmet bekliyor, İngilizler muvafakat etmiyor. Zahirim (desteğim) yok. İstiklal isteyen Iraklılar zayıf, âciz, istiklâlden çok uzak. Benim gibi namuslu insanların nasâyihini (öğütlerini) takdirden aciz. Beni Vatan haini, İngiliz bendesi (kulu) zannediyorlar, ne büyük felaket?! Ben Vatanım en muhlis (sadık) bir fedaisi, her türlü hakaretlere katlandım, mezelletlere tahammül ettim; sırf âbâ' (atalar) ve ecdadımın müreffehen yaşadıkları bu mübarek buk'a (yer parçası) içindir. Yavrum son nasihatim budur ki: 1. Yetim kalacak ufacak kardeşlerine merhamet, validene hürmet, vatanına sadakat 2. Melik (kral) Faysal ve ailesine sadık kal. Beni affet yavrum Ali!”²⁰⁵

Sadun'un ölümü ailesini yıpratmış ve eşi menfur olay sonrası çocukları ile beraber İstanbul'da ikamet etmeye karar vermiştir. Bu olay dönemin gazetelerine de yansımıştır²⁰⁶.

Aşiret Mektebi mezunlarından diğer önemli bir figür de Ramazan Şellaş'tı. Deyr-i Zor bölgesinden Albusaray aşiret şeyhinin oğlu olan Şellaş, Aşiret Mektebine kaydolan ilk kişilerdendir. Şellaş, çok parlak bir öğrenci olmayıp ortalama notlara sahipti. Yukarıdaki tabloda da derslerinin durumu gösterilmiştir. Aşiret Mektebini bitirdikten sonra Harbiye Mektebine devam etmiş ve buradan mezun olduktan sonra yüzbaşı rütbesini almıştır. Osmanlı Ordusunda subay olarak görev yapan Şellaş, 1911 Trablusgarp Savaşı'na gönüllü giden ekibin içinde yer almıştır. Daha sonrasında da Balkan Savaşları'nda yer alan Şellaş, 1916 Arap İsyanında Emir Faysal ordusunda Osmanlıya karşı mücadele etmiştir²⁰⁷. Bağlı bulunduğu isyan grubuna adam toplamak için 1919 yılında Şemmar ve Aneze aşiret reisleriyle görüşmek için Urfa'ya kadar gelmiş, bazı aşiret reislerini ikna etse de bir çoğunluk elde edemedi Deyr-i Zor'a geri dönmüştür²⁰⁸.

²⁰⁵ Nilüfer Bayatlı, “Abdülmuhsin es Sadun'un İntiharı ve Türkçe Mektubu”, *Tarih-Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 161, Mayıs 2000, s. 43.

²⁰⁶ *Vakit*, 18 Haziran 1930, Nu. 4468, s. 5.

²⁰⁷ Provence, *Büyük Suriye...*, s. 207.

²⁰⁸ Eliezer Tauber, “The Struggle for Dayr al-Zur: The Determination of Borders between Syria and Iraq”, *International Journal of Middle East Studies*, C.23/S. 3, 1991, s. 375.

Ramazan Şellaş, faaliyetlerini Suriye için devam ettirmiş, 1920'lerin başında Fransız mandasına karşı İbrahim Hananu önderliğindeki isyana katılmıştır. Sonrasında manda idaresi Şellaş'ı sürgüne göndermiştir. Fransız mandasına karşı gerçekleştirilen isyan girişimine baktığımızda isyancıların birçoğunun Osmanlı subayı olan Araplardan olduğunu görmekteyiz. Sa'id El-As, İstanbul Harb Mektebi; Fevzi Kavukçi, İstanbul Harb Mektebi; isyanın lideri İbrahim Hananu, Mülkiye Mektebinden mezun olduktan sonra Hukuk Mektebinden mezun olmuştur²⁰⁹. 1925 yılına gelindiğinde Fransa için işler pek istediği gibi gitmiyordu. Cebel-i Dürüz'de başlayan Suriye ayaklanması diğer şehirlere de sıçrayarak büyüyordu. Sultan El-Atraş isyanın liderliğini üstlenerek Suriye'nin tam bağımsızlığı için mücadele etmiştir. Ramazan Şellaş da onunla bu isyan ateşini körükleyenlerden biri olmuştur²¹⁰. Şellaş mücadele ederken köylüleri de bu mücadelenin içine çekmek istemiştir. Onun köylülere yazmış olduğu mektuplar Fransız istihbaratı tarafından yakalanarak deşifre edilmiştir. Şellaş'ın mektuplarında vatanseverlik, asabiye gibi kavramlardan bahsetmesi milliyetçilik bağlamında önem arz etmektedir. O mektuplardan birinde: *“Kutayfa'daki kardeşlerimiz, seçkinler ve şeyhlere, Selamlar. Size daha önce Cebel Kalamun'daki kardeşlerinize yardımcı olmaları için mücahitlerinizi gönderme hususunda yazmıştık. Fakat maalesef sizden bir cevap alamadık. Kardeşlerim eğer ülkeyi sömürgecilerin elinden almak, Arap milletini ve kadınlarının onurunu kurtarmak isteyenlerdenseniz, toplanmaktan acele edin ve mücahitlerinizi “Asal el-Varad'a gönderin. Bu talebe cevap vermek istemiyorsanız bileceğiz”²¹¹. Şellaş, 1927 yılına geldiğinde Fransız hükûmetinden bir para yardımı ve oğulları içinde Fransız hükûmet bursunu kabul etmiştir. Birlikte mücadele ettiği arkadaşlarına da bu durumu açıklayan bir mektup yazdıktan sonra onların teslim olmasını istemiştir²¹². Suriye'de siyaseten beklediği ilgiyi göremeyen Şellaş, köyüne taşınarak yerel meselelerle ilgilenmiş ve çocuklarının geleceğini inşa etmeye çalışmıştır. Komşuları ve ailesi*

²⁰⁹ Michael Provence, *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, Çev. Okan Doğan, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 23.

²¹⁰ Provence, *Büyük Suriye...*, s. 198.

²¹¹ Provence, *Büyük Suriye...*, s. 206.

²¹² Provence, *Son Osmanlı Kuşağı...*, s. 294.

tarafından sevilen Şellaş, 1961 yılında tıbbi destek almak için Şam'a taşınmış ve aynı yıl içerisinde 79 yaşındayken hayata gözlerini yummuştur²¹³.

Fotoğraf 5. Ramazan Şellaş²¹⁴

Aşiret Mektebine kaydolan bir diğer önemli isim olan Suveyda kazası Dürzi ümerasından Muhammed Atraş'ın oğlu olan Fahd El Atraş 1895 yılında İstanbul'a gelerek mektebe giriş yapmıştır²¹⁵. Ortalama bir öğrenci olan Fahd, Aşiret Mektebini bitirdikten sonra 1899 yılında Mülkiye Mektebine Faiz Efendi, Ömer Mansur ile beraber kabul edilmiştir²¹⁶. Arapça, Farsça ve Türkçe bilen Fahd, Osmanlı Devleti'nde

²¹³ Michael Provence, "Bir Cephe Adamı: Ramazan Şellaş ve Osmanlı Sonrası Arap Doğusunun Oluşumu", *Asiler Devri İmparatorluk Cephelerinde İsyancılar, İhtilalciler ve Çeteciler*, ed. Ramazan Hakkı Öztan ve Alp Yenen, Çev. Emrullah Ataseven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2024, s. 411.

²¹⁴ <https://kassioun.org/more-categories/art-and-culture/item/67547-2021-02-21-23-11-26> (E.T. 31.12.2023)

²¹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Kasım 1985, Nu. 5285, s. 1.

²¹⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mart 1899, Nu. 6426, s. 1.

memuriyet hayatına başlamıştır²¹⁷. Osmanlı arşiv kayıtlarına baktığımızda ilk olarak Udeyn nahiye müdürü olarak görev yaptığını görmekteyiz²¹⁸. Burada görev yaptıktan sonra Güney Lübnan'da Hasbeyya kazasına kaymakam olmuş²¹⁹ ve oradan da Vezirköprü'ye kaymakam olarak atanmıştır²²⁰. Fahd El Atraş Vezirköprüye gitmemiş Şam'a gitmek için devletten özel izin talep etmiş ve izin verilmiştir²²¹. Daha sonra Demirci kazasına kaymakam olarak atanmıştır²²². Burada bir yıl görev yapması akabinde Yunanların İzmir'i işgalinden sonra görevinden ayrılarak memleketine gitmiş ve Osmanlı bürokrasisinde görevi de sona ermiştir²²³. Doğduğu memleketi gidip burada Suriye bağımsızlığı için mücadele eden Dürzi Atraş ailesine katılmıştır. Daha sonrasında Kral Faysal'ın yönetiminde Suveyda 'ya kadı olmuş ve 1925 yılında hayatını kaybetmiştir. Fahd El Atraş'ın iki çocuğu kendisinden sonra Arap dünyasında adından sıkça söz ettirmişlerdir. Bunlardan birisi İzmir'den dönerken gemide dünyaya gelen Müzisyen Amal el Atraş (Asmahan) diğeri de ud sanatçısı ve aktör olan Ferid El Atraş'tır²²⁴.

²¹⁷ BOA, DH. SAİDd., 178/179, Lef: 178, 29 Cemaziyülahır 1328/12 Mart 1900.

²¹⁸ BOA, DH. ŞFR., 451/105, Lef: 1, R. 20 Nisan 1330/3 Mayıs 1914.

²¹⁹ BOA, İ.DH., 1512/7, Lef: 2, 9 Safer 1333/27 Aralık 1914.

²²⁰ BOA, BEO., 4473/335428, 18 Safer 1335/14 Aralık 1916.

²²¹ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Dördüncü Şube, (DH. EUM., 4. ŞB.), 18/2 R. 16 Mart 1334/16 Mart 1918.

²²² BOA, İrade Dosya Usulü, (İ. DUİT.), 46/98, 27, Lef: 1, Cemaziyülahır 1336/9 Nisan 1918.

²²³ BOA, BEO., 4585/343822, Lef: 1, 5 Zilkade 1337/2 Ağustos 1919.

²²⁴ <https://www.youm7.com/story/2020/4/21//47361> (E.T. 01.01.2024)

Fotoğraf 6. Fahd El Atraş ve çocukları Amal, Ferid, Telal.

Büyük Suriye ayaklanmasının önemli adamlarının birçoğu İstanbul'da eğitim görmüş ve büyük devletin gölgesinde kendilerini var etmişlerdir. 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı birlikleri içinde mücadele eden bu kişiler elde ettikleri tecrübelerini kendi devletlerinin kuruluş hikayesinde ortaya çıkarmışlardır.

Sadece Arap coğrafyasında değil Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da Aşiret Mektebinden mezun olmuş ve daha sonrasında devlete isyan etmiş figürler vardır. Bunlardan en bilineni Cibranlı Halid Bey'dir. Aşiret Mektebine ilk kaydolan öğrencilerden birisi olan Halid Bey'in aşiretinden (Cibranlı) Hamidiye alaylarında "Alay" teşkil edilmiştir²²⁵. Yukarıdaki *Servet-i Fünun* dergisinde de yer aldığına göre Cibranlı Halid Bey Aşiret Mektebinden sonra Harbiye mektebine kaydolmuş ve oradan Rabia nişanı alarak yüzbaşı rütbesiyle fahr-i yaveran olarak mezun olarak memleketine gitmiştir²²⁶.

Memleketinde bir müddet kaldıktan sonra Filistin'de görevlendirilen Cibranlı, I. Dünya Savaşının başlamasıyla Varto'ya çağrılıp orada süvari alaylarının başına getirilmiştir. Pasinler'de Rus ordusuna karşı yapmış olduğu mücadelelerden dolayı Miralaylığa (Binbaşı) yükselmiştir.

Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup ayrılmasından sonra başlayan millî mücadele hareketine Cibranlı Halid dahil olmamış hatta bölgede ayrılıkçı kürt hareketinin önderi konumuna gelmiştir. 1920 yılından sonra faaliyetlerini arttıran Cibranlı "Azadi" isimli bir örgüt kurarak Kürtlerin bağımsızlığı için mücadele etmiştir. Bölgede geniş çaplı bir Kürt ayaklanması hazırlığındayken 20 Aralık 1924 yılında Erzurum'da yakalanmıştır. Buradan Bitlis'e götürülen Cibranlı, ayaklanmanın planlayıcısı olduğu gerekçesiyle Divan-ı harpte yargılanarak Bitlis'te idam edilmiştir²²⁷.

²²⁵ BOA, MF. İBT., 31/5, Lef: 1, 7 Rebiyülahir 1310/29 Ekim 1892.

²²⁶ *Servet-i Fünun*, 11 Haziran 1314, Y. 8/C. XV, Nu. 380, s. 244.

²²⁷ Fırat, *Doğu İlleri...*, s. 118.

Fotoğraf 7. Cibranlı Halid Bey

Son olarak okula alınan Arnavut öğrencilerden de gittikleri bölgede faaliyet gösteren ve devletlerinin var olmasını sağlayan figürler vardır. Bunlardan birisi de Arnavut bağımsızlığı için mücadele eden İsa Boletini'nin yeğeni Tafil Boletini'dir. Aşiret mektebinden mezun olduktan sonra harbiye mektebine devam eden Tafil, memleketine döndükten sonra Arnavut bağımsızlığı için mücadele etmiştir²²⁸. Tafil, 1888 yılında Mitroviçe'nin Boletin bölgesinde önemli bir ailenin ferdi olarak dünyaya

²²⁸ Tafil Boletini, *Kujtime*, Klean, Tiran, 2011, s. 25.

gelmiştir. Amcası İsa Boletini'nin İstanbul sürgününde yanına aldığı Tafil 1908 Meşrutiyet'inden sonra İsa ile yurduna dönmüştür. 1910-1912 yılları yerel meclislerde Üsküp'ün kurtarılması için mücadele etmiştir. Daha sonra Kosova'ya saldıran milliyetçi Sırp ve Karadağ ordusuna karşı direnişte yer almıştır. Daha sonra Arnavutluk'un önemli bürokratlarından olmuş, Avlonya, Elbasan gibi bölgelerde valilik yapmıştır²²⁹.

Fotoğraf 8. Soldan Halil Boletini, Tafil Boletini, Misin Bala, Jonuz Boletini²³⁰

Arap coğrafyasında, Ramazan Şellaş, Fahd el Atraş, Kürt coğrafyasında Cibranlı Halid ve Balkan coğrafyasındaki Tafil Boletini'nin ortak yönleri yollarının Aşiret Mektebi'nden geçmesidir. II. Abdülhamid'in "pan" politikasında çerçevesini inşa ettiği bu okulun mezunları kendi memleketlerindeki mücadelelerinden dolayı "bağımsızlık kahramanı" olarak nitelendirildiler. Politikanın yanlışlığı ve doğruluğu

²²⁹ Boletini, *Kujtime*, s.503.

²³⁰ <https://pashtriku.org/profdrvebi-xhemaili-tafil-boletini-prefekt-i-fundit-i-shqiperise-se-bashkuar-ne-tetove-gjate-vitit-1944/> (E.T. 11.01.2024)

ya da işe yarayıp yaramadığı net bir şekilde ortaya konulamamaktadır. XX. yüzyıl arifesinde, sınırların sürekli değiştiği bir dönemde bir “pan” politikasıyla sınırları tutmak devrin önemli bir modasıydı. Fakat sonraki süreçte coğrafyalardaki aktörlerin değişmesi “Aşiret Mektebi” gibi politikaların istenilen seviyede yararlılık göstermediği anlaşılmıştır.

3.8. Kapatılma Sebepleri

1892 yılında büyük umutlarla açılan Aşiret Mektebi'nin neden kapatıldığı sorusunun cevabı net değildir. Bayram Kodaman, Aşiret Mektebi'nin kapatılma sebebinin öğrencilerin yemeği beğenmemesinden kaynaklı olduğunu ifade etse de²³¹ münferit bir olay yüzünden okulun kapanması mümkün görünmemektedir. Çünkü daha önceki dönemlerde de okulda büyük olaylar olmuş hatta Kürt ve Arap öğrenciler birbirine girerek yaralanmalara bile sebep olmuşlardır²³². Bu öğrencilerin memleketlerinden uzak olmaları ve önemli ailelerin çocukları olmaları okulda kavgaların ve memnuniyetsizliklerin her daim olabileceği düşünülmektedir.

1906 yılına ait belgede gelecek 40 tane öğrencinin okuldaki masraflarının tahsis edildiği yazılmaktadır²³³. Yine başka bir belgede Zor sancağında bir aşiretin iki çocuğunun okula kaydının yapılacağından bahsedilmektedir²³⁴. 1907 yılı için öğrenci arayışı Trablusgarp vilayetinde de devam etmiş fakat oradan gelen cevapta 1907 senesi için öğrencilerinin bulunmadığından bahsedilmiştir²³⁵. Bu belgelerden okulun 1907 öğretim senesinde de devam edeceği anlaşılmaktadır. Fakat 1908 yılına ait belgeye baktığımızda Aşiret Mektebi'nin İdadi mektebine çevrildiği yazılmaktadır. Yani okul 1908 yılında kapalıdır²³⁶. Aşiret Mektebi'nin İdadiye dönüştürülmesinin Beşiktaş ve Boğaziçi'ndeki öğrencilerin eğitimden kolayca faydalanacakları fakat eğer okul İptidai ve Rüştîye mektebi olarak faaliyetine devam edecekse okulun civarındaki Şemsü'l-Mekatib Mektebinin gelirine zarar vereceği de belirtilmiştir²³⁷. Okul

²³¹ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 79.

²³² BOA, Y. MTV., 114/80, Lef: 1, 11 Şaban 1312/7 Şubat 1895.

²³³ BOA, DH. MKT., 2611/13, Lef: 1, 22 Safer 1324/17 Nisan 1906.

²³⁴ BOA, Y. MTV., 291/94, Lef: 1, R.20 Nisan 1322/3 Mayıs 1906.

²³⁵ BOA, MF. MKT., 988/46, Lef: 1, R. 21 Ağustos 1322/3 Eylül 1906.

²³⁶ BOA, MF.MKT., 1040/41, Lef: 1, 17 Muharrem 1326/20 Şubat 1908.

²³⁷ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi, (MF.ALY.), 15/13, Lef: 1, 19 Muharrem 1326/22 Şubat 1908.

kapandıktan sonra okulda bulunan öğrenciler sahihsiz bırakılmamıştır. Mesela, Sana'dan gelerek Aşiret Mektebi'nden öğrenim gören iki öğrencinin okul kapatıldıktan sonra kayıtlarını Mekteb-i Harbiye'ye yaptırmak istemişler fakat devlet onları sanayi mektebine kaydettirmiştir²³⁸. Başka bir belgede ise Cebel-i Lübnan'dan gelen Yunus Bedri ve Muhyiddin isimli öğrencilerin Beyrut İdadi mektebine kayıtlarının ücretsiz bir şekilde sağlanacağı belirtilmiştir²³⁹.

Okulun eşyaları ve öğrenciler için hazırlanan kıyafetler diğer okullara dağıtılarak kullanılması sağlanmıştır. Öğrencilere dağıtılmak üzere diktirilen kıyafetler okulun kapanması ve öğrencilerin memleketlerine dönmeleriyle elde kalmış ve maarif nezareti bunları Kabataş İdadisindeki gariban çocuklara dağıtmaya karar vermiştir²⁴⁰. Okul kapanınca boşa çıkan öğretmenleri de çevre okullara dağıtmışlardır²⁴¹.

Aşiret Mektebi'nin kapanması akabinde Bağdat'taki yetkililer bir aşiret mektebi açılması için maarif nezaretine yazı yazmışlardır²⁴². Fakat maarif nezareti, bölgenin eğitim konusundaki zayıflığını göz önüne alarak "bir iptida mektebi açmadan Aşiret Mektebi açmak fayda sağlamaz" cevabını vermiştir²⁴³.

Okulun kapanması ile ilgili bir başka yorumu da devrin İnas Darülfünun Müdürü Ali Hıfzı yapmıştır. Ali Hıfzı'ya göre ilk başlarda halisane açılan bu mektebe Arap aşiretlerden öğrenciler gelmiş ama sonrasında Arap memurlar, göçebe Arap çocukları diyerek kendi akraba ve yakınları ile rastgele seçtikleri çocukları bu okula kaydettirdikleri hatta Azeri Türkçesi konuşan Türk çocuklarını da bu okula kaydettirerek okulun amacının dışına çıktığını iddia etmiştir. Okulda gerçekleşen kavga ile okul ilk başta maarif nezaretinden alınıp mekatib-i askeriyeyle bağlanmış daha sonra kavgaların artmasıyla kapanmıştır. Mevcut öğrenciler de velilerine gönderilmiştir²⁴⁴.

²³⁸ BOA, BEO., 3506/262926, Lef: 1, 16 Safer 1326/9 Mart 1909.

²³⁹ BOA, MF.MKT., 1044/41, Lef: 1, 15 Safer 1326/19 Mart 1908.

²⁴⁰ BOA, MF. MKT., 1112/14, Lef: 1, R. 17 Mayıs 1325/30 Mayıs 1909.

²⁴¹ BOA, Y. MTV., 308/132, Lef 1, 22 Rebiyülevvel 1326/24 Nisan 1908.

²⁴² BOA, MF. MKT., 1123/39, Lef 1, 19 Rebiyülahir 1327/10 Mayıs 1909.

²⁴³ BOA, MF. MKT., 1123/39, Lef 2, 19 Rebiyülahir 1327/10 Mayıs 1909.

²⁴⁴ BOA. MF. ALY. 113/88. Lef: 2, R. 17 Şubat 1324/2 Mart 1909.

Aşiretlerin eğitim projesi II. Meşrutiyette de devam etmiştir. Devletlerdeki devamlılık esasını bu politika üzerinden de görmekteyiz. Meşrutiyetle beraber değişen yönetim kadroları II. Abdülhamid'in projesi olan aşiretlerin eğitimle ıslahı politikasını devam ettirmek istemişlerdir. 1916 yılında Medine ile Şam arasında aşiretlerin yoğun bir şekilde yaşadığı bölgede açılması düşünülen “Medrese-i Aşair, Aşiret Mektebi'nin devamı olarak düşünülebilir²⁴⁵. Bölgenin içinde bulunduğu kaotik ortam düşünüldükçe okulun, “Meşihat” makamınca yönetilmesi planlanmıştır. Burada dikkat çekici bir husus da o dönemde yönetimi elinde bulunduran İttihad ve Terakki mensuplarının her ne kadar Türkçü bir politika ile anılsalar da Osmanlıcılık ve İslamcılık politikasını da devam ettirdikleri görülmektedir. Her yıl otuz öğrenci ve toplam eğitim süresi üç yıl olarak belirlenen okul, dönemin zorlu şartları altında yürürlüğe girememiştir. Bir yandan Birinci Dünya Savaşı diğer yandan Arap milliyetçiliğinin yayılması okulun bir projeden ibaret kalmasına sebep olmuştur²⁴⁶.

1910 yılında *Tanin* gazetesinde Babanzade İsmail Hakkı imzalı yazıda da Aşiret Mektep'lerine değinilmiştir. Açılan Aşiret Mektebi'nin başarılı olamamasını aşairin içinde bulunduğu cehalete bağlayan Babanzade, aşiretlerin iskânının mümkün olmadığını dile getirmiştir²⁴⁷. Yine yazısında “Şu içinde çabaladıkları cehalet bataklığından kollarından tutup çıkarmak ve sonra efkarı medeniyeyi kafalarına tedricen sokarak kendilerinde bir kabiliyeti iskân ve istikrar husule getirmek milyonlarca tebaa milyonlarca vergi ve binlerce asker kazanmaya eşit ihtiyaç ile muhtaç olan hükümeti meşrutamız için farz-ı ayındır. İkide bir iskanı aşairden bahs olunuyor bir aşiret şeyhi ki kendisine ziraat ve haraset tavsiye ve hatta bunun için arazi tedarik eden bir sahibi hayrın bu teklifini şahsi için en büyük zul ve ar addeder. Ve “ben bu kadar adi miyim ki bana ziraat teklif ediyorsun?” diye bayağı bozulur. Artık ona sen, göçü terk et ve otur emrini vermek gülünç olmaz mı? Bunların evvela teşkilatı dimağiyeleri değişmeli ondan sonra kendilerinin iskanından bahsolunmalı²⁴⁸” diye yazmıştır. Babanzade, meşrutiyet havası ve ruhuyla da aşiretlerin idaresinin zor

²⁴⁵ Hasan Yıldız, “II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşair”, *Bellekten*, C. LXXXIII/S. 296, 2019, s. 293.

²⁴⁶ Yıldız, “II. Meşrutiyet Dönemi...”, s. 302.

²⁴⁷ *Tanin*, 1 Teşrinisani 1910, Nu.778, s.1.

²⁴⁸ *Tanin*, 1 Teşrinisani 1910, Nu.778, s.1.

olduğunu “ve işte bunun içindir ki terakki denilen şey bu şimendifer ve elektrik asrında ancak deve yoluyla bu diyara girebiliyor”²⁴⁹ diye dile getirmiştir.

Aşiretlerin eğitim meselesi Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Seyyar Aşiret mektepleri açarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da eğitimin sağlanması hedeflenmiştir²⁵⁰. Yine bu mekteplerde eğitim verecek öğretmenler için de seyyar aşiret muallimleri teşkilatı kurulmasına karar verilmiştir²⁵¹. Görüldüğü üzere devletlerde devamlılık esastır. II. Abdülhamid döneminde kurulan “Aşiret Mektebi”, İttihad ve Terakki döneminde Medrese-i Aşair’e Cumhuriyet döneminde de “Seyyar Aşiret Mekteplerine” dönüşmüştür. Hepsinde amaç bölgenin kalkınmasını eğitimle gerçekleştirmektir.

²⁴⁹ *Tanin*, 1 Teşrinisani 1910, Nu.778, s.1.

²⁵⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı, (BCA.), 36/38/14, 23 Mayıs 1933.

²⁵¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Muemelat Genel Müdürlüğü, (BCA.), 143/24/10, 10 Eylül 1933.

SONUÇ

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin hemen hemen bütün kurumlara sirayet ettiği bir yüzyıl olmuştur. 1800'lerin başında III. Selim ile başlayan yenileşme faaliyetleri, II. Mahmut'la devam etmiştir. Daha sonra devletin başına geçen Abdülmecid Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla eğitim, askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda yenileşme faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Modernleşmenin nedeni, ülkeyi, düvel-i muazzama denilen devletler seviyesine çıkarmak olsa da asli unsur merkezileşme politikaları ile parçalanmanın önüne geçme düşüncesi olmuştur.

Kuruluş yıllarından itibaren göçmen unsurlara sıcak bakmayan Osmanlı Devleti her fırsatta onları iskân etmeyi düşünmüştür. İskânın altında yatan en önemli sebep ise vergi sisteminin daha işlevsel hale getirilmesi olmuştur. Devletin gücünün zayıfladığı dönemlerde baş kaldıran bu göçebe unsurlar her dönemde devlete zorluk çıkarmışlardır. Tezimizin ana hatlarını oluşturan Doğu, Güneydoğu ve Arap coğrafyasında göçebe aşiretlerle Osmanlı Devleti XVI. yüzyılda tanışmış ve o bölgeleri elde tutabilmek adına hem yurtluk-ocaklık sistemine başvurmuş hem de bölgenin ileri gelenleri ile beraber çalışma zorunda kalmıştır. II. Mahmud ise Anadolu ve Rumeli coğrafyalarında tatbik ettiği merkezileşme politikalarını bu bölgelere de uygulamak istemiş ve daha önce bölgeden bağımsız hareket etmelerini sağlayan yurtluk-ocaklı sistemini kaldırmıştır.

II. Mahmud'un bu tavrı bölgede karışıklara sebep olmuş ve aşiretler devlete karşı ayaklanmışlardır. Yüzlerce yıldır bölgeye hâkim olan aşiret liderleri merkezileşmenin kendilerine, asker ve vergi olarak geri döneceğini bilmektedirler. Tanzimat'la beraber merkezileşme politikası daha da artmış bölgedeki "mirlik" sistemi kaldırılarak merkezden valiler atanmaya başlamıştır. Han Mahmut, Bedirhan Bey ve İzzeddin Şir isyanları bir bakıma devletin bu bölgede var olmasını istemeyen ve kendi patrimonial güçleri zarar gören aşiret liderlerinin çıkardıkları isyanlardır. Arap coğrafyasında da aynı sıkıntıları yaşayan devlet, merkez-taşra perifesinde kalan halkların devletten büyük bir konuma geçmesine izin vermiyordu. Kürt coğrafyasında güçlü ailelerle yürüttüğü idare politikasını Arap coğrafyasında da yürütmüş fakat Tanzimat'la beraber onların da gücünü kırmaya çalışmıştır.

II. Abdülhamid tahta çıktığında içerde ve dışarda karışıklıklar mevcuttu. Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmak için ortaya çıkan fikirlerden birisi olan “İslamcılık” düşüncesi padişahın bu karışıklıkları çözmek için kullandığı siyasetlerden birisi olmuştur. İslamcılık fikrini araçsallaştırarak “panislamist” bir form kazandırmış ve sömürge devletlerinin Doğu, Güneydoğu ve Arap coğrafyasında gerçekleştireceği faaliyetlere karşı bir cephe oluşturmaya çalışmıştır. II. Abdülhamid, politikalarını icra ederken birinci önceliği taşra ile merkez arasında doğrudan güvenli bir ağ kurmaktır. Taşrayı doğrudan devletin kontrolü altına almak bu ağın en önemli çıktısı olarak görülmektedir. Irak, Suriye, Hicaz-Yemen, Trablusgarp, Diyarbakır, Cizre gibi bölgelerde yoğun olarak yaşayan aşiretler, sultanın o bölgelerdeki “merkeziyetçi” politikalarına karşı faaliyetler yürütmekteydi. Aşiretlerin başına buyruk halleri, “gayri medeni ve geri kalmış” düşüncesi devletin bu bölgelere en nitelikli valilerini göndermesine de sebep olmuştur.

Padişah, tahta geçtikten sonra başlattığı eğitim seferberliği ülkenin hemen hemen her tarafına yayılmıştır. Aşiretlere karşı devlet içinde sürekli dile getirilen “hali vahşette bedeviyette yaşarlar” düşüncesi bu eğitim seferberliği ile beraber düşünülerek payitahta “Aşiret Mektebi” adıyla rüştiye derecesinde bir okul açılmıştır. Pan-İslamist düşüncesini eğitimle harmanlayarak aşiretlerin önde gelen mensuplarının çocuklarını eğitmeyi amaçlayan bu okul, padişahın özel ilgisine mazhar olmuştur. Okulun en büyük amacı, devlete ve padişaha bağlı bir nesil yaratmaktır. Osmanlı fikriyle yoğrulan öğrenciler mezun olduktan sonra harbiye veya mülkiye mekteplerine kaydolmuşlardır. Buradan mezun olan gençler, memleketlerine döndükleri zaman, Mülkiye Mektebi'ni bitirenler kaymakam, nahiye müdürü, Harbiye Mektebi'ni bitirenler ise yüzbaşı mülazım-ı evvel gibi görevler almışlardır. Okuldan mezun olup farklı birçok bölgede görev alan aşiret çocukları, atalarının aksine devlet nizamıyla hareket etmişlerdir. Devlet var olduğu sürece devlete hizmet eden bu kişiler devletin yıkılması ya da sarsılmasıyla beraber Arap, Kürt ve Arnavut milliyetçi hareketlerinin içerisinde yer almışlardır.

Irak, Trablusgarp, Suriye gibi aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyalardan gelen onlarca öğrenci mezun olur olmaz devlette görev alarak aslında okulun amacına uygun bir şekilde hareket etmişlerdir. Fakat Birinci Dünya Savaşıyla beraber Osmanlı

Devleti'nin mağlup edilmesi bu bölgelerin İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından paylaşılmasına sebep olmuştur. Bereketli hilal olarak anılan bu coğrafyada üç farklı devlet meydana gelmiş ve devletlerin kontrolü bu sömürgeci devletlere geçmiştir. Osmanlı'nın bu özel okulundan mezun olan birçok genç ya bu sömürgeci devletlerle mücadele etmiş ya da onlarla beraber bölgeyi idare etmiştir. Halisane düşüncelerle inşa edilen bu okulu başarı ya da başarısızlık olarak değerlendirmek güçtür. Bu okuldan mezun olmuş ve daha sonra Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş kişiler, Birinci Dünya Savaşı'na girene kadar hatta savaş devam ederken bile Osmanlı ordusunda ya da bürokrasisinde görev almışlardır. Fakat devletin yenilmeye başlaması maalesef onlarda da kopmalara sebep olmuştur.

Okulun kurulduğu yüzyıl, ulus-devlet fikrinin en yoğun yaşandığı bir dönemdir. 15 yıllık bir hikayesi olan bu okul, devrin ruhuna pek de uygun görünmemektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan milliyetçilik isyanları ülkenin birçok bölgesinin devletten ayrılmasına sebep olmuştur. Arap milliyetçiliğinin de filizlendiği bu dönemde açılan okul her şeye rağmen bürokrasiye ve askeriye “Arap aşiret ağalarının çocuklarını” kazandırmıştır. Kısa süreli bir okul olmasına rağmen üzerinde bu kadar çalışma yapılması okulun ne kadar kıymetli olduğunu göstermektedir. Devrin en önemli gazetelerinde bu okulla ilgili bir ya da iki mutlaka haber yapılmış ve padişah sürekli okul öğrencilerine selamlar göndermiştir. Rusların “kazak alayları” ne ise Fransızların “Rehineler Okulu” ne ise “aşiret mektebi” de biraz odur.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka mevzu da II. Abdülhamid'in dünyayı tanıyan ve çevresinde meydana gelen gelişmeleri yakından takip eden bir lider olmasıdır. Askeri olarak Doğu ve Güneydoğu bölgesinde kurduğu “Hamidiye Alayları” eğitim anlamında da İstanbul'da kurduktuğu “Aşiret Mektebi” dünya politikasına haiz olduğunun göstergesidir. Modernleşme, merkezileşme ve eğitim üçgeninde yer alan bu okul, II. Abdülhamid sonrası yönetimlere örnek olacak kadar da değerlidir. Devlette devamlılık esası düşüncesiyle, Meşrutiyet dönemi “Medrese-i Aşair” cumhuriyet dönemi de “Seyyar Aşiret Mektepleri” bu savı desteklemektedir.

Bu doktora çalışması, Pan-İslamist düşüncelerle ortaya çıkan politikaların bir çıktısı olarak değerlendirilebilir. Aşiret Mektebi ile alakalı önceki çalışmaların önemli

bir bölümü kurum özelinde değerlendirilirken, bu çalışmada arka planına ve aşiretlerle devletin tarih boyunca nasıl mücadele ettiği örneklendirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu mektep benzerlerinin dünyada var olduğuna değinilerek politikaların uluslararası benzerlik yönü ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Aşiret mektebi kurum özelinde arşiv belgeleri ile desteklenerek devletin bakış açısını ortaya konmuştur. Bu konu ile ilgili ilerleyen zamanlarda okulun mezunlarının anıları ortaya çıktıkça öğrenciler ve aileleri özelinde de okulun etkisi anlaşılacaktır.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı, 36/38/14, 23 Mayıs 1933.

BCA, *Muemelat Genel Müdürlüğü*, 143/24/10, 10 Eylül 1933.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), 1118/83843, 110/8213, 2790/209209, 28/2029, 2974/222983, 3457/259268, 3463/259719, 3506/262926, 4035/302605, 4473/335428, 4585/343822, 77/5771.

BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 1/89, 1127/21, 1997/32, 2007/72, 2186/132, 2231/131, 2421/17, 2595/94, 2611/13, 2703/85, 961/26, 1964/79, 2595/95.

BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Dördüncü Şube*, (DH. EUM., 4. ŞB.), 18/2.

BOA, *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi*, (DH. SAİDd.), 10/343, 178/179, 112/129.

BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı*, (DH. ŞFR.), 433/7, 451/105.

BOA, *Hariciye Nezareti, Tahrirat*, (HR. TH.) 201/31.

BOA, *Hatt- Hümayun (HAT.)*, 448/22335-C.

BOA, *Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ.)*, 89/36, 233/109.

BOA, *İrade Dahiliye, (İ. DH.)*, 1283/101021, 1512/7, 1019/80409, 1381/40.

BOA, *İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.)*, 46/98.

BOA, *İrade Hususi, (İ. HUS.)*, 16/153, 160/50, 49/127, 5/72, 4/51, 98/16, 34/26.

BOA, *İrade Mabeyn-i Hümayun, (İ. MBH.)*, 7/71.

BOA, *İrade Maarif, (İ. MF.)*, 8/32, 3/10, 13/9.

BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)*, 131/5641.

BOA, *İrade Taltifat, (İ.TAL.)*, 129/107, 169/38, 273/79, 342/12, 211/60, 257/58, 453/27.

BOA, *İrade, Mesâil-i Mühimme* (İ.MSM.), 48/1230, 49/1235, 48/1225.

BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* (MF. MKT.), 971/42, 1112/14, 1123/39, 192/53, 1123/39, 192/78, 414/43, 424/49, 439/30, 529/26, 529/42, 653/38, 691/38, 873/61, 969/43, 988/46, 1040/41, 1044/41, 660/50, 545/49, 252/50, 548/3, 713/21, 898/62.

BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi*, (MF.ALY.), 15/13, 113/88, 140/29.

BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi*, (MF. İBT.), 31/5, 370/66.

BOA, *Sadaret, Mektubi Muhimme Kalemi Evrakı* (A. MKT. MHM.), 1/75.

BOA, *Yıldız Esas Evrakı*, (Y. EE.), 7/7, 112/6, 113/5, 139/60, 78/22,

BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı*, (Y. MTV.), 59/15, 69/88, 71/111, 73/99, 102/88, 76/88, 114/80, 165/90, 234/48, 238/70, 25/52, 291/94, 308/132, 38/81, 46/16, 49/57, 39/67, 297/3, 233/22,

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat*, (Y.PRK. ASK.), 6/25, 4/76, 86/39.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi*, (Y. PRK. UM.), 32/108, 71/105.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhal ve Jurnaller*, Y. PRK. AZJ., 31/19, 4/96, 6/7, 9/106.

BOA, *Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı*, (Y. PRK. MF.), 2/88.

BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı*, (Y. A. HUS.), 214/63, 264/29, 267/68, 274/72, 166/62.

BOA, *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı* (Y. A. RES.), 10/26, 112/59, 134/17, 14/40, 25/14, 57/8, 61/12.

BOA, *Zabtiye Nezareti Evrakı*, (ZB.), 456/59, 419/52, 444/92.

Salnameler

Düstur, 1. Tertip, C. VI.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1318), İstanbul, 1318/1900.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1316), İstanbul, 1316/1898.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1317), İstanbul, 1317/1899.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1319), İstanbul, 1319/1901.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1321), İstanbul, 1321/1903.

2. BASILI ESERLER

ABDÜLKADİR, Muhammed Hayr; *Osmanlı Hilafetinin Sonu, Arapların Felaketi, Elli Yılın Hesabı (1875-1925)*, Çev. Mustafa Özcan, Ark Yayıncılık, İstanbul, 2020.

AKIN, Fatma; *Anadolu'da Aşiret ve Devlet (1839-1876)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

AKIN, Tutku; *Osmanlı Aşiret Mektebi*, Libra Yayınları, İstanbul, 2021.

AKYILDIZ, Ali; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993. “ “

AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1998'e*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

ALAN, Mikhail; *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

ALKAN, Mehmet Ö.; “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve İdeoloji,” *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Ed: Mehmet Bulut, İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, 309-367.

ALKAN, Necmettin; *Sultan II. Abdülhamid, Arafta Bir Hünkâr*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023.

ANDERSON, Benedict; *Hayali Cemaatler*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.

ANTEL, Sadrettin Celal; “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999.

ANTONIUS, George; *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, Çev. Mehmet Akif Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

ARABACI, Caner; *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri*, Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, Konya 2017.

ASLAN, Şaban; *Tarih Sayfalarında Kürtler*, Veng Yayınları, Diyarbakır, 2005.

ATABAŞ, Cemal; *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı, (185-1858)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

- ATEŞ**, Sabri; *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yaratmak 1843-1914*, Çev. Devrim Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.
- AVCI**, Yasemin; “The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860–1914)”, *Middle Eastern Studies*, C. XLV/S. 6, 2009, s. 969-983.
- EVERYANOV**, P. İ.; *19. Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri/Türk-İran-Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazıraları*, Çev. Yüzbaşı Mustafa Efendi- Mülazım Adil Efendi, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1926.
- EVERYANOV**, P. İ.; *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler 19. Yüzyıl*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- AVLONYALI EKREM BEY**; *Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912)*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006,
- AYTAR**, Osman; *Hamidiye Alaylarından Köy koruculuğuna*, Peri Yayınları, İstanbul, 1992.
- BARKAN**, Ömer Lütfi; *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Arazi Kanunnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- BARKEY**, Karen; *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.
- BAYATLI**, Nilüfer; “Abdülmuhsin es Sadun’un İntiharı ve Türkçe Mektubu”, *Tarih-Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 161, Mayıs 2000, s. 37-43.
- BİÇER**, Bekir; “Kürtlerde İç Savaş”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Bahar, 2017, s. 95-122.
- BOLETİNİ**, Tafil; *Kujtime*, Klean, Tiran, 2011.
- BOUCHE**, Denise; *L'école Française et les Musulmans au Sénégal de 1850 à 1920*, Revue Française d'histoire d'outre-mer, tome 61, no: 223, 2e trimestre 1974.
- BRUÏNESSEN**, Martin Van; *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim yayınları, İstanbul, 2018.
- CELİL**, Celilê; *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul, 1998.
- CEYLAN**, Ebubekir; *Modern Irak’ın Osmanlı Kökenleri*, Çev. Kenan Koçak, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

- CHAMBERLAIN**, Muriel E.; *Pax Britannica British Foreign Policy 1789-1914*, Routledge, London, 1988.
- CHATTY**, Dawn; “The Bedouin in Contemporary Syria: the Persistence of Tribal Authority and Control”, *The Middle East Journal*, C.LXIV/S.1, 2010, s. 29-49.
- CLAYER**, Nathalie; *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- ÇADIRCI**, Musa; “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim, (1826 – 1839)”, *Belleten*, LI/201, Ankara, 1988, s. 1215-1240.
- ÇADIRCI**, Musa; “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)” *Belleten*, C. LIII, S. 206, Nisan 1989, s. 237-258.
- ÇADIRCI**, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- ÇANKAYA**, Ali; *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.
- ÇAY**, Abdülhaluk Mehmet; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1993.
- ÇAYCI**, Abdurrahman; “Guma İsyanı Öncesinde Fransa'nın Trablusgarp Siyaseti”, *Belleten*, C. XLVI /S. 182, Ankara, 1982, s. 323-329.
- ÇETİNSAYA**, Gökhan; *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.
- ÇİFTÇİ**, Erdal; “Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the 19th Century”, *History Studies*, C. VIII/S.1, 2016, s. 7-18.
- CİCİ**, Recep; “İmamzade Esad Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- DAVİSON**, Roderic; *Reform in the Ottoman Empire. 1856-1876*, Cordan Press. New York, 1973.
- DAVIŞA**, Adid; *Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa*, Çev. Lütüfî Yalçın, Literatür Yayınları, İstanbul, 2004.
- DEMİR**, Yaşar ve Yusuf Aydın, *Fransa'nın Hilafet Politikası, Fransız Dış Politikasında ve Kamuoyunda Hilafet ve İttihad-ı İslam Algısı*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2016.

- DENİZ**, Ahmet; “Şeyh Ubeydullah Nehri ve 1880 Ayaklanması”, *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- DERİNGİL**, Selim “Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876- 1909)”, *International Journal of Middle East Studies*, C. XXIII/S. 3, 1991, s. 345-359.
- DERİNGİL**, Selim; *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- DİLBAZ**, Mahmut; *Dindar Modern İtaatkar, Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.
- DİNÇ**, Fasih; *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati 1839-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- DOĞAN**, Cabir; “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies*, C.III S.2, 2011, s.147-162.
- DOĞAN**, Cabir; “XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Merkezileşme Politikalarına Karşı Bir Tepki Hareketi Olarak Ortaya Çıkan Kürt İsyanları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 65-82.
- DURDU**, Mustafa; “İsyanları Sebebiyle Bazı Arnavutların Anadolu’ya Sürgün Edilmelerine Dair Sosyo-Politik Bir İnceleme (1847-1851)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 43, Konya, 2020, s. 410-427.
- DÜNDAR**, Fuat; *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- EDHEM**, İbrahim; *Cündilik ve Hamidiye Süvari Alayları*, Askeriye Matbaası, İstanbul, 1308.
- EL-BOSNEVÎ**, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî. 17 Mayıs 1822.
- EL-FEVVÂZ**, Küleyb Suûd; *Şerîf Hüseyin ve Osmanlılar Arasındaki Yazışmalar (1908-1918)*, Çev. Ebu Bekir Dilli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.
- EL-MARAŞÎ**, Sünbülzâde Vehbî Muhammed b. Râşid b. Muhammed; 1791.
- EMRENCE**, Cem; *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.
- ENGİN**, Vahdettin; *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

- ERASLAN**, Cezmi *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- ERASLAN**, Cezmi; “Hamidiye Alayları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 462-464.
- ERGİN**, Osman Nuri; *Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- ERGÜL**, Cevdet; *II. Abdülhamid’in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997.
- FAHMY**, Khaled; *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- FAZLIOĞLU**, İhsan; “Mehmet Nadir”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 499.
- FIRAT**, M. Şerif; *Doğu İlleri Varto Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara 1961.
- FORTNA**, Benjamin C.; *Mekteb-i Hümayûn*, Çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- FORTNA**, Benjamin C.; *The Imperial Classroom Islam the State and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, 2002.
- GELLNER**, Ernest; “Introduction: Approaches to Nomadism.” *In The Desert and the Sown: Nomads in the Wider Society*, Ed: Cynthia Nelson, Institute of International Studies University of California, 1973.
- GENCER**, Fatih; “19. Yüzyılın İlk Yarısında Kürt Aşiretlerini Kontrol Altına Alma Çabaları”, *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- GEORGEON**, François; *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- GÖKALP**, Ziya; *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyoloji, Tetkikler*, Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 1999.
- GÜLER**, Yunus; “II. Abdülhamid Dönemi, Tarım Politikası Ekseninde Bir Yapı Taşı, Bursa Ziraat Mektebi”, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Üzerine Yazılar*, Ed. Şeniz Anbarlı Boztaş, Detay Yayıncılık, Ankara 2020, s. 210-230.
- GÜNDÜZ**, Mustafa; *Maariften Eğitime Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 2020.
- HAKAN**, Sinan; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

HAKYEMEZ, Cemil; *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şîî İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

HALAÇOĞLU, Yusuf; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

İbn-i HALDUN, *Mukaddime I*, Yay. Haz. Arslan Tekin, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018.

HALFİN, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul, 2008.

HUT, Davut "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, Ortadoğu Özel Sayısı, C. 1, 2016, s. 105-150.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ed.: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1992.

İLYAS, Ahmet; "Cumhuriyet'in Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkâri Halkevi ve Çalışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII/S. 37, Güz 2018, s. 589-603.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Sadrazamlar*, C. III, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İNALCIK, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

İNALCIK, Halil; "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *A Social and Economic History of the Ottoman Empire*, eds. Halil İnalcık and D. Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

İVANOV, Nikolay; *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

İZGÖER, Ahmet Zeki; *Müslüman, Osmanlı ve Modern*, Ahmet Cevdet Paşa, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

İZZET HOLO, Arap; *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri Abdülhamid'in Kara Kutusu*, II Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2019.

JWAİDEH, Wadie; *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çeken-Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

- KAHRAMAN**, Alim; “Nazima”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 453-454.
- KANSU**, Nafi Atuf; *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Halit Kitaphanesi, İstanbul 1930.
- KARA**, İsmail; *İslamcıların Siyasî Görüşleri I, Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.
- KARABEKİR**, Kazım; *Kürt Meselesi*, Yay. Haz. Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- KARADEMİR**, Nihat; *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2016.
- KARAL**, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi, VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- KARPAT** Kemal ve Robert W. Zens, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid Saltanatı (1876-1909)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Çev. Nasuh Uslu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KARPAT**, Kemal; *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- KAVAS**, Ahmet; “Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları,” *Osmanlı Araştırmaları*, Ed. Halil İnalçık, Nejat Göyünç, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2001.
- KEDDİE**, Nikki R. “The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II.”, *Middle Eastern Studies*, C. III/ S. 1, 1966, s. 46-67.
- KILIÇ**, Hulusi; “Abdullah Nedim”, *İslam Ansiklopedisi*, C. I, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 125-126.
- KILIÇ**, Mehmet Fırat; *Sheikh Ubeydullah's Movement*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Degree of Master of Arts, Ankara, 2003.
- KILINÇKAYA**, M. Derviş; *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- KIRMIZI**, Abdülhamit; *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

- KLEİN, Janet;** *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- KODAMAN, Bayram;** “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 9-11.
- KODAMAN, Bayram;** “Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. XXXII, 1979, s. 427-480.
- KODAMAN, Bayram;** *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- KODAMAN, Bayram;** *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.
- KOLOĞLU, Orhan** *Abdülhamid Gerçeği*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2018.
- KOLOĞLU, Orhan** *Arap Kaymakam*, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2001.
- KOLOĞLU, Orhan;** *Avrupa Kışkancında Abdülhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- KURŞUN, Zekeriya;** “Basra Körfezinde Bir Arap Aşiret: Acman Urbani (1820-1913)”, *Belleten*, C. LXIII/S. 236, 1999, s. 123-164.
- KURŞUN, Zekeriya;** *Osmanlı Arapları, Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- KURŞUN, Zekeriya;** “Panarabizm”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 156-158.
- KURT, Burcu;** “Diffusion of Power in Ottoman Iraq: Shebāna Regiments as a State Instrument in Politics of Centralization”, *Belleten*, C. LXXXIII/S. 297, 2019, s. 633-668.
- KURUBAŞ, Erol;** *Kürt Sorunun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, C. 1, Ankara, 2004.
- KÜRKCÜOĞLU, Kemal Edip;** *Süleymaniye Medreseleri ile İlgili Ayrıntılı Bilgiler*, Süleymaniye Vakfiyesi, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1962.
- LANDAU, Jacob M.;** *Pan-İslam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, İstanbul 2001.

LAYARD, Austen Henry; *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Çev. Babür Turna, İstanbul 2015.

LEWIS, Norman N.; *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

LİNDER, Paul; *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Indiana University Press, 1983.

AHMED LÜTFİ; *Lütfi Tarihi, C. V*, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1885.

MAKZUME, Erol; *Sultan II. Abdülhamid'in Hizmetinde Selim Melhame Paşa ve Ailesi*, MD Basım, İstanbul, 2019.

MARDİN, Şerif; *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

MARDİN, Şerif; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

MARUFOĞLU, Sinan; *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

MASSOT, Andreu “Ottoman Damascus during the Tanzimat: The New Visibility of Religious Distinctions”, *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, ed: S.R. Goldstein-Sabbah and H.L. Murre-van den Berg, Published by: Brill, Hollanda, 2016.

MASTERS, Bruce; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516 -1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

MCDOWELL, David; *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004.

MİNORSKY, Vladimir *Kürtler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

MOAZ, Moshe; “Syrian Urban Politics in the Tanzimat Period Between 1840 and 1861”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, C. XXIX/S. 2, Londra, 1966, s. 277-301.

MOLTKE, Helmuth Von; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

MOREAU, Odile; *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du Nouvel Ordre militaire 1826-1914*, Maisonneuve & Larose, Fransa, 2007.

- NAİMARK** Norman M.; *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* Cambridge, Harvard University Press, 2002.
- NEYZİ**, Mehmet Ali; *The Imperial School for Tribes Educating the Provincial Elite in the Late Ottoman Empire*, I.B. Tauris press, London, 2023.
- NİKİTİNE**, Basil; *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010.
- OKUMUŞ**, Ejder; *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Ark Yayınları, İstanbul 2006.
- ORHONLU**, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1987.
- ORTAYLI**, İlber; "Osmanlı İmparatorluğunda Arap Milliyetçiliği", *Tanzimattan Cumhuriyet Türk Ansiklopedisi*, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- ORTAYLI**, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
- ORTAYLI**, İlber; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- ÖĞÜN**, Tuncay; *Doğunun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- ÖNAL**, Sami; *Sadettin Paşa Anıları, Ermeni-Kürt Olayları Van 1896*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- ÖZCAN**, Azmi; *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖZOĞLU**, Hakan; *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- PARLAR**, Suat; *Türkler ve Kürtler-Ortadoğu'da İktidar ve İsyân Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2005.
- AHMET CEVDET PAŞA**, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Tezkire, 6, C. 1, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.
- SADIK RIFAT PAŞA**; *Zeyl-i Risâle-i Ahlâk*, Darü't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1273.
- POLAT**, Hasan Ali; *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler 1908-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- PROVENCE**, Michael; *Büyük Suriye İsyanı*, Çev. Nida Nur Yüksel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2020.
- PROVENCE**, Michael; *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, Çev. Okan Doğan, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

PROVENCE, Michael; “Bir Cephe Adamı: Ramazan Şallaş ve Osmanlı Sonrası Arap Doğusunun Oluşumu”, *Asiler Devri İmparatorluk Cephelerinde İsyancılar, İhtilalciler ve Çeteciler*, ed. Ramazan Hakkı Öztan ve Alp Yenen, Çev. Emrullah Ataseven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2024, s. 387-411.

ROGAN, Eugene L. “Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies* C.XXVIII/S.1, 1996, s. 83-107.

ŞEMSETTİN SAMİ; *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1317.

SARAY, Mehmet; “1874’te Kaşgar’a Gönderilen Türk Subayları,” *Türk Kültürü Araştırmaları*, C. 17-21, 1978-1983, s. 244-252.

SHAW-Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, E Yayınları, İstanbul 2006.

SİNNO, Abdurrauf; *Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar, Kürtler, Arnavutlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

SOMEL, Selçuk Akşin; “Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII/S. 29, 1996, s. 1-38.

SOMEL, Selçuk Akşin; *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

SUNAR, Mehmet Mert; “Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: Sultan Abdülhamid'den Meşrutiyete”, *Kebikeç Dergisi*, S. 10, Ankara, 2000, s. 115-130.

SÜMER, Faruk; *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

TAUBER, Eliezer; “The Struggle for Dayr al-Zur: The Determination of Borders between Syria and Iraq”, *International Journal of Middle East Studies*, C.XXIII/ S. 3, Aug., 1991, s. 361-385.

TEKELİ İlhan ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

TEKİR, Hürü Sağlam; *Sultan'ın “II. Abdülhamid'in Muhafız Alayları” Muhafızları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

SELANIKLİ TEVFİK; *Nevsâl-i Askerî*, Şirketi Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1316/1898-1321/1903.

TURAN, Namık Sinan; “II. Abdülhamid Döneminde Diplomaside Sembolik Dil İnşasında Nişanın Yeri: Toplumsal Anlamda Ötekini Taltif Etmek “Şefkat Nişanı” *Halil İnalçık Armağanı*, Ed. Ahmet Özcan, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 216-225.

TÜRKALİ, Vedat; *Özgürlük İçin Kürt Yazıları*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 2002.

UÇMAZ, Ahmet; *Devlet-Aşiret İlişkileri Miranlı Mustafa Paşa Aşiret-Eşkya-Hamidiye Alayları*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2019.

UNAT, Faik Reşit; *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

ÜNER, Mehmet Emin; *Aşiret, Eşkya ve Devlet*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2009.

VURGUN, Ahmet; *II. Abdülhamid Dönemi İlköğretimde Ahlak Eğitimi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

YALÇIN-HECKMANN, Lale; *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık ilişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

YILDIRIM Sefa ve Ümit Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Nisan 2018, s. 603-627.

YILDIZ, Hasan; “II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşair”, *Belleten*, C. 83/S. 296, 2019, s. 289-317.

ZEINE, Zeine N.; *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, Ark Yayınları, İstanbul, 2020.

3. SÜRELİ YAYINLAR

Le Temps, 29 Ağustos 1906.

Servet-i Fünun, 11 Haziran 1314, Y. 8, C. XV, Nu. 380.

Takvim-i Vekayi, 20 Zilkade 1263/30 Ekim 1847, Nu. 355.

Takvim-i Vekayi, 3 Rebiyülahir 1261.

Tanin, 1 Teşrinisani 1910, Nu.778, s.1.

- Tercüman-ı Hakikat*, 11 Ekim 1894, Nu. 4887.
Tercüman-ı Hakikat, 12 Kasım 1895, Nu. 5285.
Tercüman-ı Hakikat, 13 Ağustos 1894, Nu. 4836.
Tercüman-ı Hakikat, 13 Eylül 1892, Nu. 4253.
Tercüman-ı Hakikat, 14 Eylül 1906, Nu. 9137.
Tercüman-ı Hakikat, 14 Mayıs 1900, Nu. 6841.
Tercüman-ı Hakikat, 15 Ağustos 1892, Nu. 4228.
Tercüman-ı Hakikat, 16 Mart 1899, Nu. 6426.
Tercüman-ı Hakikat, 16 Mayıs 1902, Nu. 7563.
Tercüman-ı Hakikat, 18 Ekim 1892, Nu. 4283.
Tercüman-ı Hakikat, 18 Temmuz 1890, Nu. 3606.
Tercüman-ı Hakikat, 20 Eylül 1892, Nu: 4259.
Tercüman-ı Hakikat, 21 Ağustos 1898, Nu. 6220.
Tercüman-ı Hakikat, 21 Nisan 1898, Nu. 6094.
Tercüman-ı Hakikat, 23 Temmuz 1897, Nu. 5828.
Tercüman-ı Hakikat, 24 Eylül 1902, Nu. 7694.
Tercüman-ı Hakikat, 27 Ocak 1905, Nu. 8543.
Tercüman-ı Hakikat, 4 Ekim 1892, Nu. 4272.
Tercüman-ı Hakikat, 8 Temmuz 1892, Nu: 3605.
Vakit, 18 Haziran 1930, Nu. 4468.
Zevrâ, 10 Rebiyülahir 1286/20 Temmuz 1869, Nu. 6.
Zevrâ, 16 Cemaziyülevvel 1286/24 Ağustos 1869, Nu.11.

4. DİJİTAL KAYNAKLAR

- TCK.** Köy Kanunu fasıl 8. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.442.pdf>
(E.T.10.08.2023)
<http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php> (E.T. 01.09.2023).
https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyalari/K003/D051/G001/SM_51_M_1.pdf (E.T. 31.12.2023)
https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyalari/ORTAK_M_AZBATALAR/D759/G007/SM_295_M_2.pdf (E.T. 25.12.2023.)

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyalari/ORTAK_M_AZBATALAR/D759/G001/SM_51_M_2.pdf (E.T. 31.12.2023)

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b532513286/f1.item.zoom> (E.T. 17.07.2023)

<https://kassioun.org/more-categories/art-and-culture/item/67547-2021-02-21-23-11-26> (E.T. 31.12.2023)

<https://pashtriku.org/profdrvebi-xhemaili-tafil-boletini-prefekt-i-fundit-i-shqiperise-se-bashkuar-ne-tetove-gjate-vitit-1944/> (E.T. 11.01.2024)

<https://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> (E.T. 01.11.2021).

<https://www.loc.gov/pictures/item/2001700155/resource/> (E.T. 27.07.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/item/2001700167/resource/> (E.T. 27.07.2023)

<https://www.loc.gov/resource/g7430m.gct00325/?sp=23&q=turkey&r=-0.749,-0.129,2.498,0.937,0> (E.T. 15.07.2023)

<https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/asiret-mektebi> (E. T. 03.01.2024)

<https://www.youm7.com/story/2020/4/21//47361> (E.T. 01.01.2024)

5. TEZLER

AKPINAR, Alişan; *Aşiret Mektebi*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.

ALKIN, Ruhi Can; *Tarihsel Kopuş ve Süreklilik Bağlamında Türkiye’de Devlet ve Sivil Toplumun Uluslararası Öğrenci Politikası*, (yayımlanmamış doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2020.

BOSTANCI, Işıl Işık; *XIX. Yüzyılda Filistin İdarî ve Sosyo Ekonomik Vaziyet*, (yayımlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi, Elâzığ, 2005.

DOĞAN, Cabir Cizre ve *Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802–1869)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2010.

GENCER, Fatih; *Merkezîyetçi İdarî Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010.

ÖĞÜT, Tahir; *18-19. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2008.

ÖRS, Orhan; *II. Abdülhamid Dönemi Kürt Politikası (1876-1909)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018.

ÖZDER, Gökçe; *Ali Nazimâ ve II. Meşrutiyet Devri Siyasi Politikalarının Çocuk Edebiyatına Etkisi*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2018.

YALÇINKAYA, Alaaddin; *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1990.

YILDIRIM, Ayşe; *İki Aşiret Arasında Kültürel Rekabet ve Çatışma*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2004.

EK 2. 13 Nisan 1933 Tarihinde çıkan *Vakit* gazetesinde “Seyyar Aşiret Mektepleri” ile alakalı pasaj.

**“Balkanların akıllı adamı,,
Şimdiye kadar Balkanların hasta
adamı denilen Türkiye için bir İngiliz
gazetesinin methiyesi
10 uncu sayfamızda**

VAKIT

16 ncı Yıl • Sayı : 5479 Tahrir Telefonu: 24379 Perşembe, 13 NİSAN - (4 üncü sayı) - 1933

Bazı vilâyetlere gönderilen bir tamim
**Aşiret çocuklarının okutulması için
seyyar mektepler, gönüllü hocalar**

Mansur vekili İki hafta evvel Etmesent mektebi çocukları arasında
Aşiret, 12 (Hususi) — Aşiret çocuklarının okutulması hak-
kındaki lâyiha etrafında aldığımız esaslı ma'lumat şudur: aşireti
bol Maras, Adana, Antep, Cebelbereket, Muğla, Aydın, Denizli
Kütahya, Balıkesir vilâyetlerine gönderilen tamimde bahavali aşir-
retlerinin durak sahaları ve bunlarla en ziyade karşılaşabi-
lecek noktaların tesbit edilmesi bildirilmiştir. Aşiretler için ib-
tas o unacak seyyar mekteplere değerli hocalar tayin edilecek-
tir. Bir kaç güne kadar bütün vilâyetlere yapılacak tamimde
aşiretlere hocalık yapacak gönüllü hocalar istenecektir. Göbül-
lülerin tesbitinden sonra tayin edilecek Hocalar ehliyetleri
nazarı dikkate alınarak burada seçileceklerdir. Aşiretlere hoca-
lık yapacaklar bir takım imtihaz kazanacaklardır.

Çorap söküğü
Kaçakçılar
Büyük bir şebeke
hariçle iş görüyor
Fitnat Hanım kimdir?
Eroin kaçakçılığı tahkikatına de-
vam edildikçe bu için büyük bir şe-
beke tarafından idare olunduğu ta-
hakkuk etmektedir. Vaziyetin
günden güne mühim olduğundan
haberdar olan umum muhafaza ku-
mandanı Seyfi Paşa dün derhal
Ankaradan tehrimize gelmiştir.
Seyfi paşa Haydarpasada tren-
den iner inmez doğrudan gümrük
muhafaza baş müdürlüğüne gel-
miş ve baş müdür Hasan Beyden
bugüne kadar yapılan tahkikat ile

Dün akşam
Daktilo
vura
Bütün gece
bugün an

Dün akşam köprü üstü
tahkikat

Dün akşam saat 17,3
nün en kalabalık bir
bir cinayet işlenmiş ve
kızı tabancayla beyni
olarak öldürülmüştür. İ
le olmuştur:
Her akşam olduğu
nün üzeri, vapurlara
lar ve İstanbuldaki iş

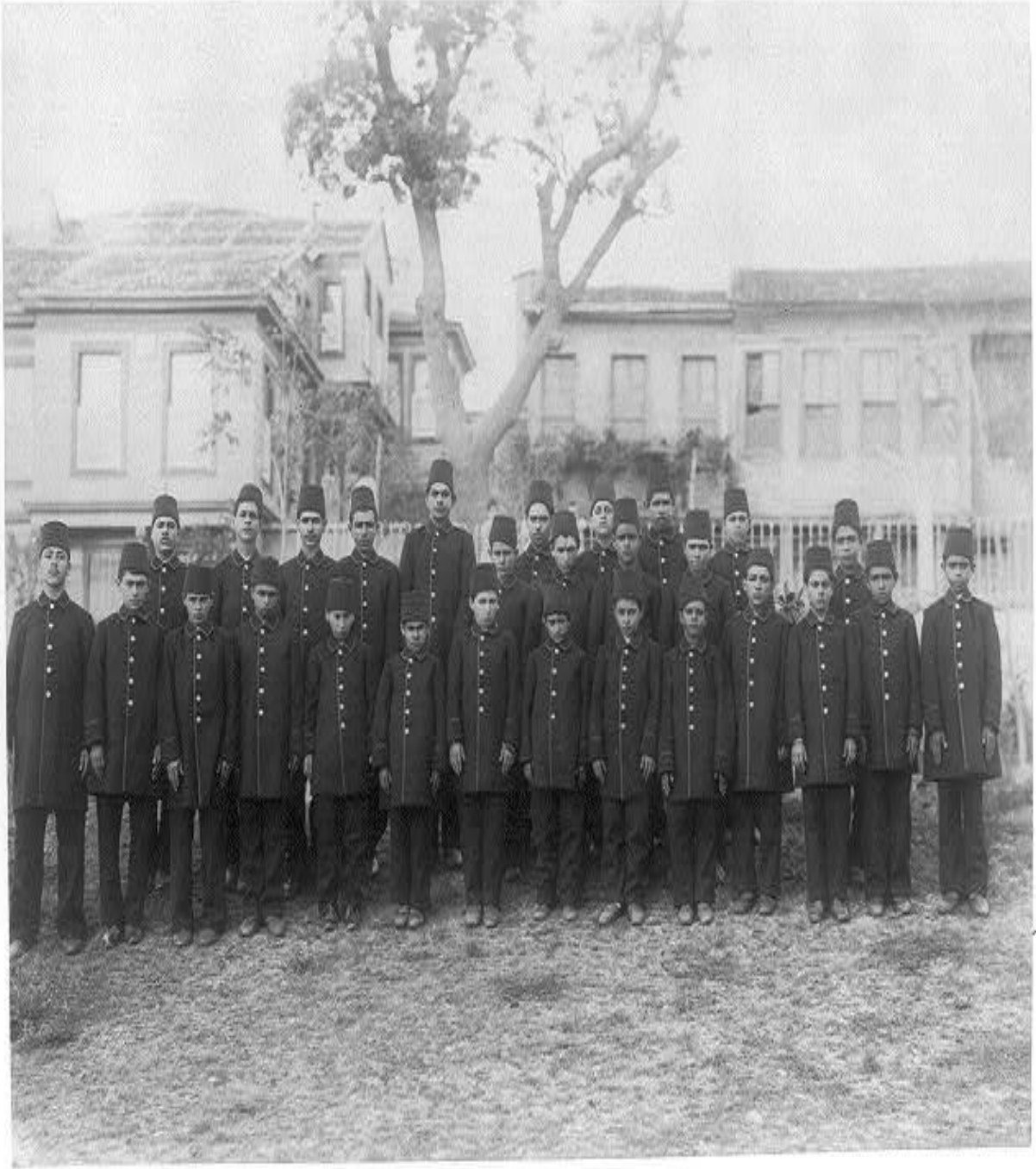
EK 3. Fransa'nın Afrika'da açtığı "Rehineler Okulu" diğer adıyla Şefoğlanları Okulu.

ÉCOLE DES OTAGES.

Yoro-Biao,
fils du chef Fara-Penda du Walo.

Demba,
fils du roi Sambala de Médine.
|
Ousman, gardien des otages.

EK 4. Aşiret Mektebi Öğrencileri.

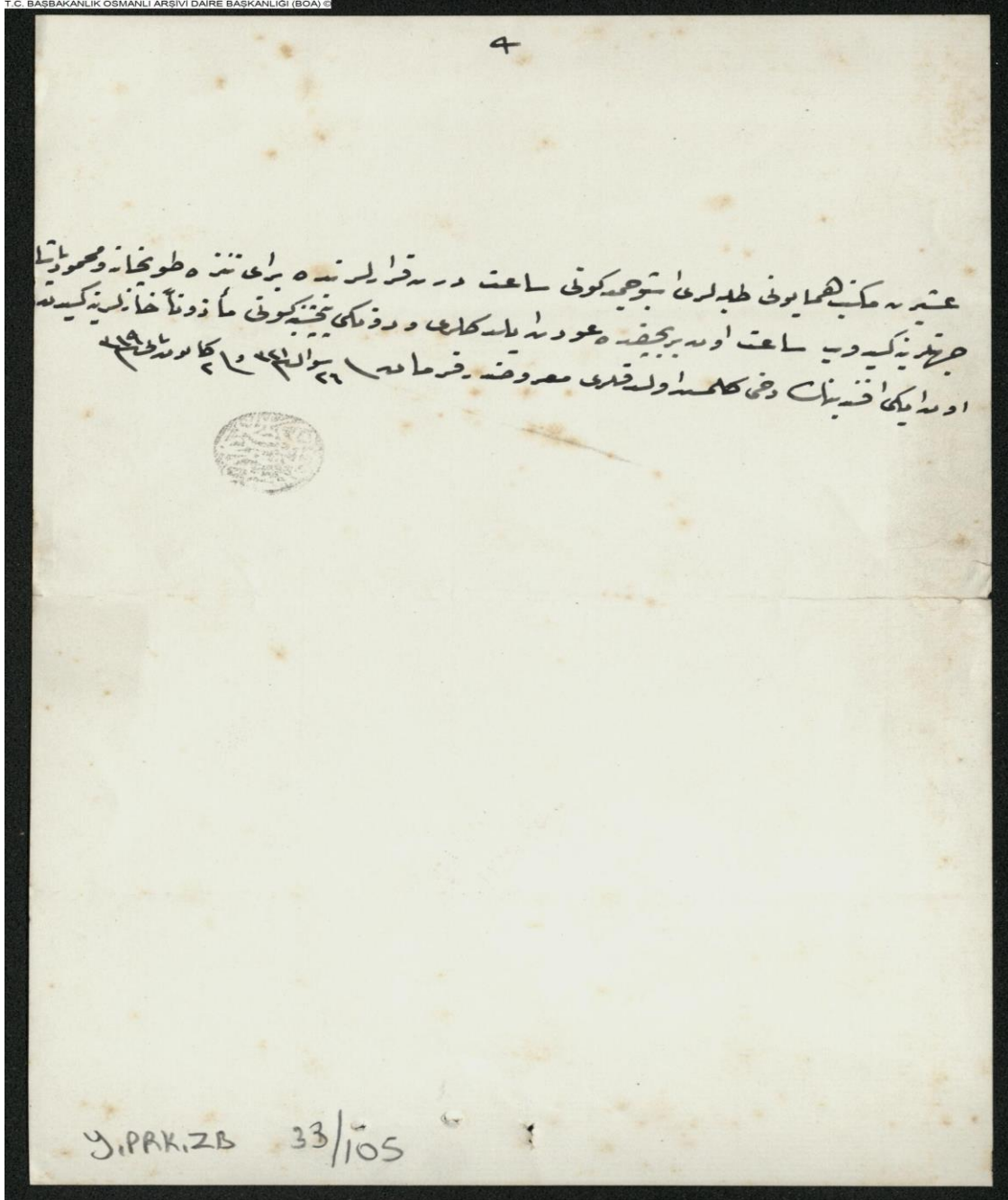
EK 5. Aşiret Mektebi Binası.

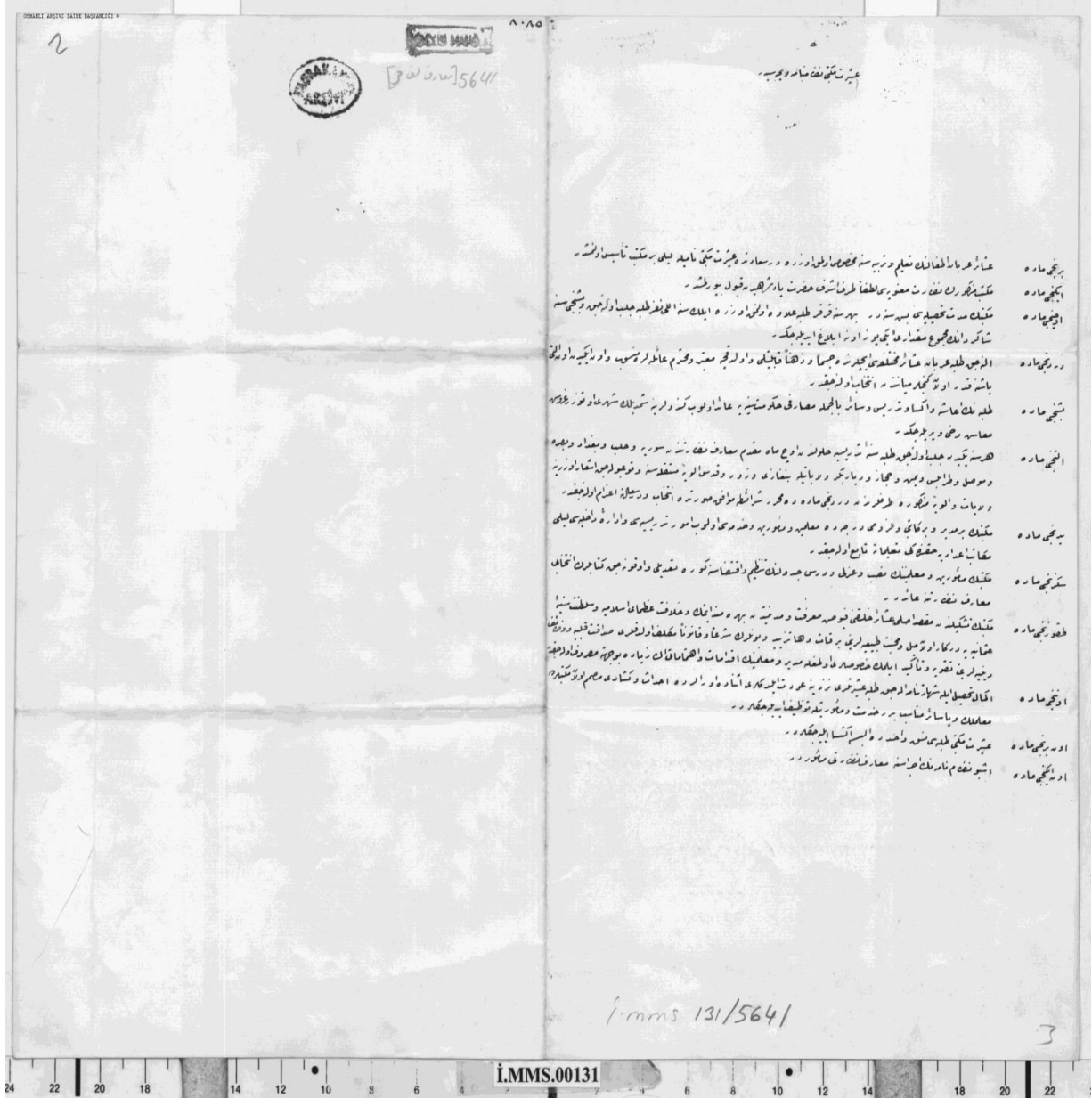
EK 7 Yerel kıyafetleriyle Aşiret Mektebi Öğrencileri.

**EK 8. Aşiret Mektebi Öğrencilerinin Tophane ve Mahmut Paşa civarında
gezdikten sonra okula döndükleri. (Yıldız Perakende Zaptiye Y.PRK.ZB.
33/105., 26 Şevval 1321/15 Ocak 1904)**

EK 10. Aşiret Mektebi Nizamnamesi. (İrade Meclis-i Mahsus İ.MMS. 131/5641., R. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.)

EK 11. Aşiret Reisi ve Yaverleri. BOA. FTG. 1255.